ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىينىڭ ئەسەرلىرى (1)

مۇندەرىجە

1. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىينىڭ ئىلمى ـ ئىجادىي ئەسەرلىرى........2 ـ بەت

2. مىنىڭ كاشغەرى يىلىم..................................6 ـ بەت

3. پەرق ۋە بەرق (1)..................................87 ـ بەت

4. ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق مەدەنىيىتى بىر ئىنقىلابقا مۇھتاج................97 ـ بەت

5. ئۆگىنىش ئىبادىتى ۋە ئىنسان سائادىتى.........................128 ـ بەت

6. ئۆگىنىش ئېڭى ـ نۇسرەتنىڭ تېڭى ....129 ـ بەت

7. ھىجرەت ۋە نۇسرەت................................133 ـ بەت

8. بېيجىڭدا ئەلشىر نەۋائىي تەنتەنىسى.........................136 ـ بەت

9. رادىل ئابلا تەكلىمىسى ۋە ئۇيغۇر تۇرمۇش پەلسەپىسى...............145 ـ بەت

پروفېسسور، دوكتور ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي – ئىجادىي ئەمگەكلىرى

ئابدۇرەئوپ پولات (ئەدەبىي لەقەبىي تەكلىماكانىي)، 1950 ـ يىل11 ـ ئاينىڭ1 ـ كۈنى، قەشقەر شەھرى يۇمۇلاقشەكۆلبېشى مەھەللىسىدە ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1966 ـ يىل قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1972 ـ يىل بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل – ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. 1975 ـ يىل ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەچ، ئۆز فاكۇلتېتىغا ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىقىغا ئېلىپ قېلىنغان.

1978 ـ يىل3 ـ ئايدىن 1982 ـ يىل7 ـ ئايغىچە بېيجىڭ چەتئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئەرەب تىلى ئۆگەنگەن. 1984 ـ يىل 4 ـ ئايدىن 1985 ـ يىل 10 ـ ئايغىچە ئىراق ئەرەب جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ، باغدات، كۇفە، نەجەف ۋە كەربالا قاتارلىق شەھەرلەردە ئەرەب تىلى بويىچە پراكتىكا قىلغان. 1986 ـ يىلدىن 1988 ـ يىلغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە پارس تىلى ئۆگەنگەن. 1996 ـ يىل 10 ـ ئايدىن 1997 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە زىيارەتچى ئالىم سالاھىيىتى بىلەن، مىسىر ئەرەب جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ، قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئەرەب ئەدەبىياتى بويىچە، ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە بولسا، ئىسلام دىنى ئاساسلىرى (ئۇسۇلۇددىن) بويىچە بىلىم ئاشۇرغان.1997 ـ يىل 10 ـ ئايدىن 2002 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ تارىخ ـ جۇغرافىيە ئىنستىتۇتى چاغداش تۈرك

شۆلىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى فاكۇلتېتىدە، چاغاتاي تۈركىي تىل ـ ئەدەبىياتى بويىچە ئوقۇپ، «ئەدەبىيات دوكتورى» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئۇ هازىرغىچە «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسكولوگىيىسى»، «تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «نەۋائىي ئەسەرلىرى تەتقىقاتى»، «تۈرك تىلى» ۋە «ئەرەب تىلى» قاتارلىق دەرسلەرنى سۆزلىگەن. 1991 ـ يىل «بېيجىڭ شەھرى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» بولۇپ باھالانغان. 1992 ـ يىل دوتسېنت بولغان. 1995 ـ يىل «باۋگاڭ مائارىپ فوندى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىسى» بولۇپ مۇكاپاتلانغان، 2004 ـ يىل 9 ـ ئايدا، پروفېسسور بولغان. ئۇ ئوتتۇز يىلدىن بۇيان ئىزچىل سۆزلەپ كېلىۋاتقان «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەرسى» 2006 ـ يىل «بېيجىڭ شەھرى دەرىجىلىك سەرخىل دەرس» بولۇپ باھالانغان. مۇشۇ شاراپەتلەر بىلەن، ئۇ 2007 ـ يىل 10 ـ ئايدا، دوكتور ئاسپىرانت يېتەكچىسى بولغان.

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىينىڭ ئاساسلىق ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرى:

«چاغاتاي تىلى» (خەمىت تۆمۈر ئەپەندىم بىلەن ھەمشىرىك)، بۇ كىتاب 1986 ـ يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان؛ 1989 –يىل دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن 3 ـ دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

«نەۋائىي: مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» (خەمىت تۆمۈر ئەپەندىم بىلەن ھەمشىرىك، 1988 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى).

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» (1993 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 200 مىڭ خەت). بۇ – ئۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە قىلغان تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى.

«ئۇيغۇر تىلى لېكسكولوگىيىسى» (1995 ـ يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 250 مىڭ خەت). بۇ كىتاب 1996 ـ يىل بېيجىڭ شەھرى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن؛ 1997 ـ يىل بولسا، مىللىي يېزىقتىكى كىتابلار بويىچە مەملىكەتلىك 3 ـ دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر باھالىنىپ مۇكاپاتلانغان.

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» (2004 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 300 مىڭ خەت).

«چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن – ئەسلى يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكستلىرى» (2005 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 600 مىڭ خەت). بۇ كىتاب نەشردىن چىققاندىن بۇيان، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرستېتى ئۇيغۇر تىل – ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەرسلىكى قىلىپ ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ئۇندىن باشقا، بۇ كىتاب شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى مۇقام ئورۇنلاش كەسپىنىڭ دەرسلىكى قىلىپمۇ ئىشلىتىلمەكتە. شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى مەزكۇر كىتابنى دەرسلىك قىلىپ ئىشلىتىۋاتقانلىقى ھەققىدە يېزىپ بەرگەن ئىسپات خېتىدە: ” ئابدۇرەئوپ تەكلىماكاني تۈزگەن بۇ كىتاب قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق، ئىلمىيلىكى مۇناسىپ، تىلى گۈزەل، شەرھ – ئىپادىلەش پاساھەتلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن، مۇقام ئورۇنلاش كەسپى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ دەرسلىك ماتېرىيالى قىلىپ ئىشلىتىشكە تازا باپ كەلدى. شۇڭا، بۇ كىتاب مەزكۇر مۇقام ئورۇنلاش كەسپىنىڭ ئوقۇش ماتېرىيالى جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ بەرگەن نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.” دېيىلگەن.

« چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى »(2007 ـ يىل 6 ـ ئاي، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 400 مىڭ خەت) بۇ كىتاب شۇ تاپتا، ئۇيغۇر تىل – ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ بېيجىڭ مائارىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن « 2006 – يىللىق بېيجىڭ شەھىرى دەرىجىلىك سەرخىل دەرس » باھالانغان « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەرسى » نىڭ خاس دەرسلىك كىتابى قىلىپ قوللىنىلماقتا.

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكستلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» (2009 ـ يىل 6 ـ ئاي، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرستېتى نەشرىياتى نەشرى، 920 مىڭ خەت). بۇ كىتاب، شۇ تاپتا، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرستېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ماگىستېرانت ۋە دوكتورانتلىرى ئۈچۈن ئېچىلغان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» دەرسىنىڭ دەرسلىك ماتېرىيالى قىلىپ قوللىنىلماقتا.

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى»(2011 ـ يىل 4 ـ ئاي، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 400مىڭ خەت)

تەرجىمە ئەسەرلىرى:

«ئەنگۈشتەر» (مىخائىل نۇئەيمە ھېكايىلىرى، 1984 ـ يىل، شىنجاڭ ياشلار – ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشرى)،

«بەيتۇللاھنىڭ تارىخى» (ئاپتورى: ئەلىي ھەسەن خەربۇتەلى؛ 1994 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى؛2000 ـ يىل 2 ـ نەشرى. بۇ كىتاب ھازىرغىچە بەش قېتىم تەكرار بېسىلدى).

« مەخدۇم قۇلى شېئىرلىرى » (دوكتور مۇنەۋۋەر ھەببۇللاھ بىلەن ھەمشىرىك، 2000 ـ يىل خەلق ئەدەبىيات نەشرىياتى نەشرى).

« قۇرئان كەرىم ئايەتلىرىدىن – ئەممە پارە تەپسىرى » (2003 ـ يىل، جىددە نەشرى). بۇ – ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇپەسسىرى مۇھەممەد زەرىف قارىھاجى تەرىپىدىن 1926 ـ يىلى كاشغەردە يېزىلغان تەپسىر كىتابى بولۇپ، ئابدۇرەئوپ تەكلىماكاني ئەپەندىم ئۇنى 1999 – يىلى، تۈركىيەدە دوكتورلۇق ئۈچۈن ئوقۇۋاتقان چېغىدا تەرجىمە قىلغان.

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرى:

«كور خېرىدار» (ھېكايىلەر توپلىمى، 1989 ـ يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى؛ 2000 ـ يىل 2 ـ نەشرى).

«ئۇيغۇردا ئەبگالىق» (تەنقىدىي رېئالىزم ئەسرى، 1996 – 1997 – يىللىق «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى). ئۇيغۇر تەنقىدىي رېئالىزم ئەدەبىياتىنىڭ دەۋرانىسى دېيىشكە بولىدىغان بۇ ئەسەر 20 – ئەسىر ئۇيغۇر دۇنياسىدا ئەڭ كۆپ تارقىغان ئەسەر سانىلىدۇ. 2001 ـ يىلى گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرلار بۇ نادىر ئەسەرنى ئاق تاشلىق كىتاب قىلىپ نەشر قىلغان.

«رادىل ئابلا تەگلىمىسى ۋە ئۇيغۇر تۇرمۇش پەلسەپىسى» (پوپىلېر ئەسەر، ‹ كروران › ژۇرنىلى 2005 ـ يىللىق 5 ـ سان). بۇ ئەسەر 2006 ـ يىلى، « كروران » ژۇرنىلى تەرىپىدىن «ئۇيغۇرلار ۋە تەرەققىيات تېمىسىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەر» باھالىنىپ مۇكاپاتلانغان.

«نەۋروز ھەققىدە» (نەسر، 2006 ـ يىل، 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئۇيغۇرچە ئاڭلاتقان)،

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە ناممۇقام ناخشىسى» («جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى 2006 ـ يىللىق 3 ـ سان)

«گۇمنام – ھىرقەتىيىنىڭ ئۆلۈمسىز غەزىلى ‹كاشغەر› ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى » 2007 – يىل 1 ـ سان.

«مۇئەللىم» (نەسر، «جۇڭگو مىللەتلىرى» 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان)

«ئوقۇغۇچى» (نەسر، «كروران» ژۇرنىلى 2007 ـ يىللىق 2 ـ سان)

«كاشغەرىي يىلى» (ناخشا تېكستى. «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 2008 ـ يىللىق 6 ـ سان)

«مېنىڭ كاشغەرىي يىلىم» (ئەدەبىي خاتىرە. «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى، 2009 ـ يىللىق 1 ـ 2 ـ 3 ـ 4 ـ 5 ـ سانلار)

«ئۆگىنىش ئېگى ـ نۇسرەتنىڭ تېگى» (نەسر. «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» 2009 ـ يىللىق 3 ـ سان) قاتارلىقلار بار.

<u>ئىلمىي ۋە سىياسىي مۇھاكىمە ماقالىلىرى:</u>

«‹مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين› دىن ‹مەئارىفۇل لۇغەتەين› (قوش تىل مائارىپى) غىچە – ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە » («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2002 ـ يىل 6 ـ سان)،

« ھەق ۋە ھوقۇق مەرىپىتى ئۇيغۇر مەۋجۇدلۇقى ۋە تەرەققىياتىنىڭ مەڭگۈلۈك ئۇل تېشى » («جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى 2004 ـ يىل 1 ـ سان)،

« ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز ئۆلچىمىنى بېكىتىش ھەققىدە » (< تىل ۋە تەرجىمە > ژۇرنىلى، 2005 ـ يىللىق 1 ـ سان)

« ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكستلىرى بويىچە سىلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتى توغرىسىدا » (‹ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى › ژۇرنىلى **2006** ـ يىللىق **3** ـ سان).

« مۇسا سايرامىي ۋە ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقى » («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى **2007** ـ يىللىق **1** ـ سان)

«ئۇيغۇر چۆلئىراق مۇقامى تېكستلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» **2009** ـ يىللىق **2** ـ سان)

«ئۇيغۇر مۇشاۋەرەك مۇقامى تېكستلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» («قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى **2009** ـ يىللىق **3** ـ سان) **قاتارلىق يۈز نەچچە پارچە.**

دوكتورانت يېتەكچىسى ، پروفېسسور ، دوكتور ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى ئەپەندى نۆۋەتتە ، « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكستلىرىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » ۋە « ‹ تارىخى ھەمىدىي › نىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات » ماۋزۇلۇق ژىرىك ئەسەرلىرى ئۈستىدە جىددىي ئىشلىمەكتە .

مېنىڭ كاشغەرىي يىلىم

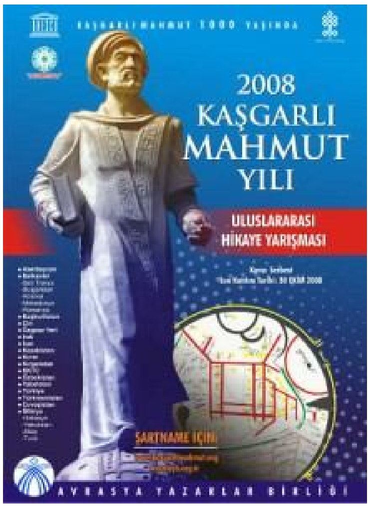

(ئەدەبىي خاتىرە)

مەرھابا ، قۇتلۇق يىل

2008 ـ يىل يانۋار ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، پاراڭ ئارىسىدا، «بۇ يىلنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن ‹مەھمۇد كاشغەري يىلى ›> دەپ ئېلان قىلىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ قالدىم. يۈرىكىم ئىختىيارسىز ئويناپ كەتتى...

2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، فاكۇلتېتىمىز رەھبەرلىكى ھەيتىلىك يىغىندا: «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن ـ مائارىپ ئورگىنى بۇ 2008 ـ يىلىدا، بۈيۈك تۈركولوگ مەھمۇد كاشغەرىينى ئۆز ئىچىگە ئالغان 67 ئالىمنى دۇنيا مىقياسىدا خاتىرىلەشكە چاقىرىپتۇ. شۇ ۋەجىدىن، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تىل ـ يېزىق كومىتېتى بىزنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىمىز بىلەن ھەمكارلىشىپ، بېيجىڭدە ‹دۇنيا مەھمۇد كاشغەري يىلىنى خاتىرىلەش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى › ئېچىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بىز ئاۋاز قوشۇپ، مەكتەپ تەشكىلى ئارقىلىق يۇقىرىغا دوكلات يازدۇق. تەستىقلىنىش ئېھتىمالى ئەڭ كۈچلۈك. شۇڭا، ھەممىمىز ئىلمىي ماقالە تەييارلايلى. گېپى كەلگەندە. بىز ھەممىمىز ھەم يىغىن ئىشتىراكچىلىرى ھەم يىغىن ساھىبخانى بولىمىز...» دېدى. رەسمىي ئىش بېشىدىكى ۋەلىيلەرنىڭ ئېغىزىدىن بۇ گەپنى ئاڭلاپ، نېقەدەر خوشال بولغىنىمنى دېمەيلا قوياي...

نېمىشكە خوشال بولمايكى! مەنمۇ بىر كاشغەريي تۇرسام. كىم بىلىدۇ، ئەينى زاماندا، مەھمۇد بوۋام بىزنىڭ يۇمۇلاقشە كۆلبېشى مەھەللىسىدىنمۇ ئۆتكەن بولغىيدى. بىزنىڭ قەدىمجاي ئۈژمىلىك ھويلىمىز تەرەپكىمۇ ئىللىق تەبەسسۇم ۋە سەممىي ئۈمىد بىلەن نەزەر تاشلىغان بولغىيدى...

نېمىشكە خوشال بولمايكى! مەنمۇ ئۇ بوۋىمىز سۇ ئىچكەن تۈمەن ئۆستىڭى ۋە قىزىل دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچىپ ، ئۇ نەپەسلەنگەن كاشغەرىيە ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىپ چوڭ بولغان ، ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن تەۋەررۈك ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى)دىن بىۋاستە ئىلىم ئېلىپ ئۆسۈپ، ئوك بولغان بىر ئۇيغۇر ـ تۈرك تۇرسام.

3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، شادلىقىمنىڭ، خۇشاللىقىمنىڭ سەمەرىسى بولغان «كاشغەرىيشۇناسلىق ھەققىدە ئون ئىككى سوئال ـ جاۋاب»نى ھازىرلاپ، «كاشغەرىي ئۇيغۇرشۇناسلىق تورى»دا ئېلان قىلدىم. ئارقىدىنلا، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىغا ئەۋەتتىم. مەزكۇر ژۇرنال بۇ ئەسىرىمنى ئۆزىنىڭ 2008 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا، «مەھمۇد كاشغەرىي يىلى ۋە كاشغەرىيشۇناسلىق» ماۋزۇسى ئاستىدا، قىسمەن ئۆزگەرتىش بىلەن ئېلان قىلىپ بەردى. «قەشقەر» ژۇرنىلىنىڭ 3 ـ سانىدا « كاشغەرىيشۇناسلىق ئىستىقبالىدا» سەرلەۋھىلىك ماقالەم ۋە مەزكۇر ماقالەمنىڭ ئالدىغا بېرىلگەن «ئاپتور ھەققىدە» تونۇشتۇرمىسى (مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىن دىلدار مۇھەممەترېھىم خانىم تەييارلىغان) ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەرلەر ئەمەلىيەتتە، مېنى بۇ كاشغەرىي يىلىدا، كەڭ ئىلىم ئاشنالىرى بىلەن يىل بويى ھەمسۆھبەتتە بولۇش ئىمكانىغا ئىگە قىلدىكى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مەزكۇر ژۇرناللارنىڭ تەھرىراتىغا چىن كۆڭلۈمدىن سەممىي رەھمەت ئېيتىمەن!

مەزكۇر سوئال ـ جاۋاب شەكلىدە يېزىلغان ئىلمىي ماقالەم ئاساسىدا، «كاشغەرىي يىلى بۇ، پەخرلەن ئۇيغۇر!» ماۋزۇلۇق بىر نەسىر ھازىرلاپ، 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇزىكا زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن «بېيجىڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 2008 ـ يىللىق نەۋروز قۇتلىمىسى» ئەدەبىيات – سەنئەت كېچىلىكىدە، يۈكسەك ئىپتىخارلىق ۋە يۇقىرى ئىنتوناتسىيە بىلەن ئوقۇدۇم. بۇ نەسرىمنى ئاڭلىغان 500 دىن ئارتۇق يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئالقىش ۋە تەنتەنە سادالىرى زالدىن چاڭ چىقىرىۋەتتى...بىر قانچە دەستە گۈل تۇتۇلدى، مەرھۇم ئۇستازىمىز خەمىت تۆمۈرنىڭ رەپىقىسى نۇرنىسا خانىم مېنى قۇچاقلاپ، قۇتلۇقلاپ سۆيۈپ كەتتى. بىلدىمكى، بۇ – بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھۆرمىتى، ئىززىتى ۋە ھىممىتى ئۈچۈن ئىدى. كۆپ سۆيۈندۈم، يۈرىكىمدىن غۇرۇرلاندىم...

4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، مەن دەرس سۆزلەۋاتقان 2006 ـ يىللىق ئۇيغۇر سىنىپى ئوقۇغۇچىلىرىغا بىر ئاي ئىچىدە، ئاتاقلىق يازغۇچى، تەتقىقاتچى پەرھات جىلان يازغان ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 ـ يىلى نەشر قىلىنغان تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نى ئوقۇپ چىقىشنى

تاپشۇرۇق قىلدىم. ئوقۇپ چىقتىلار. ئاندىن، «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىلىم قارىشى ۋە ئىلىم ـ پەن بىلەن شۇغۇللىنىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى رومانىدا قانداق پاكىت ۋە ھېكايىلار بىلەن بايان قىلىنغان؟»، «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەخلاق كۆز قارىشى ۋە ئادەمىي ئەخلاق ئەمەلىيىتى قانداق ۋەقە ۋە مىساللار بىلەن تەسۋىرلەنگەن؟»، «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مائارىپ ـ مەرىپەت قارىشى ۋە ئەۋلادلارنى تەربىيلەش ئەمەلىيىتى قانداق پاكىتلار ئاساسىدا يورۇتۇلغان؟»...ماۋزۇلىرىدىن بىرنى تاللاپ، بىر پارچىدىن ئىلمىي ماقالە (30 پىرسەنتلىك مەۋسۇم ئارىسى سىناق نەتىجىسى بولىدىغان) يېزىشنى تاپشۇرۇق قىلدىم. يازدىلار...ئەڭ مۇھىمى، ئەۋلادلار مۇشۇ ئوقۇش ۋە يېزىش ئارقىلىق مۇندىن مىڭ يىل بۇرۇنقى گىگانت ئەجداد بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن يانمۇيان ياشىدى...ئۇنى تېخىمۇ تەپسىلىي بىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆزلىرىنىمۇ باشقىدىن تونىغان بولدىلار...

«بىزمۇ بېرىپ، بوۋىمىزنىڭ قەبرىگاھىغا گۈللەر قويايلى»

دەرس ئىچى ۋە سىرتىدا تەشۋىق ۋە تەرغىب قىلىپ دېدۇقكى: «ئى، ئەۋلادلار! كاشغەرىي يىلى بۇ، ئىپتىخارلىنىڭلار، شادلىنىڭلار؛ شادلىقىڭلارنى، ئىپتىخارلانغانلىقىڭلارنى مۇئەييەن بىر ئەمەلىي ھەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلەڭلەر، مەسىلەن، ‹دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى خاتىرە ئىزنىكى› ياسىتىڭلار، باشقا غەلىتە سۈرەتلەر چۈشۈرۈلگەن مايكىلارنى كىيىپ يۈرگەننىڭ ئورنىغا، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ پورترېتى چۈشۈرۈلگەن مايكا قىلدۇرۇپ كىيىڭلار؛ يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ، ئوپالغا بېرىپ، بوۋاڭلارنىڭ قەبرىگاھىنى كۆرۈپ، سۆيۈپ ۋە سۈپۈرۈپ كېلىڭلار. كىم بىلەر، سىز ـ بىزلەر بۇ ئۆمرۈمىزدە، ‹دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى›دىن يەنە بىرنى ياشىيالماسمىز بەلكىم...».

خوشالمەنكى، بالىلىرىمىز يەنىلا بىزنىڭ بالىلىرىمىز ـ دە! ئۇلار دۇرۇست گېپىمىزنى ئاڭلىدى: بەختىيار ساۋاقداش ئىللىپس شەكىللىك دائىرە ئىچىگە نەۋقىران مەھمۇد كاشغەرىينىڭ (غازىي ئەھمەد ئەپەندىم سىزغان) پورترېتى چۈشۈرۈلگەن، رەسىمنىڭ چۆرىسىگە ۋە ئاستىلىرىغا «2008 ـ يىلنىڭ دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى بولغانلىقىنى تەبرىكلەيمىز» دېگەن ئۇيغۇرچە، تۈركچە، ئەرەبچە، خەنزۇچە،

ئىنگلىزچە ۋە ياپونچە خەت بېسىلغان مايكا ئىشلەتتى. مەن باشلاپ كىيىپ، 56 مىللەتلىك مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى قورۇسىدا مەيدانىمىزنى كېزىپ يۈردۇق ۋە مۇشۇ پائالىيىتىمىز ئارقىلىق، بۇ يىلنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» ئىكەنلىكىنى مەكتەپداشلىرىمىزغىمۇ بىلدۈرگەن بولدۇق. ئابدۇقادىر مەسلەكداش مەزكۇر رەسىم چۈشۈرۈلگەن ئىزناكتىن 1000دانە ياساتتى، غورۇر بىلەن كېزىلگەن مەيدانىمىزگە ئىپتىخار بىلەن تاقىدۇق.

6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، «دۇنيا ئاتىلار بايرىمى كۈنى» بولدى. بۇ بىر يەكشەنبە كۈنى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىي يىلى خاتىرە مايكىسىنى كىيگەن ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇتقۇچىلار جەم بولۇپ، مەكتەپ باغچىسى ۋە دەرۋازىسى ئالدىدا، خاتىرە سۈرەتكە چۈشۈپ، بۈيۈك ئاتىمىز مەھمۇد كاشغەرىينى رەھمەت بىلەن ئەسلىگەن ۋە ھۆرمەت بىلەن خاتىرىلىگەن بولدۇق.

2006 ـ يىللىق ئۇيغۇر سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپكە دوكلات يېزىپ، يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ، ئوپالغا بېرىپ بۈيۈك بوۋىمىزنىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە ئىزنى ـ ئىجازەت سورىدى. دوكلات مەكتەپنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىك ئورگىنى تەرىپىدىن 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تەستىقلىنىپ چۈشتى. مەن يېتەكچى ئوقۇتقۇچى بولدۇم شەرەپ بىلەن.27 ـ ئىيۇن كۈنى، ئوقۇغۇچىلار يازلىق تەتىلگە قويۇۋېتىلدى. «بۇ تەتىلدە، بىزمۇ بېرىپ، بوۋىمىزنىڭ قەبرىگاھىغا گۈللەر قويايلى» دېيىشتى ياش ئەۋلادلار كەسكىن قارار بىلەن. شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ قەبرىگاھ باغچىسىدا 25 ـ ئىيۇل كۈنى ئۇچرىشىشقا ۋەدىلەشكەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار تەتىل قىلىپ، يۇرتلىرىغا قايتىشتى.

كاشغەرىي يىلىدا سايرامىيمۇ خاتىرىلەندى...

«مەھمۇد كاشغەرىي يىلى دېمەك – ئىلىم مەرىپەت يىلى دېمەكتۇر. ھالبۇكى، ئالدى بىلەن، سىز ـ بىز ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇتقۇچىلار مول مەزمۇنلۇق ئىلمىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق، ئەلمىساقتىن بۇيان

تۆنجى قېتىم بولغان بۇ مۇبارەك كاشغەرىي يىلىنى قىزغىن قۇتلىشىمىز ۋە شۇ ئارقىلىق، 2008 ـ يىللىق بېيجاڭ ئولىمپىك تەنتەربىيە يىغىنىغا سوۋغا تەقدىم قىلىشىمىز لازىم!» بىز شۇنداق دېدۇق ۋە ئەمەلىيەتتىمۇ دېگەنلىرىمىزنى قىلىپ كۆرسەتتۇق.

مەن 2004 ـ يىللىق ئۇيغۇر سىنىپىنىڭ ئىلىم يېتەكچىسىلىك ھوقۇقۇمنى ئىسراپ قىلماي ئىشلىتىپ، سىنىپتىكى 38 نەپەر ئوقۇغۇچى ئارىسىدا، «مەشھۇرئەسەر ‹تارىخى ھەمىدىي› دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 100يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمى پائالىيىتى» ئېلىپ بېرىشقا چاقىردىم، ئەۋلادلار گۈلدىراس ئالقىش بىلەن قىزغىن ئاۋاز قوشتىلار. شۇنداق قىلىپ، ئوقۇغۇچىلار ئالدى بىلەن، بۈيۈك ئۇيغۇر تارىخشۇناسى، ئالىم مۇسا سايرامىي 1908 ـ يىلى يېزىپ تاماملىغان ئىلىم دۇنياسىغا داڭقلىق ئەسەر «تارىخى ھەمىدىي»نى، بىر قانچە ئايلىق دەرستىن سىرتتقى ۋاقتتىن پايدىلىنىپ، باشتىن ئاخىر ئەستايىدىللىق بىلەن ئوقۇپ چىقتى، ئاندىن، بۇ ئەسەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى، ئەدەبىي ۋە بەدىئىي قىممىتى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ھالدا، ئىلمىي ماقالىلار يېزىپ چىقتى. ئەڭ ئاخىردا، يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلار ئىچىدىن ئالتە پارچە سەرخىل ئەسەرنى تالالاپ، فاكۇلتېت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇيدىغانغا قارار قىلدۇق.

6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يەكشەنبە، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «تارىخى ھەمدى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 100يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» كەچ سائەت 7دىن 9غىچە ئۆتكۈزۈلدى، يۈزگە يېقىن ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچى قاتناشقان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، ئالتە نەپەر ئوقۇغۇچى « ‹تارىخى ھەمىدىي›دە ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ قوللىنىلىشى توغرىسىدا»، «مەشھۇر ئەسەر ‹تارىخى ھەمىدىي› دىن ئۆرنەك ساۋاق ۋە دەرسلەر»، «ژىرىك ئەسەر ‹تارىخى ھەمىدىي›نىڭ تىل ـ ئەدەبىيات جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتى»، «تارىخ كىتابى ‹تارىخى ھەمىدىي›دىكى بايانلاردىن قۇمۇلنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا نەزەر»، «كلاسسىك ئەسەر ‹تارىخى ھەمىدىي›نىڭ بايان ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» ۋە « ‹تارىخى

ھەمدىي ›دە بايان قىلىنغان ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ رېئال ئەھمىيتى ھەققدە» قاتارلىق ماۋزۇلاردا يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئوقۇپ، يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ مەمنۇنلۇق باھاسىغا ئېرىشتى.

مەن ئاخىردا، بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ كونكرېت ئۇيۇشتۇرغۇچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، يىغىنىنىڭ ئالدى ـ كەينى ھەققىدە قىسقىچە خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دېدىم: ” بۇ يىلىنىڭ بېشىدا، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى رەھبەرلىكى بۇ **2008** ـ يىلىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن ـ مائارىپ ئورگىنى تەرىپىدىن «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» دەپ ئېلان قىلىنغانلىقىنى يۈكسەك شەرەپ بىلىپ، بارلىق ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارغا: ‹مەھمۇد كاشغەرىي يىلىنى ئىلىم ـ مەرىپەت يىلى قىلىپ، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئەمەلىيىتىمىز ئارقىلىق، بېيجىڭ ئولىمپىك يىغىنىنى قىزغىن كۈتۈۋالايلى› دەپ چاقىرىق چىقارغانىدى. بىزنىڭ بۈگۈنكى بۇ پائالىيىتىمىز مەزكۇر چاقىرىققا قوشۇلغان ئەمەلىي ئاۋاز بولۇپ سانىلىدۇ.

مەلۇمكى، تارىخشۇناس بوۋىمىز، ئالىم مۇسا سايرامىي خۇددى مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائىي ۋە مىرزا ھەيدەر كوراگان كاشغەرىيلارغا ئوخشاشلا دۇنياۋىي ئالىمدۇر. ئۇنىڭ ئونلىغان ژىرىك ئەسەرلىرىنىڭ جەۋھىرى سانىلىدىغان مەزكۇر «تارىخى ھەمدىي» بۈيۈك تارىخشۇناسىمىز مىرزا ھەيدەر كوراگان كاشغەرى **1550** ـ يىلى يازغان «تارىخى رەشدىي (ئابدۇررەشىد خان تارىخى)» ناملىق ئەسەردىن كېيىن، بىر ئۇيغۇر ئالىمى تەرىپىدىن يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن يېزىلغان ئۆز ئانا ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى ھەققىدىكى يۈكسەك نوپۇزلۇق بىر ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر ئىلىم دۇنياسىدا، ئالىم بوۋىمىز تەرىپىدىن **1903**– يىلى يېزىلغان «تارىخى ئەمنىييە» ناملىق تارىخ كىتابىنىڭ تولۇقلانغان شەكلى دەپ ھېسابلانماقتا. مۇسا سايرامىي بۇ ئەسەردە، تارىخشۇناس ئالىمغا خاس پەزىلەت بىلەن، شۇنداقلا ئەجدادلارغا ۋە ئەۋلادلارغا بولغان ئەستايىدىل مەسئۇلىيەت بىلەن، «تارىخى ئەمنىييە» ئاتلىق ئەسەردە چولتا، ھەتتا خاتا بايان قىلىنىپ قالغان نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەرنى يېڭىباشتىن تولۇقلاپ ۋە توغرىلاپ بايان قىلغانلىقى بىلەنمۇ يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەردۇر. شۇ

ئەھمىيەتتىن، ئالىم مۇسا سايرامىي ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا دۇنيا مىقياسىدىكى ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەردىن بولۇپ قالغان.

بۇ يەردە، شۇنى ئالاھىدە ئىپتىخار ۋە سۆيۈنۈش بىلەن قەيت قىلىپ ئۆتۈمىزكى، يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، ئالىم مۇسا سايرامىي ۋە ئۇنىڭ ژىرىك ئەسىرى «تارىخى ھەمىدىي»نى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئاۋانگارتلىرى بىز مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ كەلمەكتىمىز. ئالايلۇق، مەشھۇر ئەسەر «تارىخى ھەمىدىي»نىڭ تىلى ئۈستىدە، ئەسلىي قولىيازما ئاساسىدا دۇنيا بويىچە تۇنجى بولۇپ ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغان دوكتور تېزى(دېسسېرتاتسىيە ئەسىرى) بىزنىڭ فاكۇلتېتىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىسى تەرىپىدىن يېزىلدى؛ «تارىخى ھەمىدىي»نىڭ ئەدەبىي ئۆتۈقلىرى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە، ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغان تۇنجى ماگىستېرلىق تېزى يەنە بىزنىڭ فاكۇلتېتىمىزنىڭ ئوقۇغۇچىسى تەرىپىدىن يېزىلدى؛ بىزنىڭ فاكۇلتېتىمىز ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت ئۇيۇشتۇرۇپ، 1996 ـ يىلنى «ئالىم مۇسا سايرامىي يىلى» ئېلان قىلغانىدى؛ 2006 ـ يىلى، فاكۇلتېتىمىز تەشكىللەپ، ئەسەر ئۇيۇشتۇرۇپ، فاكۇلتېت ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ «سادا» ژۇرنىلىنى «ئالىم مۇسا سايرامىي تەۋەللۇتىنىڭ 170يىللىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس سان» قىلىپ چىقاردى. مانا بۇ قېتىممۇ، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى رەھبەرلىكىنىڭ قىزغىن قوللاپ بېرىشى بولغاچقا، بۇگۈنكى بۇ «مەشھۇر ئەسەر ‹تارىخى ھەمىدىي› دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 100يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»نى داغدۇغىلىق ۋە تولىمۇ ئۆتۈقلۇق ئۆتكۈزۈلدىكى، بۇ پائالىيىتىمىز، مۇشۇ خاسىيەتلىك «مەھمۇد كاشغەرىي يىلى»دا، پۈتكۈل ئۇيغۇر دۇنياسى بويىچە، پىلانلىق، تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىلمىي پائالىيەتلەردىن بىرى بولۇپ قالغۇسى!

شۇنداق، ئالىم بوۋىلىرىمىز كۆتۈرگەن ئىلىم مەشئەللىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆچۈرۈپ قويماي، مەرىپەت دۇنياسىدا مەڭگۈ لەپىلدىتىش سىلە ـ بىز ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ، سىلە ـ بىز ئىلىم

ۋارىسلىرى ۋە مەرىپەت ئىز باسارلىرىنىڭ باش تارتىپ بولماس شەرەپلىك بۇرچىمىزدۇر. بىز بۈگۈن مۇشۇ بۇرچىمىزنى ئادا قىلىش يۈزىسىدىن، تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە تولىمۇ ساۋابلىق بىر ئىش قىلدۇق»...

ئەڭ ئاخىردا، فاكۇلتېت رەھبەرلىكى ۋەكىلى سۆز قىلىپ مۇنداق دېدى: «تەشكىللىنىش ئىلھاملاندۇرۇشى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆيۈشتۈرۈلگان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئەمەلىيەتتە، ئەھمىيەتلىك ئىلمىي پائالىيەت ئارقىلىق، بېيجىڭ ئولېمپىك يىغىنىغا قىلىنغان ئېسىل سوۋغا ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە! ».

تۈرك ئالىمى شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن جۇڭگودا...

پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن، ئەر، 1956 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، جەنۇبىي تۈركىيەدىكى ئادانا شەھرىنىڭ تۆپەباغ رايونىدا دۇنياغا كەلگەن. ھازىر ئۇ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى. 2008 - يىلىنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولغانلىقىدىن كاشغەرىيەلىك ئۇيغۇردىنمۇ بەك خوشال بولغان ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تىل - يېزىق كومىتېتى بىلەن بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتى بىرلىشىپ، بېيجىڭدا، « دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلىنى قۇتلۇقلاش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئۆيۈشتۈرۈش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان جاسارەت ساھىبى زات. ئۇ ئىلىم سۆزلەش ۋە بېيجىڭدا ھەمكارلىقتا ئېچىلماقچى بولغان « دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلىنى قۇتلۇقلاش خەلقئارالىق ئىمىي مۇھاكىمە يىغىنى» نىڭ كونكرېت ۋاقىت ۋە كۈن تەرتىپلىرىنى كېڭىشىش مۇددىئاسىدا، 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بېيجىڭغا يېتىپ كەلگەندى.

شۈكرۈ ئەپەندىنىڭ بۇ قېتىملىق جۇڭگو سەپىرى بار - يوقى بەش كۈنلۈك ۋاقىت بىلەن چەكلەنگەن ئىدى. شۇڭا بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى - يۇ، 17 - ،18 - ئىيۇن ئىككى كۈننى سەرپ قىلىپ، ئۈدۈل قەشقەر ئوپالغا بېرىپ، مەھمۇد كاشغەرىي مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلدى: ئۇ ئون مىڭ كىلومېترلاپ ئۇزاق يولنى بېسىپ

كېلىپ، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق بوۋىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسىگە گۈل قويىدى ۋە ئۇنى ئېھتىرام بىلەن ئۆپتى (سۆيدى). 19 ـ ئىيۇن رەتتىكى كېڭىشىش ئىشلىرىنى پۈتتۈردى. 20 ـ ئىيۇن كۈنى مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئىلمى سۆزلىدى.

بۇ بىر جۈمە كۈنى، چۈشتىن كېيىن سائەت 2:30 ۋاقتى ئىدى. مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانا بىناسىنىڭ 15 ـ قەۋىتىدىكى 300 كىشىلىك دوكلات زالى مەزكۇر ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىدىكى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىن كەلگەن ئالىمنىڭ سىياق ـ سالاپىتىنى كۆرۈش ۋە ئۇنىڭ ئىلمى كارامىتىدىن ھوزۇرلىنىش ئۈچۈن كەلگەنلەر بىلەن لىپمۇلىق تولغانىدى.

شۇ ئارىلىقتا، ئاپتورنىڭ قۇلىقىغا ئارقا رەت تەرەپتىن كەلگەن مۇنداق بىر كۇسۇر ـ كۇسۇر دىئالوگ كىرىپ قالدى:

ـ ھەي. ئادىش! سەنمۇ ئاڭلىغانسەن ـ ھە، بۇ تۈرك نوچى ئەدەمكەن جۇما! بىر بەش كۈنلۈك ئىلمى سۆزلەشكە كېلىپ، ئىككى كۈننى سەرپ قىلىپ، قەشقەرگە بېرىپ مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى زىيارەت قىلىپ كەپتۇ! مەنغۇ غۇلجىدىن، سەن قەشقەرلىك بولغاندىكىن، پات ـ پات ئۇپالغا چىقىپ تۇرىدىغانسىزلەر ـ ھە، سەن نەچچە قېتىم زىيارەت قىلدىڭ كاشغەرىي قەبرىگاھىنى؟

جاۋاب: بىر قېتىممۇ چىقىپ باقمىدىم دېگىنە!

ـ ۋەلەي.ي.ي!...نومۇس قىل، ئاغىنەم، نومۇس قىل! مۇشۇ يېشىڭغىچە بىر قېتىممۇ بېرىپ باقمىدىڭ!؟...توۋا!

ـ خەپشۇك!.. كۇسۇرلاشماڭلار، ئاڭلىيالمىدۇق ئاۋۇ گەپنى!

دېئالوگ ئۆزۈلدى. بۇرۇلۇپ قارىسام، ھېلىقى قەشقەردە يىگىرمە نەچچە يىل ياشاپ تۇرۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىگاھىنى بىر قېتىممۇ زىيارەت قىلىپ باقمىغان قەشقەرلىك ئوقۇغۇچى قۇلىقىغىچە قىزىرىپ كېتىپتۇ...

ئىلىم سۆزلەش دوكلاتى ناھايىتى ياخشى كەيپىيات ۋە يېتىك ئەھمىيەت بىلەن ئۆتتى. ئالدى بىلەن، شۇكۇر خالۇك ئەپەندى « ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ۋە مەھمۇد كاشغەرىي تەتقىقاتى ‹كاشغەرىيشۇناسلىق› تۈركىيەدە» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا ئىلمىي دوكلات بەردى. دوكلات شۇ قەدەر جەلب قىلارلىق ئىدىكى، قەلەم بىلەن ۋە قول كومپيۇتېرى بىلەن تېز ـ تېز خاتىرە قالدۇرىۋاتقانلارنىڭ قەلىمى چىقارغان «كىتىر ـ كىتىر» ۋە كومپيۇتېرى چىقىرىۋاتقان قوبۇللاش ساداسىدىن باشقا، دىققەتنى چاچىدىغان پىسىرلاشلار مۇتلەق يوق ئىدى. كۆزىتىشىمچە، ئاڭلىغۇچىلارنى ئەڭ تەسىرلەندۈرگىنى تۈركلەرنىڭ شاھ ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى قانداق تەتقىق قىلىۋەتكەنلىكىدىن تولا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ناملىق بۇ مىڭ يىللارنىڭ مەدەنىيەت يالدامىسى بولغان گىگانت ئەسەرنىڭ تۈركىيەدە تېپىلىش جەريانى، نەشرگە تەييارلىنىش جەريانى ۋە بۇ جەرياندا، تۈرك خەلقىنىڭ جۇمھۇر باشقانى (زوڭتۇڭ)، سەدرە:زەم (باش مىنىستىر) دىن تارتىپ، كونا كىتابلارنى ساقلىغۇچى ۋە ساتقۇچىغىچە، تەشۋىقات قىلغۇچىلاردىن تارتىپ، تەتقىقات قىلغۇچىلارغىچە بولغان پۈتكۈل جامائەت، جەمئىيەت ۋە توپلۇمنىڭ كۆرسەتكەن ئاڭلىقلىقى، ئەستايىدىللىقى ۋە ئۆلارنىڭ ئىلمىگە، ئەۋلادلارغا بولغان مىسلىسىز يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىقى ئىدى.

ئىلىم سۆزلەش ئاياغلاشقاندا، يىغىن ئىشتىراكچىلىرى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئۆزئۆندىن ئۆزۈنغا ئالقىش ياڭرىتىپ، يىراق ياۋروپا قىرغىقى بولغان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىن كېلىپ، بىۋەسىز مەھمۇدنىڭ قەبرىسىنى يوقلىغان ۋە جاسارەتلىك ئەمەلىي پائالىيىتى ۋە پاراسەتلىك تىرىشچانلىقى ئارقىلىق، جۇڭگودا دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلىنىڭ قۇتلىمىسنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرگەن بۇ ئەزىمەت ئالىمغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتتىلار...گۈل كەبى گۈزەل ئوقۇغۇچى بالىلىرىمىز سەھنىگە چىقىپ، ئالىمغا تەشەككۇر بىلەن گۈلدەستىلەر ۋە ئۆزلىرى ئىشلىگەن مەھمۇد كاشغەرىي خاتىرە مايكىسى ۋە ئىزنىكىدىن تەقدىم قىلدىلار.

ـ بۇنلار بەنىم ئىچىن بۇيۇك ئۆدۆل (بۇلار مېنىڭ ئۈچۈن بۈيۈك مۇكاپات)، ـ دېدى شۆكرۈ خالۇك ئەپەندى مايكىدىكى مەھمۇد كاشغەريي رەسمىنى ۋە گۆلدەستىلەرنى سۆيۈپ تۇرۇپ.

كاشغەريي يىلىدىكى ئوپال قەبرىگاھ زىيارتى

2008 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى جۈمە، مېنىڭ بۇ كاشغەريي يىلىمدا قىرىق يىلغا تاۋاپ بىر كۈندۇر. بۇ كۈنى قەشقەردە ھاۋا ئوچۇق، قۇياش نۇرى گەردەنلەرنى كۆيدۈرۈپ تۇرسىمۇ، سالقىن شامال ئەركىلىتىپ سۆيۈپ تۇراتتى. بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «مەھمۇد كاشغەريي يىلىدا، بۇيۇك ئەجداد قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىش پائالىيتى» رەسمىي باشلاندى. سائەت ئۇرۇمچى ۋاقتى توققۇزدا، قەشقەرگە مېھمان ئوقۇغۇچىلىرىمىز چۈشكەن «سەرمەن مېھمانسارايى» دەرۋازىسى ئالدىدا جەم بولدۇق. قەشقەردىكى ئاتاقلىق جامائەت ئەربابلىرىدىن ئابدۇلقەييۇم تەۋەككۇل ئەپەندى قوللاش يۈزىسىدىن شەخسەن ئۆزى ئالاقىلىشىپ ھەل قىلغان چوڭ ئاپتوبۇس بىزنى ئېلىپ، ئوپال تامان يۈرۈپ كەتتى.

ئاپتوبۇسىمىز توققۇزاق ناھىيىسىگە يېتىپ كەلگەندە، ناھىيىلىك پارتكوم ئىدارىسى ئالدىدا ساقلاپ تۇرغان ناھىيىلىك مەدەنىي ئاسار ـ ئەتىقىلەر باشقۇرۇش ئورنىنىڭ باشلىقى ۋارىسجان رەھىم ئەپەندى بىزنى قارشى ئالدى. قولىمىزدىكى ئالاقە ـ تونۇشتۇرۇش خەتلىرىمىزنى كۆرگەندىن كېيىن، خاس ماشىنىسى بىلەن بىزگە يول باشلاپ ئالدىمىزدا ماڭدى. ئوپال كەنتىگە يېتىپ بارغاندا، كەنت دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى ھىمىت ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. سائەت ئون يېرىملەردە، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەريي قەبرىگاھى باغچىسىغا ئېھتىرام قەدىمى بىلەن كىرىپ كەلدۇق.

رەتلىك قاتار بىلەن كېتىۋاتقان زىيارەتچىلەر سېپىنىڭ ئالدىدا، «مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى يازلىق تەتىل پائالىيەت ئەترىتى» دېگەن بايراق لەپىلدەيتتى؛ قەلبلەردە بولسا، مىڭ يىل مابەينىدە، پۈتۈن دۇنيادىكى ئىلىم ئەھلىنىڭ قايىللىق تۇيغۇسى ئىچىدە ئەسلىشى ۋە

خاتىرىلىشىگە مۇيەسسەر بولغان ۋە بۇ 2008 ـ يىلنى «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» قىلغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىيگە بولغان سېغىنىش، تەلپۈنۈش ۋە غۇرۇرلىنىش تۇيغۇسى مەۋج ئۇراتتى.

قەبرىگاھ باغچىسى ئىچىدىكى توقسان يەتتە پەلەمپەي يېنىدىكى ھاۋالىق كەڭ سۇپىدا، ناھىيىلىك مەدەنىي ئاسار ـ ئەتىقىلەرنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ باشلىقى ۋارىسجان رەھىم ئەپەندى پائالىيەت ئەھلىگە مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىگاھى ئورگىنىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئەمەلىيلەشتۈرگەن خىزمەتلىرى ۋە مۇندىن كېيىنكى پىلانلىرى ھەققىدە مېغىزلىق قىلىپ ئومۇمىي چۈشەنچە بەردى. زىيارەتچىلەرنىڭ قىزىقىشلىق سوئاللىرىغا ئېرىنمەي، بىر ـ بىردىن جاۋاب بەردى،

ئارقىدىن، توقسان يەتتە پەلەمپەينىڭ ئۈستىدىكى خاسىيەتلىك «ھاي ـ ھاي تېرەك» كۆكلەپ تۇرغان چەشمە بۇلاق بويىدا، لەۋھە تەقدىم قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمدا، مەزكۇر زىيارەت پائالىيىتىنىڭ يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولمىش مەن ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي «2008 ـ يىلىنىڭ ‹دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى› بولغانلىقىنى چىن يۈرەكتىن قۇتلۇقلايمىز» دېگەن ئۇيغۇرچە خەت يېزىلغان جىگەر رەڭلىك دۇخاۋا لەۋھەنى زىيارەت پائالىيىتى ئەھلىگە ۋاكالىتەن، ۋارىسجان ئەپەندىگە تەقدىم قىلدىم. ھاياجانلىق قىسقا نۇتقۇم ۋە ۋارىسجان ئەپەندىنىڭ سەممىي تەشەككۇرى شۇ مەيداندىكى يۈزلەرچە زىيارەت ئەھلىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئارقىدىن، بۈيۈك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسى تاۋاپ قىلىندى. مەھمۇد بوۋىمىز ياتقان بۇ ئۇلۇغ ئۆيگە كىرگەندە، ئوغۇل ـ قىز تاۋاپ ئەھلى ئۇڭ قولىنى يۈرىكى ئۈستىگە قويغان، بېشى ئېھتىرام بىلەن ئېگىلگەن ھالدا، قەبرىنى ئاستا بىر ئايلىنىپ چىقتى. ئاندىن، قەبرىگاھنىڭ چەشمەندۇرگۈچى خىزمەتكارى دىلنۇر ئابدۇرۇسۇل خانىم ئېيتىخار ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسى ئۇرغۇپ تۇرغان سۇزۇك ۋە ياڭراق ئاۋازى بىلەن، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئادەمىي ھاياتى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرى توغرىسىدا تونۇشتۇرما قىلدى. بۇ ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرس ۋە ماگىستىر –دوكتور ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلىرى مەزكۇر تونۇشتۇرمىنى ئاشۇ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرى ۋاقتىدىن باشلاپ ئاڭلاپ كېلىۋاتقانلىقىغا قارىماي، خۇددى تۇنجى قېتىم ئاڭلاۋاتقاندەك ئىشتىياق بىلەن بېرىلىپ ئاڭلىدى. ياش ۋە گۈزەل رۇخسارلىق ئەۋلادلار بىلەن تولغان شۇ

ئاندىكى بۇ تۇپراق بىشى بەجايىكى رەڭگارەڭ گۈللەر بىلەن پۈركۈنگەن گۈلزارلىقنى ئەسلەتسە، دىلنۇر خانىم بولسا، گۈلزارلىقتا خەندان ئۇرۇپ سايراۋاتقان شوخ بۇلبۇلنى خاتىرىلەتتى ئىنسانغا!

ئارقىدىن، زىيارەتچىلەر تىلاۋەت ئۆيگە كىرىپ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت بويىچە دۇئا ـ تىلاۋەتتە بولدى. كۆرگەزمە ئۆيگە كىرىپ، 2005 ـ يىلدىكى مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ تەبرىكلەش پائالىيىتى قاتارلىق مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىگاھىدا ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن ئىلمىي پائالىيەتلەر، شۇنداقلا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئاتاقلىق ئالىملارنىڭ زىيارەتلىرى خاتىرىلەنگەن تۈرلۈك بۇيۇملارنى، سوۋغات ـ ھەدىيەلەرنى مەمنۇنىيەت بىلەن كۆردى.

ئارقىدىن، ئۇزاقتىكى ئاستانە، پايتەخت بېيجىڭدىن كەلگەن بۇ زىيارەتچىلەر قەبرىگاھ باغچىسىدىكى تۈرلۈك ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولىۋاتقان خىزمەتچىلەر، يەرلىك ئاھالىلار ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن زىيارەتچىلەر ئارىسىدا ھەمسۆھبەت ۋە تەكشۈرۈشلەردە بولدى. ئاندىن، قەبرىگاھ مۇزىيىغا كىرىپ، بۇ قەدىمي زېمىننىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشكە تالىق قېزىلمىلاردىن تەييارلانغان ئۆرنەكلەرنى زور قىزىقىش بىلەن كۆردى ۋە ئىلمىي خاتىرىلەر يازدى.

چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچلەر ئەتراپىدا، زىيارەتچىلەر ھەزرىتى موللام تېغىنىڭ چوققا قىسمىدىكى ئېگىز راۋاقتا يىلانباغرى پەلەمپەيلەر بىلەن مېڭىپ چىقىپ، مىڭ يىللار مابەينىدە ياشناپ كەلگەن ئوپال ئويمانلىقىنىڭ مىسلىسىز گۈزەل رۇخسارىنى، بۈيۈك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلۇپ، ئۆسۈپ چوڭ بولغان بوستانلىق مەھەللە ـ كوچىلارنىڭ كۆركەم مەنزىرىسىنى تويۇمسىزلىق بىلەن تاماشا قىلدى. ئىستىراھەت ئارىلىقىدا، مەزكۇر زىيارەتچىلەر كوللېكتىپىنىڭ يېتەكچىسى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن، راۋاق سەھنىسىنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان زىيارەت ئەھلىگە ئاتاقلىق يازغۇچى ئەختەم ئۆمەر ئەپەندىنىڭ مەخسۇس مۇشۇ دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى ئۈچۈن ئاتاپ يازغان (ئەمما تېخى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنمىغان) «باغداد ئوردىسى» ماۋزۇلۇق ھېكايىسىنى ئوقۇپ بەردىم.

ـ « مۆئمنلەرنىڭ خەلىپىسى ھەر جۈمە كۈنى چەتئەل دۆلەت باشلىقلىرى، ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ۋە خەلقئارالىق داڭلىق ئەرباب، مويسىپىت ئالىملارنى، تۆرە ئاقسۆڭەكلەرنى قوبۇل قىلار ئىدى» دەپ باشلانغان بۇ ھېكايە شۇ ئان تىڭشىغۇچىلارنى ئۆزىگە سىماپتەك رام قىلىۋالدى. شۇ ئاندا، راۋاق ئىچى تىمتاسلىقتا چۆككەن بولۇپ، راۋاقنىڭ پېشايۋانلىرىغا قونغان قۇشقاچ، كەپتەرلەر يېقىملىق سايراش ۋە ئۈنلەشلىرى بىلەن ھېكايە ئوقۇغۇچىغا جۆر بولماقتا ئىدى. ئوپالئارت تېغى تەرەپتىن ئەسكەن سەلكىن شامال گۈزەل ئۇيغۇر تىلى بىلەن تويۇنغان بۇ ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ جەلبكارلىقى بىلەن قوشۇلۇپ، تىڭشىغۇچىلارنى ئۇزاق مىڭ يىل بۇرۇنقى باغداد خەلىپىلىكىنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كىرىپ كەتكەندەك ئىدى. بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلىنىڭ ئەبەدىي مەۋجۇدلۇقى ئۈچۈن كۆرسەتكەن جاسارىتى، ۋىجدانلىق ئالىملارغا خاس ئەقىل ـ پاراستى ۋە ئېگىلمەس ـ سۇنماس جاسارىتى ئارقىلىق، ئەينى زامان باغداد خەلىپىسىنى قايىل قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن مەزكۇر ھېكايە ئاخىرلاشقاندا، تىڭشىغۇچىلار ئۇزۇنغا سوزۇلغان شادىيانە ئالقىش ياڭراتتى. جانغا راھەت سەلكىن شامال بۇ ئالقىش ساداسىنى شۇ ئان پۈتكۈل ئوپال ئويمانلىقى ئاھالىسىنىڭ قۇلىقىغا، ھەتتا مۇقەددەس قەبرىگاھتا ئۇخلاۋاتقان بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزدى بولغاي...

ئارقىدىن، ئېگىز راۋاقتىن ئاستا ـ ئاستا يۈرۈپ، قەبرىگاھ باغچىسىغا چۈشتۇق. ئالتە سائەتتىن ئاشقان زىيارەت ھېچكىمنى ھېچبىر چارچاتقاندەك ئەمەس ئىدى. قەبرىگاھ باغچىسىدىن ئايرىلىش ئالدىدا، ھەممىمىز رەڭگارەڭ گۈللەر ئارىسىدا ئېگىز قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مەھمۇد كاشغەرىي ھەيكىلىنىڭ ئالدىدا رەتلىك تىزىلىپ تۇرۇپ، بېيجىڭدە ھەر بىر ئىلمىي پائالىيەت ئۆتكۈزگەندە ھەمىشە ئوقۇيدىغان ھېلىقى «ناممۇقام مارشى» نى يۈكسەك ئاۋازدا ئۇقۇدۇق:

راك، چەببەيات، سەگاھ، چەھارگاھ،

پەنجگاھ، ئۆزھال، ئەجەم، ئوششاق؛

باياﺕ، نەۋا، مۇشاۋەرەﻙ، ئىراﻕ،

ئۇيغۇرنىڭ مۇقامى جاھاندا ياڭراق.

نەقرات:

مۇقاملار مارشىمىز، مۇقامدۇر بايراق،

ئۇيغۇرنىڭ مۇقامى جاھاندا ياڭراق!

ياڭراق، ياڭراق، ياڭراق!...

مارشنىڭ جەڭگىۋار ئاھاڭلىق ياڭراق ساداسى ئۇزاق ـ ئۇزاقلارغا كەتتى. زىيارەتچىلەر يۈرىكىدىن چىققاندەك بولۇپ، بىر ـ بىرىنى مۇبارەكلەشتى. بۇ ئارقىلىق، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۈگۈنكى بۇ قەبرىگاھ زىيارىتىدىن پۈتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ئالغانلىقىنى ۋە مۇندىن كېيىنكى ھاياتلىرىنى بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىيدەك ئىلمىي ئەمگەك بىلەن ئۆتكۈزۈشكە بەل باغلىغانلىقلىرىنى ئىپادىلىدى گويا.

سائەت بەش يېرىملار بولغاندا، بۇ پائالىيەتكە باشتىن ـ ئاخىر كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقان توققۇزاق ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى مۇساجان ئۆمەر ئەپەندى كېلىپ، مەزكۇر زىيارەتچىلەر كوللېكتىپىمىزنى قوبۇل قىلدى. ئارقىدىنلا، ئۇ قەبرىگاھ باغچىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئورمانلىق ئىچىگە جايلاشقان «نەۋروز بۇلاق» بېشىغا كەڭ داستىخان سېلىپ، زىيارەتچىلەر ئۈچۈن خاس مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بەردى. مەشرەپتە، خۇشپۇراق زەئفىران چايلار ئىچىلدى؛ بىر ـ بىرىدىن لەززەتلىك قوغۇن ـ تاۋۇزلار يېيىلدى. ھەممىدىن پەيز بولغىنى، ياش مۇزىكانت مۇھەممەتئەلى ئەپەندى دۇتتار بىلەن ئورۇنلىغان «زىيارەت قىلغىلى كەلدىم»، «كىمنىڭ بار ئاشۇنداق ئالىمى قېنى، پەخرىلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى» قاتارلىق نەق ئۆز يېرىدە ۋە دەل ئۆز مۆرىتىدە تەرەننۇم قىلىنغان ناخشىلارنىڭ سېھرىي كۈچى زىيارەتچىلەرنى — ھەممىمىزنى مەستخۇش قىلىۋەتتى....

مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ ئىككىنچى يوپۇقى

دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوپالدا ئېلىپ بارغان مەزكۇر خاس زىيارەت جەريانىدا ، قەبرىگاھ خىزمەتچىلىرى بىلەن سىرداشتۇق ۋە ئىلمىي سۆھبەتتە بولدۇق ، سۆھبەت ئارىسىدا ، مەن ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ يوپۇقىنى يېڭىلاپ ئالماشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى ھەققىدىكى پىكىر ـ تەلەپنى تولىمۇ ئورۇنلۇق ھېس قىلدىم.چۈنكى ، مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنىڭ شۇ تاپتىكى يوپۇقى **1985** ـ يىلى ، قەبرىگاھ رېمونت قىلىنغان چاغدا يېپىلغانىكەن. يىگىرمە ئۈچ يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ يوپۇق خېلىلا كونىراپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يوپۇقنىڭ باش تەرىپىگە يېزىلغان «مەھمود قەشقرى» دېگەن ئىسمىمۇ ئىملاسىزلىقتىن جەزمەن توغرىلاشنى تەلەپ قىلىپلا تۇراتتى. شۇڭا ، مەن مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارنىڭ مەسلىھەتى ۋە ئىزنى ـ ئىجازىتى بىلەن يېڭى يوپۇق ھازىرلاش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستۈمگە ئالدىم.

نەتىجىدە ، ئالدى بىلەن ، رەھبەرلەردىن توققۇزاق ناھىيىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ سېكرتارى سابىرجان قادىر ، ناھىيىلىك قەدىمىي ئاسار ـ ئەتىقىلەرنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ۋارىسجان رەھىم قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا 7 ـ ئاۋغۇست پەنجشەنبە كۈنى ، ئوپالغا بېرىپ ، مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىگاھىنى شۇ يىللىق ئىككىنچى قېتىم زىيارەت قىلىپ ، قەبرىنى مېترلاپ ـ ئۆلچەپ ، يېڭى يوپۇق ھازىرلاشقا تۇتۇندۇق. ئارقىدىن ، قەشقەردىكى تىجارەتچى ۋە تىككۈچى بۇرادەرلىرىمنىڭ خالىسانە ياردىمى بىلەن ، يېشىل دۇخاۋىدىن يېڭى يوپۇق ھازىرلاپ ، **8** ـ ئاينىڭ **13** ـ كۈنى ، ئاددىي مۇراسىم بىلەن ، بۈيۈك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسى ئۈستىگە ياپتۇق. بۇ يېڭى يوپۇقنىڭ ئالدى يۈزىگە: «مەھمۇد كاشغەرىي (**1105** ـ **1008**) قەبرىسى» دەپ ، ئارقا يۈزىگە بولسا ، «**2008** دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇشبۇ يوپۇق يېپىلدى» دەپ يېزىلغان بولۇپ ، مۇبارەك بولسۇن ۋە تەكرار قۇتلۇق بولسۇن!

كاشغەرىيشۇناسلىق مەرىكە مەيدانىدا ئات ئويناتقان چەۋەندازلار

بۈيۈك ئەجدادلارنى ھەمىشە ئەسلەش، قەرەللىك ھالدا مۇئەييەن ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن خاتىرىلەش ھەقىقەتەنمۇ ساۋاپلىق ئىش، ئەلۋەتتە. ئەمدى، ئاشۇ بۈيۈك ئەجدادلار كۆتۈرگەن ئىلىم مەشئىلىنى ئۆچۈرۈپ قويماي، ئەجدادتىن ئەۋلادقا يەتكۈزۈش، ئىز باسارلارغا سالامەت ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن، مىننەتسىز ئەمگەك قىلغان ۋە قىلىۋاتقان تىرىكلەرنى قەدىرلەش، مۇۋاپىق سورۇندا، مۇئەييەن ھەرىكەت-پائالىيەت ئارقىلىق ئۇلارغا شۈكرانىمىزنى بىلدۈرۈشمۇ مۇكاپاتلىق ئىش بولۇشى كېرەك مېنىڭچە. مۇشۇنداق بىر ئاڭنىڭ ھەيدەكچىلىكىدە، ئانا يۇرتىمىزدىكى كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى ئىشلىرىنىڭ يوقتىن بار بولۇشى ۋە بارلىقتىن ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشقان تۆھپىكارلارنى ئېھتىرام يۈزىسىدىن زىيارەت قىلىشنى 2008-يىلدىن ئىبارەت كاشغەرىي يىلىدا ئۆتكەن ھاياتىمنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلدىم:

كاشغەرىيشۇناس كومپوزىتور تۇرسۇن قادىر ئەپەندىنى زىيارەت

«دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولغان قۇتلۇق 2008-يىلىدا، مەن مەمنۇنىيەت بىلەن كۆپ ئاڭلىغان ۋە ئاڭلىغۇم كەلگەن ناخشا «پەخرىلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى» بولدىكى، مەزكۇر ناخشىنى ھەر ئاڭلىغاندا، ئۇنىڭ تېكىست يازغۇچىسىنى ۋە ئاھاڭ ئىجاد قىلغۇچىسىنى قايىللىق تۇيغۇم بىلەن ئەسلىدىم. كۆرگۈم كەلدى، يۈز تۇرانە تەشەككۈر ئېيتقۇم كەلدى. شۇڭا، 8-ئاينىڭ 11-كۈنى دۈشەنبە، قەشقەردىكى ئۇستازىم مۇھەممەتتۇرسۇن ئىبراھىمىنىڭ ھەمراھلىقىدا، قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئائىلە قورۇسىغا بېرىپ، ئاتاقلىق كومپوزىتور تۇرسۇن قادىر ئەپەندىنى ئۆيىدە زىيارەت قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم.

بۇ – ئەزىزانە قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى ئادەمنىڭ كۆڭلىدەك ئوچۇق بولغان بىر كۈن ئىدى. چۈشتىن بۇرۇن ئۈرۈمچى ۋاقتى سائەت ئونلار بولغان مەزگىلدە، ئەپەندىمنىڭ ئىشىكىنى چەكتۇق. تۇرسۇن قادىر ئەپەندىم ئۆزى ئىشىكنى ئاچتى ۋە خۇش تەبەسسۇم بىلەن بىزنى مېھمانخانا ئۆيىگە باشلىدى. دۇئايى فاتىھەدىن كېيىن خانىمى كىرىپ، بىزلەرگە چاي قۇيدى. چاي ئىچكەچ، سۆھبەتكە چۈشۈپ كەتتۇق.

ـ بۇ يىلنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەريي يىلى» بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئوقۇۋاتقان بىر سىنىپلىق ئوقۇغۇچى باللارنى باشلاپ، ئوپالغا قەبرىگاھ زىيارىتىگە كەلگەندۇق، «پەخرىلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى» ناخشىسىنىڭ ئىلھامى ۋە ئېپتىخارى بىلەن ئۆزلىرىنى بىر زىيارەت قىلايلى دەپ كەلدۇق ـ ، دېدىممەن كېلىش مەقسىتىمىزنى ئىزاھلاپ.

ـ تولا ئوبدان بوپتۇ، ـ دېدى تۇرسۇن قادىر ئەپەندىم بېشىدىكى يارىشىملىق بادام دوپپىسىنى ئوڭ قولى بىلەن سەل ئۇستىگە كۆتۈرۈپ قويۇپ. ئارقىدىن، ئۆزىنىڭ مەزكۇر ناخشىغا ئاھاڭ ئىجاد قىلىش جەريانىنى مەمنۇنلۇق بىلەن مۇنداق سۆزلەپ بەردى:

ـ « مەن ئوپاللىق. ئۇلۇغ بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دەپىنگاھى ئاشۇ بىزنىڭ ئوپالدىكى ھەزرەتى موللام مازىرىنىڭ نەق ئۆزى ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تەنتەنە بىلەن جاكارلانغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ مەن تولىمۇ ھاياجانلاندىم. شۇ كۈنلەردە، ‹قەشقەر گېزىتى› ئىدارىسىدا ئىشلەيدىغان بۇرادىرىمىز مەرھۇم نۇرمۇھەممەت ئېركىي بىزنىڭ سەنئەت ئۆمىكىنىڭ يېنىدىكى ساماۋارخانىغا كېلىپ، بىز بۇرادەرلىرى بىلەن چاي ئىچىشكەچ ھەمسۆھبەتتە بولۇپ تۇراتتى. بىر كۈنى ئۇ ماڭا: ‹مەن مەھمۇد كاشغەريي ھەققىدە بىر شېئىر يازغانىدىم، شۇنىڭغا بىرەر كومپوزىتور بىر ئاھاڭ ئىشلىسە ئىكەن دېگەن ئارزۇيۇم بار ئىدى، تېكىستىنى سەن بىر كۆرۈپ باقساڭ قانداق؟ دېدى›. مەن ئۇنىڭغا ماقۇل بولدۇم ۋە تېكىستىنى كۆردۇم. ئەمما، «پەخرىلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى» ماۋزۇلۇق بۇ شېئىر ئون نەچچە كۇپلېت بولۇپ، ناخشا قىلىپ ئوقۇشقا بەك ئۇزۇنلۇق قىلاتتى. شۇ ۋەجىدىن، سەل ئىككىلىنىپ قالدىم ۋە ئۇ شائىر بۇرادىرىمگە: ‹شېئىرىڭ ئېسىل چىقىپتۇ. ئەمما بەك ئۇزۇن تۇرىدۇ› دېدىم. بىراق، ئۇ قايتۇرۇپلا: ‹شېئىرىم يارىغان بولسا، ئۇزۇننى قىسقا قىلىپ، ئۆزەڭ بىر نېمە قىلمامسەن؟!› دېدى.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە، توققۇزاق ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمكىدىكىلەردىن بىر قانچەيلەن مېنى ئىزدەپ كىرىپ: ‹سەنئەت بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئويۇن تەييارلاۋاتىمىز، بىر ئاز ھاجىتىمىز بار، شۇنىڭغا

ياردەمدە بولسلىرى ئىكەن › دېيىشتى ۋە ئارقىدىنلا بىر شېئىر تېكستىنى چىقىرىپ: ‹مۇشۇنىڭغا بىر ئاھاڭ ئىشلەپ بەرسلىرى قانداق؟ › دەپ ئىلتىماس قىلىشتى. قارىسام، ئۇلارنىڭ ئەپكىرگىنىمۇ دەل مەزكۇر نۇر مۇھەممەت ئېركىي يازغان ئاشۇ شېئىر ئىكەن. دېمەك، شېئىرنىڭ ھەممەيلەنگە يارىغىنى ئايان ئىدى. بۇ ھالدا، مەن ئىككىلەنمەيلا: ‹بولىدۇ، مەن بۇ شېئىرنى تېكىست قىلىپ، ئاھاڭ ئىشلەي › دەپ ماقۇللۇق بىلدۈردۈم.»

گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، **65** ياشقا كىرگەن بۇ پېشقەدەم كومپوزىتور نېمىدۇر بىر نەرسە ئېسىگە كەلگەندەك قىياپەتتە، سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن: – «مەن ئاھاڭ ئىشلىسەم، ئالدى بىلەن ناخشا تېكستىنى پىششىق ئوقۇيمەن، يادلىۋالىمەن. ئاندىن ئۇ ئىپادىلىگەن مەزمۇنغا چۆككەن ھالدا، ئاھاڭ دېڭىزىغا شۇڭغۇيمەن.» دېدى ئۇ ئەستايىدىل ۋە جىددى ئاھاڭدا. ئارقىدىن ئۇلاپلا سۆزىدە داۋام قىلدى:

ـ «شۇنداق قىلىپ، بىر قانچە كۈن ئاھاڭ – كۈي ئىجادىيتى بويىچە ئەمگەك قىلدىم. شۇ كۈنلەردە، ئولتۇرسام ـ قوپسام، قەشقەر ئوپال دىيارىدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان بۇ گىگانت ئىنسانغا بولغان ئېھتىرام ۋە سېغىنىش تۇيغۇم چىن يۈرۈكۈمدىن جۇش ئۇرۇپ تۇراتتى. شۇ ھالدا، زادى قانداق قىلغاندا، مەزكۇر ‹پەخىرلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى › ماۋزۇلۇق بۇ شېئىردا ئىپادىلەنگەن بۈيۈك ئالىم، ئۇلۇغ ئەجدادتىن ئىپتىخارلىنىش ۋە ئۇنىڭدىن سۆيۈنۈش تۇيغۇسى مۇناسىپ ئاھاڭ بىلەن ئەڭ جايىدا ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈستىدە ھەقىقەتەنمۇ ئەستايىدىل ئىزدەندىم. ئاخىردا، خەلقىمىز نەچچە ئون يىللار مابەينىدە سۆيۈپ ئوقۇپ ۋە سۆيۈنۈپ ئاڭلاپ كېلىۋاتقان شۇ ئاھاڭنى ئىجاد قىلىپ چىقتىم ۋەسسالام.»

ـ سىز ھەقىقەتەنمۇ ئۆلۈمسىز بىر ئاھاڭ ئىجاد قىلغانىكەنسىز، تۇرسۇن ئەپەندىم، ـ دېدىم مەن يۈرىكىمنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن چىققان بىر خىل قايىللىق تۇيغۇم بىلەن ـ ، بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە گەپ بولسىلا ھەر قاندىقىمىز مەزكۇر ناخشىدىن بىر ئىككى كۇپلىت ئوقۇپ كېتىمىز ۋە شۇ چاغدا، شۇ قەدەر گۈزەل ئاھاڭ ئىجاد قىلغان سىز كومپوزىتور ئاكىمىزنى ئىختىيارسىز ھالدا ئەسلەيمىز، سۆيۈنۈش تۇيغۇمىز بىلەن ياد ئېتىمىز!

تالانتلىق ۋە ھوسۇللۇق كومپوزىتور تۇرسۇن قادىر ئەپەندى 1943 ـ يىلى قەشقەر ئوپالدا دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ شۇ چاغقىچە ئۆتكەن ئىلىم ئۆمرىدە، مەزكۇر «پەخرلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى»دىن باشقا، يەنە «زىيارەت قىلغىلى كەلدىم» (تېكىستى: سەيپىدىن ئەزىزىينىڭ)، «مەيلىمۇ؟» (تېكىستى: تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ)، ئەجەب ئوبدان زامان بولدى» (تېكىستى: ئابلىز نازىرىينىڭ)، «بادام دوپپا» (تېكىستى: مۇھەممەدئەلىي زۇنۇن تەشنائىينىڭ)، «مۇھاجىرلار ناخشىسى» (تېكىستى: مۇھەممەدئەلىي زۇنۇن تەشنائىينىڭ)، «بىپەرۋا» (تېكىستى: ئابدۇللاھ ياقۇپنىڭ)، «راۋابىم» (تېكىستى: تەلئەت تۇردىنىڭ)، «چىقدۇ دېھقاننىڭ ئەمدى ھاردۇقى» (تېكىستى: تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ)، «كېلىن بولسا، قەنت بولسا» (تېكىستى: مۇھەممەدئەلىي زۇنۇن تەشنائىينىڭ)، «گۈزەل قەشقەر» (تېكىستى: نۇرۇددىن مۇسانىڭ) قاتارلىق ھېلىھەم زوق ـ شوق بىلەن ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناخشىلارغا ئاھاڭ ئىشلىگەن. بۇلاردىن باشقا، يەنە قەشقەر ۋە ئۈرۈمچى سەھنىلىرىدە ئوينالغان « ھەسەنكام ئاچچىق، ئامۇتى تاتلىقمىكىن؟» ، «مەسلىھەت چېيى»، «جەنۇبتىكى جەڭ مارشى»، «رابىئە ـ سەئىدىن»، «نەسرىددىن ئەفەندىم ۋە ئۇنىڭ بەش خوتۇنى»، «قېرى ئاشىق ـ مەشۇقلار» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن.

مەلۇمكى، كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىنسانلىق شەخسىيتى، ئالىملارغا خاس روھى، ئۇنىڭ ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئۇ ئەمگەكلەردە ئىپادىلەنگەن ئالىمنىڭ كىشىلىك قارىشى، دۇنيا قارىشى، تەپەككۇر قىلىش ئۇسلۇبى، ھەتتا ئالىمنىڭ يار ـ بۇرادەرلىرى، ئۇرۇغ ـ تۇغقان خىش ـ ئەقرەبالىرىغا تالىق تەتقىقاتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاشغەرىيشۇناسلىق ئەمەلىيەتتە، تىلشۇناسلاردىن باشقا، يازغۇچىلار، شائىرلار، رەسسام ـ گۈزەل سەنئەتچىلەر ۋە تارىخ – تەزكىرىچىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زىيالىيلار ئاممىسىدىن تەركىپ تاپقان كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ يۆنىلىشلىك ناھايىتى كەڭ بىر تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ئىلىم ساھەسىنى ھاسىل قىلىپ كېلىۋاتماقتا. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاتاقلىق كومپوزىتور تۇرسۇن قادىر ئەپەندىم ئۆزىنىڭ ئاشۇ «پەخرلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى» ناملىق ناخشىنىڭ يارقىن ـ يېقىملىق ئاھاڭ ـ كۈيىنى ئىجاد قىلغان نادىر ئەمگىكى

بىلەن، كاشغەرىيشۇناسلىق مەيدانىدا ئات ئويناتقان چەۋەندازلاردىن سانىلىشقا تامامەن ھەقلىق، ئەلۋەتتە!

زىيارەت ئاخىرىدا، بىز گۈزەل ئۇيغۇر ئاھاڭ ـ كۈيى ئىجادىيىتى ئارقىلىق، ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى مۇزىكا تىلىدا بايان قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئۆزلۈكسىز بېيىتىپ كېلىۋاتقان بۇ تۆھپىكار زاتقا چىن كۆڭلۈمىزدىن تەشەككۇر ئېيتتۇق. ئۇنىڭ تېنىنىڭ ساغلام بولۇپ، ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلىدۇق.

بۇ زىيارەت ئەمەلىيەتتە، مېنىڭ بۇ كاشغەرىي يىلىمدىكى مەڭگۈلۈك ئەسلىمە بولۇپ قالىدىغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلىرىمدىن بىرى بولدى كۆڭلۈمچە.

كاشغەرىيشۇناس رەسسام غازىي ئەھمەد ئەپەندىنى زىيارەت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر رەسساملىقىنىڭ پېشۋاسى غازىي ئەھمەد 1933 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، قەشقەر شەھرىدە ، ئۆز زامانىسىدىكى بىر مەرىپەتپەرۋەر دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كۆز ئاچقان. ئۇ 1957 ـ يىلى شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپىنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۆز ئانا مەكتىپىگە رەسساملىق كەسپى بويىچە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. شۇندىن باشلاپ ئۇ قىرىق يىلغىچە رەسىم مائارىپى ئوقۇتۇشىنىڭ بىرىنچى سېپىدە تۇرۇپ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان رەسساملىقى بىلىملىرى بويىچە ئوقۇتقۇچىلىق ـ ئۇستازلىق قىلغان. ئۆز كەسپىدە باشلامچىلىق ۋە يېتەكچىلىك ئىقتىدارىنى نامايەن قىلغاچ، فاكۇلتېت مۇدىرى ۋە سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى ۋە شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى قاتارلىق رەھبەرلىك خىزمەتلىرىدە بولغان. ھازىر مەملىكەتلىك رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، شىنجاڭ ئەدەبىيات –سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ پەخرىي رەئىسى، شىنجاڭ تارىخ ـ ۋەسقىلەر سارىيىنىڭ پەخرىي ساراي باشلىقى، دۆلەت دەرىجىلىك تۆھپىكار مۇتەخەسسىس، گوۋۇيۈەنىنىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولغۇچى قاتارلىق شاراپەت ۋە ئىمتىيازلار ساھىبى بولۇپ ياشاۋاتقان بۇ جامائەت

ئەربابى ۋە ئۇستاز رەسسام شۇ چاغقىچە بولغان نادىر ھاياتىدا، ئىككى يۈز پارچىدىن ئارتۇق ئېسىل جۇڭگوچە رەسىم ۋە ماي بوياق رەسىم سىزغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە، 1964 ـ يىلى سىزىلغان «جىنايەتلىك ھۆكۈم» ناملىق ماي بوياق رەسىمى جۇڭگو گۈزەل سەنئەت سارىيى تەرىپىدىن مەڭگۈلۈك ساقلاشقا قوبۇل قىلىنغان؛ 1981 ـ يىلى سىزىلغان «ئىش ئۈستىدىكى مەھمۇد كاشغەرىي» مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر رەسىم كۆرگەزمىسىدە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ۋە بېيجىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر سارىيى تەرىپىدىن مەڭگۈلۈك ساقلاشقا قوبۇل قىلىنغان؛ 1984 ـ يىلى سىزىلغان «مۇقام» ناملىق رەسىم 6 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىدە، كۈمۈش مىدالغا ئېرىشكەن ۋە جۇڭگو گۈزەل سەنئەت سارىيى تەرىپىدىن مەڭگۈلۈك ساقلاشقا قوبۇل قىلىنغان؛ 1987 ـ يىلى سىزىلغان «گىلەم. ئۇيغۇرلار» ناملىق رەسىم ياپونىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن «جۇڭگو بۈگۈنكى زامان ماي بوياق رەسىملىرى كۆرگەزمىسى»گە قاتناشتۇرۇلۇپ، ياپونىيە يازغۇچىلار جەمئىيىتى تەرىپىدىن مەڭگۈلۈك ساقلاشقا قوبۇل قىلىنغان؛ 1988 ـ يىلى سىزىلغان «مۇزىكا مەستانىلىرى» ناملىق رەسىم 9 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سەرخىل ماي بوياق رەسىملىرى كۆرگەزمىسىدە كۈمۈش مىدالغا ئېرىشىپ، ياپونىيە «مەڭگۈلۈك ئېتىز» كۇلۇبى تەرىپىدىن مەڭگۈلۈك ساقلاشقا قوبۇل قىلىنغان؛ 1999 ـ يىلى سىزىلغان «ئوغلاق تارتىشىش» ناملىق رەسىم پايتەختتىكى تيەنئەنمېن مۇنارىسىنىڭ زالىغا زىننەت ئۈچۈن ئېسىشقا تاللانغان؛ ئۇ 1992 ـ يىلى پايتەخت خەلق سارىيىنىڭ شىنجاڭ زالىنى زىننەتلەشكە باش يېتەكچى بولۇپ، چوڭ تىپتىكى «تەڭرىتاغ كۈيى» ناملىق رەسىمنى ئاسما گىلەمگە سىزغان؛ 1997 ـ يىل ئۇ باش يېتەكچى بولۇپ ئاسما گىلەمگە سىزغان «تەڭرىتاغدىكى شادلىق» ناملىق چوڭ تىپتىكى رەسىم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شياڭگاڭ ئالاھىدە مەمۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە ھەدىيە قىلىنغان. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ئىتالىيە، بولغارىيە، تۈركىيە ۋە ئىران قاتارلىق دۆلەتلەردە رەسساملىق بويىچە ئىلىم ئالماشتۇرۇش زىيارەتلىرىدە بولغان. 1994 ـ يىلى، پارىژ، ئىستانبۇل، ئەنقەرە قاتارلىق شەھەرلەردە، 1997 ـ يىل بولسا، تېھران شەھرىدە ئۆزىنىڭ شەخسىي رەسىم كۆرگەزمىسىنى ئاچقان. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، « غازىي ئەھمەد رەسىملىرى توپلىمى» ۋە « غازىي ئەھمەد ماي بوياق رەسىملىرىدىن تاللانما» قاتارلىق خاس ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان.

مەن مول ھوسۇللۇق تۆھپىكار ئۇستاز رەسسام غازىي ئەھمەد ئەپەندىمنى بالىلىق چاغلىرىمدىن تارتىپلا تولىمۇ ھۆرمەتلەيمەن. ئۇنىڭ بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىي قاتارلىق ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ ئۆلچەملىك پورترېتىنى تۇرغۇش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى باشقا ھەممە قېرىنداشلارغا ئوخشاشلا مېنى تولىمۇ سۆيۈندۈردى. مەن مۇشۇنداق ھۆرمەتلەش ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇم بىلەن، 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، مەن ئۆيۈشتۈرغان پائالىيەتلەردە ھەمىشە قول ـ قانىتىم بولۇپ كېلىۋاتقان ئىنىم ئابدۇقادىر جۇمەنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئۇنى ئۇرۇمچى «دائىما شادلىق» ئولتۇراق رايونىدىكى ئۆيىدە زىيارەت قىلدىم.

ـ شۇنداق، ئالىملارنىڭ پورترېتىنى ئومۇمخەلق ئېتىراپ قىلىدىغان دەرىجىدە قىلىپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك تۇرغۇزۇپ چىقىش رەسسامدىن يېتىك بىلىم ـ مەرىپەت، يۈكسەك ماھارەت ۋە مۇكەممەل ئىلمىي پەزىلەت تەلەپ قىلىدىغان ھەم شەرەپلىك ھەم ئېغىر ئەمگەكتۇر، ـ دېدى غازىي ئەپەندىم مېنىڭ ئۇنى دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى مۇناسىۋىتى بىلەن تەبرىكلەپ ئېيتقان ھەشقاللا ـ تەشەككۇر مەزمۇنىدىكى گەپلىرىمنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، تولىمۇ سەممىي قىياپەتتە، ـ ئالىمنىڭ گۆھەر كىتابى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئوقۇدۇم. بولۇپمۇ، مەزكۇر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ ئالدىغا بېرىلگەن ۋە ئالىملىرىمىز تەرىپىدىن ئىنچىكە تەتقىق قىلىنىش نەتىجىسىدە يېزىلغان «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ‹ دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ›» دېگەن كىرىش سۆزنى تەكرار ـ تەكرار مۇتالىئە قىلدىم. مەزكۇر كىرىش سۆزدىكى بۈۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىيىتى، مىجەز ـ خۇلقى، ئىقتىدارى ۋە قىلغان پائالىيەتلىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىنى خاتىرىلەپ يازغان قۇرلارنى زېھنىمنى قويۇپ مۇھاكىمە قىلدىم. ئاندىن، ئالىمنىڭ يۇرتىغا بېرىپ، مەھەللە ـ كوچىلەرنى ئارىلىدىم، بوگۈنكى دەۋر ئوپال ئادەملىرىنىڭ تەق ـ تۇرۇقى ۋە چىراي ـ شەكىللىرىگە ئالاھىدە زەڭ قويدۇم... مۇشۇنداق بىر قاتار مۇھەببەتلىك تەتقىقاتلاردىن كېيىن، ئاندىن ئۇنى سىزىپ چىقتىم.

غازىي ئەھمەد ئەپەندىم بىلەن بىر ساپادا يانمۇ يان ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ شۇ قەدەر جانلىق مىساللىق بايانلىرىنى ئاڭلاپ، گۈزەل سەنئەت ئىلمى ھەققىدە تولىمۇ قىممەتلىك بىر دەرس ئالغاندەك بولدۇم. خۇشۇسەن، ئۇنىڭ بۈيۈك بۈۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ رەسىمىنى سىزىپ چىقىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن

ئەستايىدىللىقى ۋە قىلغان ئىنچىكە ئەمگەكلىرى مېنى ھەقىقەتەنمۇ تەسىرلەندۈردى. ئارىلىقتا، ئەپەندىم بىزنى رەسىم سىزىش ئۈيىگە باشلاپ كىردى. ئۇ يەردە، مەھمۇد كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ رەسىمىدىن باشقا، ئۇ سىزغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مىرزا ھەيدەر كوراگان كاشغەرىيلارنىڭ ئۈلچەملىك پورتېرتلىرىمۇ بار ئىدى.

- بۇ يىلنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولغانلىقى ھەممىمىزنىڭ بېشىمىزنى پەلەككە يەتكۈزدى، بىز تولىمۇ سۆيۈندۇق. سىز سىزغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىككى رەسىمى ئۇ بۈيۈك بوۋىمىزنىڭ ئوبرازىنى پۈتكۈل خەلقئالەم ئالدىدا تېخىمۇ كونكرېتلەشتۈرۈپ، تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈپ بەرگەن بولدى. شەكسىزكى، سىزنىڭ بۇ ئۆلمەس ئەمگىكىڭىز خەلقىمىزنى، بولۇپمۇ ياش ئەۋلادلىرىمىزنى بۈيۈك ئەجدادلارنى ئۈلگە قىلىپ، جاسارەت بىلەن ياشاش، پاراسەت بىلەن ياشاشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ، — دېدىممەن سەممىي كۆڭلۈم بىلەن زىيارىتىمىز ئاخىرلاشقاندا.

— ئالاھىدە ياد ئېتىپ كېلىپ، زىيارەت قىلغىنىڭلار ئۈچۈن رەھمەت!، - دېدى غازىي ئەھمەد ئەپەندىم بىزنى ئۇزىتىپ چىقىپ.

كاشغەرىيشۇناس شائىر، دراماتورگ مۇھەممەدئەلىي زۇنۇن تەشنائىينى زىيارەت

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، 11 - ئاينىڭ 29 - كۈندىن 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە ئۇرۇمچى قورۇم مېھمانخانىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن «جۇڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقامشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى»نىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمغا قاتناشتىم. ئەسلىدىكى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقامشۇناسلىق جەمئىيىتى» ئاساسىدا قۇرۇلغان ۋە كومپارتىيە ئاز سانلىق مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر ژىرىك مېۋە ھېسابلىنىشقا ھەقلىق بولغان بۇ مەملىكەت دەرىجىلىك ئىلىم تەتقىقات ئورگىنىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە ئىلىمغا ھۆرمەت تۇسى ۋە تۇيغۇسى بىلەن تويۇنغان ھالدا، تولىمۇ كاتتا،

داغدۇغىلىق ۋە تەنتەنىلىك ئۆتتى. 28 ـ نويابىر ئاخشىمى رەئىس نۇر بەكرى ئەپەندى بېيجىڭدىن كەلگەن يىغىن ۋەكىللىرىگە كۈتۈۋېلىش زىياپىتى بەردى. 29 ـ نويابىردىكى ئېچىلىش مۇراسىمىدا، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەتقىقاتى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ رەتلىنىشى، نەشر قىلىنىشى ئۈچۈن ئۆچمەس ۋە ئۆلمەس تۆھپىلەرنى قوشقان تۆھپىكار رەھبىرىمىز تۆمۈر داۋامەت ئاكا «جۇڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقامشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى» دەپ يېزىلغان ئالتۇن خەتلىك ۋېۋىسكىنىڭ يوپۇقىنى ئاچتى؛ ئارقىدىن، نۆۋەتتىكى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مۆھتەرەم ئىسمائىل تىلىۋالدى ئەپەندىم تەبرىك سۆزى سۆزلىدى؛ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ رەئىسى نۇر بەكرى ئەپەندى نۇتقىلىق سۆز قىلدى. تەسراتىمچە، پارتىيىمىزگە تەشەككۇر ـ رەھمەت ئېيتىدىغان، ئالىم ۋە ئىلمنى قوللاپ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ تەتقىقاتىغا كۈچلۈك مەدەت بېرىدىغان ئىلھامبەخش پىكىرلەر بىلەن تولغان بۇ نۇتۇق ۋە تەبرىكلەر يىغىن ئەھلىنى تولىمۇ مەمنۇن قىلدى. مېنىڭ «ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى» ۋە « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» قاتارلىق ژىرىك ئەمگەكلىرىممۇ ھېسابقا ئېلىندى بولغاي، يىغىن ئەھلى تەرىپىدىن مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندىم. تەبىئىيكى، بۇ مۇشۇ خاسىيەتلىك كاشغەرىي يىلىدا، مېنىڭ شەخسىيتىمگە شەرەپ، ئەمگىكىمگە مەدەت بەرگەن ئۆچمەس خاتىرە بولۇپ قالدى كۆڭلۈمدە ۋە دەپتىرىمدە ئوخشاشلا!

يىغىن ئارىلىقىدا، مەزكۇر كاتتا مەرىكىنىڭ نوپۇزلۇق ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرى بولغان ئاتاقلىق شائىر، ھوسۇللۇق دراماتورگ مۇھەممەدئەلىي تەشنائىي ئەپەندىمنى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، قانداق خوشال بولغانلىقىمنى ئەمدى دەي.

مەن تەشنائىي ئەپەندىم بىلەن كاشغەرىي يىلىدا بىر كۆرۈشۈش ۋە مۇڭدىشىشقا ھەقىقەتەنمۇ تەشنا بولغانىدىم. چۈنكى، مېنىڭ ھۆرمەت خاتىرەمدىكى تەشنائىي ئەپەندى بىر داڭقلىق شائىر، ئىستىدادلىق

دراماتورگلا ئەمەس، بەلكى ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «ئۈچ ياش» ماۋزۇلۇق چاتما تېلېۋىزىيە ئەسرى بىلەن، كاشغەرىيشۇناسلىق ساھەسىدە باشلامچى بولۇپ ئات ئويناتقان بىر چەۋەنداز ئىدى.

« شۇنداق، 1983 ـ يىلى مەھمۇد كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ مۇقەددەس مەقبەرىسى توغرىسىدىكى تارىخى ھۆججەت تېپىلدى ۋە پۈتۈن دۇنياغا ئېلان قىلىنغان بولدى» ، ـ دەپ ئەسلىمە باشلىدى تەشنائىي ئەپەندىم، قۇرۇم مېھمانسارايىنىڭ ئىنسانغا يۇكسەكلىك ۋە كەڭ ـ كۇشادىلىقىنىڭ پەيزىنى سۇردۇرىدىغان ئازادە سالونىدىكى كەڭ ساپادا راھەت ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن.

«– شۇ كۈنلەردە، مەن ئىنتايىن خوش بولغان ۋە ھاياجانلانغان ھالدا ‹تاپتى› ماۋزۇلۇق بىر قەسىدە يېزىپ ئېلان قىلدىم» ، ـ ئۇ سەل ـ پەل تۇرىۋالغاندىن كېيىن، مۇنۇ مىسرالارنى يادلاپ بەردى:

«سۆيۈملۈك ئەھلى يۇرت تاپتى ئۆزى سۆيگەن مازارىنى،

ئەمەسكى بىر مازار، ئىدراك ـ ئەقلىنىڭ لالىزارىنى.

يىراقتا قالدى كۆك گۈمبەز قىسىپ بويىنىنى بىر چەتتە،

ئاڭا تۆكسۈن بۇگۈن كىممۇ پىغانى، ئاھۇ زارىنى.

بىراۋلار چۆنتىكى «شەربەت كۆلى» دەك قۇپقۇرۇق ئەمدى،

كاسات قىلغاچ بۇگۈن تارىخ كەمەك ھەييار بازارىنى! »

شائىر بۇ مىسرالارنى ھاياجانلىق ئاۋازى بىلەن يادلاپ بولۇپ، تەپەككۇر قاينىمىغا چۆككەن ھالدا بىرقانچە مىنوت تۇرىۋالغاندىن كېيىن، ئەسلىمىسىدە داۋام ئەتتى:

«ئارقىدىنلا، مەن كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ ئوپالدىكى مازىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ خىزمەتنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان «ئۈچ ياش» ماۋزۇلۇق بىر تېلېۋىزىيە تىياتىرى يازدىم. بۇ ئەسىرىم شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تەرىپىدىن سۇرەتكە ئېلىنىپ، 1984 ـ يىلى ئۆكتەبىردە، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە كۆرسىتىلدى. كۆپ سۆيۈندۈم. ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشقا بېغىشلانغان ئىككى قىسىملىق بۇ فىلىم ـ ئۇتتۇقلۇق چىققان تۇنجى ئۇيغۇر تېلېۋىزىيە فىلمى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن بۇ ناخشام (مۇزىكىسى تۇرسۇن قادىرنىڭ) چارەك ئەسىردىن بۇيان ئېغىزدىن چۈشمەي ئېيتىلىپ كەلمەكتە:

يارالمىش ھەزرىتى مەۋلان ئوپال ئازىخ داراسىدا،

ئۆسۈپ يەتمىش كامالەت ئەرشكە ئۆز يۇرت ھاۋاسىدا.

يېتىپتۇرلەر ئارامگاھ ئەيلىبان چەشمە زۇلال باغرىن،

سىيا يەڭلىغ قارا تۇننى ناھار ئەيلەپ زىياسىدا.

شۇ مەۋلانايى شەمسىدىن زىياسىنىڭ جۇلاسى بار ـ

ئىلىم ـ ئىرپان بېغىنىڭ گۈل ـ چىچەك، مېھرىگىياسىدا،

پىرىمگە جەننەتۇل رىزۋان ئاتا قىلغىن خۇداۋەندە.

شۇ يىللاردا، يەنە كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ ئۆلۈمسىز ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئىچىدىكى ماقال ـ تەمسىل، ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەر (288 ماقال، تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆز)نى رەتلەپ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى» نىڭ 1987 ـ يىل 4 ـ سانى ئارقىلىق خەلققە سۇندۇم.

ئۇندىن باشقا، « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »نىڭ 1981 ـ نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومىنىڭ 122 ـ 151 ـ بەتلىرىدە بايان قىلىنغان تارىخىي ۋەقەلەرگە ئاساسەن، «بىر جۈپ پەرىشتە» ناملىق چوڭ ھەجىملىك بىر تارىخىي ئوپېرا يازدىم. بۇ ئەسىرىم 1991 ـ يىلى 4 ـ سان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا، 1995 ـ يىلى بولسا، «مۇقام يۇرتىنىڭ يېڭى باھارى» ناملىق ئوپېرالار توپلىمىدا ئېلان قىلىندى. بۇ يېڭى ئەسىر (21 ـ ئەسىر) كىرگەندىن كېيىن، بۇ ئەسەرنىڭ ماۋزۇسىنى «تەۋرىمەس تاغلار» غا ئۆزگەرتتىم ۋە يېڭىباشتىن تەھرىرلەپ چىقتىم.»

ـ سىزگە ئاپىرىن!، ـ دەۋەتتىم مەن قايىللىق ۋە ھاياجانلىق تۇيغۇم بىلەن ، ـ مەلۇمكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىباھا ئابىدە ئەسەردۇر، كاشغەرىيشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات قويىنى ئاجايىب كەڭدۇر. ھالبۇكى، سىزنىڭ « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »تە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنى دېتال قىلىپ، ئوپېرا يازغىنىڭىز ئەمەلىيەتتە، نادىر ئەمگىكىڭىز «ئۈچ ياش»تىن كېيىن، ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن يەنە بىر تۆھپىلىك ئەمگىكىڭىز بوپتۇ، قەلەم تۇلپارىڭىز ھارمىسۇن، ئەمگەكچان قولىڭىز دەرت كۆرمىسۇن!

مۇھەممەدئەلىي زۇنۇن تەشنائىي ئەپەندى 1939 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قەشقەر شەھرىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1955 ـ يىلغىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان، 1958 ـ يىلى، سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ 1958 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە ساق يىگىرمە يىل مائارىپ سېپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، ئۇندىن كېينكى خىزمەت ئۆمرى سەنئەت ساھەسىدە ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكەن. ئەدەبىي ئىجادىيەتكە 1951 ـ يىلى كىرىشكەن بۇ تالانت ئىگىسىنىڭ ھازىرغىچە بەش شېئىر ـ داستان توپلىمى، ئۈچ دراما ـ ئوپېرا توپلىمى ۋە ئىككى ھېكايە ـ پوۋېست توپلىمى نەشر قىلىنغان. ھازىر ئۇ شىنجاڭ ئوپېرا ـ تىياتىر ئانسامبىلىنىڭ پېنسىيونىرى،

ـ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» سىزنى قانداق تۇيغۇلاندۇردى، ئەپەندىم؟، ـ ئاخىردا سورىدىم.

«ـ 2008 ـ يىلىنىڭ ‹دۇنيا مەھمۇد كاشغەري يىلى› ئېلان ئېتىلگىنى مىليونلار قاتارىدا مېنىمۇ چەكسىز مەمنۇن قىلدى»، ـ دېدى ئۇ كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق قىياپەتتە، ـ «بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ‹تويۇڭ مۇبارەك› ماۋزۇلۇق بىر كۈي نەزمىسى يازغان بولدۇم. ئۇنى سەنئەتكار پەرھات ئابىت چوغلان مۇزىكىلاشتۇرۇپ، سەھنىلەشتۈردى ۋە ئورۇندىلىپ ئالقىشلاندى. ئاڭلاپ بېقىڭ، مانا بۇ شۇ ناخشىدىن ئارىيە:

پەن ـ بىلىم ئەھلىنىڭ پىر ـ ئۇستازى سەن،

بۇ يولنىڭ مىڭ يىللىق چەۋەندازى سەن.

گويا تىغ ـ تىكەنلىك سىملاردا كۆكتە،

زەبەردەس چامدىغان ئەل جانبازى سەن.»

قاراڭ! مانا بۇ – بۇ يىل ساق يەتمىش ياشقا كىرگەن پېشقەدەم كاشغەرىيشۇناس مۇھەممەدئەلىي زۇنۇن تەشنائىي ئەپەندىنىڭ كاشغەري يىلى مۇناسىۋىتى بىلەن، بۇۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ يازغان يېڭى ناخشىسىدىن ئۆرنەك. روشەنكى، ئۇنىڭغا مۇجەسسەم بولغان قايىللىق ۋە ئىپتىخارلىق يۈكسەكتىن يۈكسەك.

مەن تەشنائىي ئەپەندىم بىلەن بالىلىق چاغلىرىمدىن تارتىپ، ئۇنىڭ ئاشۇ مول بەھرىلىك ئەمگەكلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق تونۇش بولساممۇ، روبىرو ئولتۇرۇپ مۇڭدىشىشىم مۇشۇ تۇنجىسى. ئەلۋەتتە بۇمۇ خاسىيەتلىك كاشغەري يىلىنىڭ شاراپەتلىك سوۋغىسى بولغاچ، سۆيۈنگەن ھالدا، خاتىرەمگە ئۆچمەس قىلىپ يازدىم.

نادىر ئەسەر تەتقىقاتىدىن بىر ئۆرنەك

جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى تىل ـ يېزىق تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ سەككىزىنچى نۆۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 2008 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ ۋە 17 ـ كۈنلىرى پايتەخت بېيجىڭدا داغدۇغىلىق ئېچىلدى. مەن بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتىم ۋە تۆۋەندىكى ئىلمىي ماقالەمنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، گۇرۇپپا يىغىنىدا ئوقۇپ ئۆتتۈم:

« تارىخى ھەمىدىي» دە ئۇيغۇر يۇرتلىرى ۋە ئادەملىرى

ـ «تارىخى ھەمىدىي» دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ **100** يىللىقىغا ئاتاپ ـ

بۈيۈك ئۇيغۇر تارىخشۇناسى، ئالىم مۇسا سايرامىي (1836 ـ 1917) ئۆزىنىڭ مەشھۇر تارىخ كىتابى «تارىخى ھەمىدىي» نى 1908 ـ يىلى يېزىپ تاماملىغان. مەن بۇ ماقالەمدە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ «خاتىمە» قىسمىدا بېرىلگەن قەدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرى ھەققىدىكى بايانلارنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن بىللە مۇتالىئە ۋە مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، بۇ قۇتلۇق ئەسەر دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ يۈز يىللىقىنى قايىللىق ۋە ئىپتىخارلىق بىلەن خاتىرىلەيمەن.

1

ئالىم مۇسا سايرامىي «تارىخى ھەمىدىي» نىڭ خاتىمە قىسمىدا، ئۆز زامانىسىدا «يەتتە شەھەر» دەپمۇ ئاتالغان قەدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيىسى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق يازىدۇ: «بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن ھۆكىما، مۇنەججىملەر، گېئومېترىيە ۋە ماتېماتىكا ئالىملىرى يەرشارىنىڭ ئومۇمىي يۈز كۆلىمى، ئۇنىڭدىكى چۆل – جەزىرە، باياۋانلار ۋە ئادەم ياشايدىغان مەمۇر – ئاۋات جايلارنىڭ جۇغراپىيىسىنى ئاسترونومىيىلىك ھېسابلاش ئۇسۇلى ئاساسىدا سىزىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، يۈكسەك تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەنىكەن. ئۇلار زېمىننىڭ ئادەم ياشىغىلى بولىدىغان (رۇبئى مەسكۇن) قىسمىنىڭ مەشرىق تەرەپتىكى باشلىنىش ئۇچىدىن، مەغرىب تەرەپتىكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسىغىچە بولغان ئارىلىقنى يەتتە بۆلەككە بۆلۈپ، ھەربىر بۆلەكنى بىر ‹ئىقلىم› دەپ ئاتىغان. ئاندىن، بۇ يەتتە ئىقلىم

زېمىننى ئاسماندىكى يەتتە سەييارە يۇلتۇزغا نىسبەتلەشتۈرۈپ (باغلاپ)، ھەربىر ئىقلىمغا بىر يۇلتۇزنى مەنسۇپ قىلغان. يەنى بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەل (ساتورىن) يۇلتۇزىنى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتەرى (يۇپىتېر) يۇلتۇزىنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىررىخ (مارس) يۇلتۇزىنى ۋە مۇشۇ قىياس بويىچە، يەتتە يۇلتۇزنى يەتتە ئىقلىمغا باغلىغان. ئاندىن، ئۇلار ھەربىر ئىقلىمدا ياشايدىغان ئادەملەرنىڭ مىجەز – خۇلقى، رەڭگى – رويى ۋە خۇي – پەيلى قاتارلىقلارنى بايان قىلغاندىن باشقا، شۇ ئىقلىمغا تەۋە زېمىندىكى شەھەرلەر، دەريالار، چۆل – جەزىرىلەر ۋە مەمۇر – ئاۋات جايلارنى بىرمۇبىر تەسۋىرلەپ جەملەپ، بۇلارنى ئۆزلىرى يازغان تارىخ كىتابلىرىنىڭ ئاخىرىغا «خاتىمە» ئورنىدا بەرگەنكى، بۇ ئەمەلىيەتتە، ئۇ دانا ئاپتورلارنىڭ كىتابلىرىغا زىننەت بېغىشلىغان.

ئەمما، مەن كەمىنە نادان، بېشىدىن تا ئايىغىغىچە نۇقسان ۋە كەمچىلىك بىلەن تولغان، قورسىقىدا ئانچە ئۇمىچى بولمىغان بىر ئادەم مەزكۇر قەدىمكى ئاپتورلاردەك چوڭ ئىشنى قىلالمىساممۇ، يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىشنىڭ ئورنىغا بۇ يەتتە شەھەرنى ۋە بۇ شەھەرلەردە ياشايدىغان ئادەملەرنىڭ بەزەن ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلدىم.»

(قاراڭ: مۇسا سايرامي: «تارىخى ھەمىدىي» ‹يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا›، ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي تەرجىمىسى، **583** ـ بەت)

مېنىڭ مۇلاھىزەمچە، يۇقىرىقى بايانلار بىزگە مۇنداق ئىككى نەرسىنى ئۇقتۇرىدۇ. بىرسى، ئالىم بوۋىمىز مۇسا سايرامىينىڭ كىتاب يېزىشتا، كونا ئەندىزە بويىچە ماڭماي، يېڭىلىق يارىتىش. ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق، ئىلىم يولىدا، يېڭى ئىز قالدۇرۇشقا تىرىشىش روھى ئەكس ئەتكەن.

بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئەلشىير نەۋائىي: «ئىلىم – كۆمۈلۈك خەزىنە ئەمەس، بەلكى ئۇ گويا كۆكلەپ تۇرىدىغان دەرەختۇر» دېگەن. ھالبۇكى، ئىلىم ساھىبى بولغان ئالىم ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان ئىلىمگە نىسبەتەن ئەنە شۇنداق تەرەققىيات كۆز قارىشى بىلەن قارىغاندىلا، ئاندىن يېڭىدىن يېڭى ئىلىم

پەللىسنى يارىتالايدۇ ۋە ئاشۇ ئۆزى ياراتقان يېڭى ئىلىم پەللىسى ئارقىلىق، ئۆز خەلقىنىڭ قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. ئەمدى، يېڭى ئىلىم پەللىسىنى يارىتىش ئالىمدىن ئالدىنقىلار ماڭغان ئىلىم يولىدا مەزمۇت مېڭىپ، پېشقەدەملەرنىڭ ئىلمىي پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر چاغدا، ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان ئىلمىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن، مۇئەييەن يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ۋە ئىقتىدارىغا ساھىب بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئالىم بوۋىمىز مۇسا سايرامىي تارىخشۇناسلىق ئىلمى يولىدا يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۆزىنىڭ بۇ «تارىخى ھەمىدىي» ئاتلىق تارىخ كىتابىنى يېزىشتا، باشقىلارنىڭ يازغىنىنى ۋە يېزىش – تۈگەللەش ئۇسلۇبىنى ئاددىي ھالدىلا تەكرارلاپ قويماستىن، يېڭىچە يول تۇتۇپ، يەتتە سەييارىنىڭ ئورنىغا ئۆز خەلقى ياشاۋاتقان يەتتە شەھەرنى بايان قىلغاندۇر.

ئىككىنچىسى، ئالىم بوۋىمىزنىڭ كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىكىدىن ئۆزىنىڭ يەتتە شەھرىنى ئەمەلىيەتتە، ئاسماندىكى يەتتە يۇلتۇزدەك يۈكسەك ۋە ئەزىز بىلگەنلىكى ئېنىق ئىپادىلەنگەن.

ئالىم مۇسا سايرامى ئۆز بايانىدا: «مەن كەمىنە نادان، بېشىدىن تا ئايىغىغىچە نۇقسان ۋە كەمچىلىك بىلەن تولغان، قورسىقىدا ئانچە ئۈمچى بولمىغان بىر ئادەم مەزكۇر قەدىمكى ئاپتورلاردەك چوڭ ئىشنى قىلالمىسامۇ، يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىشنىڭ ئورنىغا بۇ يەتتە شەھەرنى ۋە بۇ شەھەرلەردە ياشايدىغان ئادەملەرنىڭ بەزەن ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلدىم.» دېيىشى ئالىملارغا خاس كەمتەرلىك بولۇپ، يەتتە شەھەر ھەققىدىكى يازغان – پۈتكەنلىرىدىن ئۇنىڭ ئۆز ۋەتىنى ۋە ئۆز مىللەتداشلىرىغا بولغان سەممىي سۆيۈنۈش، ئىچ – ئىچىدىن كۆيۈنۈش ۋە ئۇلارنىڭ ئىقبالى ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلىنىش تۇيغۇسى تولىمۇ كۈچلۈك ئۇرغۇپ تۇرغانلىقى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

كاشغەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ ئەلاسى ۋە بىرىنچىسى كاشغەردۇر. كاشغەر قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەشھۇر ۋە داڭقلىق شەھەر. ئادەملىرىنىڭ مىجەز – خاراكتېرى ئالىملارغا ۋە سالىھ (پاك – دىيانەتلىك) لارغا تولىمۇ ئامراق، سەپەر قىلىپ، مۇساپىرچىلىق ۋە غۇربەتچىلىكتە ياشاشقا ھېرىسمەن، ئۈلپەتچىلىك قىلىشقا چىۋەر، مۇھەببەتلىشىش، دىلكەشلىك قىلىشقا ماھىر ۋە ئۇستا. لېكىن، دوستانىلىق، بۇرادەرچىلىكنى ۋايىغا يەتكۈزەلمەيدۇ.

كاشغەر ئالىملار ۋە ئىلىم تەلەپكارلىرى بويىچە راۋاجلانغان، ساھىب دۆلەت ۋە پازىللار بويىچە روناق تاپقان بولۇش جەھەتتە، شۇنداقلا تىجارەتچىلەر ۋە شەرەپشان دېھقانلىرىنىڭ ئۆشرە – زاكاتلىق، خەير – سەدىقىلىق بولۇشى، كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ ئىشچان، تىرىشچان بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە، باشقا شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشىدۇ. بولۇپمۇ، ئىلىم – ئىرپاندىكى راۋاجلىنىش ۋە سودا – تىجارەتتىكى گۈللىنىش ۋە روناقلىق بابىدا، ئۇنى «ئىككىنچى بۇخارا» دېسىمۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ. كاشغەرنىڭ نوپۇسىغا قارىغاندا، زېمىنى ئاز، يېمەكلىك ئاشلىقى ئۆزىگە يېتىشمەيدۇ. شۇڭا، ھەر ھەپتىدە، ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق ياركەندتىن كاشغەرگە ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇرىدۇ. يايلاق ئوتلاقلىرى ئاز، ئۇلاغ – چارۋىلىرى كەمچىلدۇر. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

ياركەند

ياركەند قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر. ئادەملىرىنىڭ خۇي – مىجەزى بىچارە سۈپەت، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق. «ئىشان»، «ھەزرەت»، «ئەفەندى» ۋە «ساھىب» ئېتى بارلارغا چوڭقۇر ئەقىدە – ئىخلاس بىلەن قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ. ياركەندتە ھىندىستانلىق، كەشمىرلىك، ئافغانىستانلىق ۋە بەدەخشانلىق مۇساپىرلار تولا. ياركەندلىكنىڭ ئۆزلىرى سەپەرگە ئاز چىقىدۇ. ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شەرەپشان دېھقان (دېھقانى ئەشرەف). يەر – زېمىنلىرى كەڭرى ۋە ئۈنۈملۈك. ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئېشىپ قالىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، تۈرلۈك چارۋا ۋە قوتازلىرى

بىھېساب، يەل يېمىشلىرى مول، يىپەك – ئىپەكچىلىكى گۈللەنگەن، ئېتىكى – ئەدىبى قەدىمىي. بۇ يۇرت دائىرىسى پايانسىزدۇر. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

خوتەن

خوتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ، قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەر. ئادەملىرىنىڭ خۇيى – مىجەزى بىر تىل ، بىر دىل، مۇسۇلمانسىز ئۇرۇم – ئىتتىپاق؛ پىششىقلىقتا تەڭداشسىز، مۇمىسقىلىقتا تەمسىلسىز؛ تەقۋا پەرھىزكارلىرى تولا. بەڭباش ، يامانلىرى ئاندىن تولا ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى كاسىپ – ھۈنەرۋەن ؛ ئۇلار ئەقىل – ئىدراكلىق ۋە ئۆتكۈر زېھنلىك بولۇش جەھەتتە تەڭداشسىز ؛ ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىتىگە يەتكۈزۈپ قىلىپ، خېرىدارلارغا يارىتىپ قولدىن ئۆتكۈزۈپ، پۇلىنى ئېلىشقا قادىر ھەم ماھىر. خوتەندە، مول مەشۇت – يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئالتۇن كانى بار، قاشتېشىمۇ ھەم تەييار؛ تۆت ئەتراپتىن كېلىدىغان شەرەپشان سودىگەرلەر ھەرقانچە كۆپ پۇل ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، پۇللىرى تۈگەپ كەتسە كېتىدۇكى، قىلىدىغان سودىسى (ئالىدىغىنى) تۈگىمەيدۇ. باشقا يۇرتلارغا خوتەندىن مال – تاۋار چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا، نەق پۇل ھەرگىز چىقىپ كەتمەيدۇ. خوتەننىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر – زېمىنى ئاجىز. تولىسى قۇملۇق. ئاشلىق مەھسۇلاتى تۆۋەن. ئەمما مېۋە – چېۋىلىرى ئېشىپ – تېشىپ تۇرىدۇ. يايلاق، باياۋانلىرى كۆز يەتكۈسىز. ئۇلاغ – چارۋىلىرىمۇ تولا ۋە جىقتۇر. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

ئاقسۇ

ئاقسۇ خەلقى توغرا – دۇرۇس، ياۋاش، ساددا ، مۇلايىم ۋە كەمتەر خۇسۇسىيەتلىك، غەم – ئەندىشىلىك ؛ ئۇلپەت – ئىتتىپاقى يوق پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلىھەتى يوق چېچىلاڭغۇ – تەپرىقە ؛ ئۆيىدە ئاشلىق ساقلىمايدۇ، تەۋەككۇلچىلىقى زىيادە؛ شەھەر ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۈنلۈك نانلىرىنى كۈنلۈك شەھەر بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن ، ئاشپەز – نانۋايلىرى كۆپ، ئاشپەزلىك ۋە نانۋايلىق ھۈنەر

– سەنئەتى راۋاجلانغان. بىراق، ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھۆنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى كۆپ. يەل – يېمىشلىرى ۋە ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ. گۆرۈچى ئېسىل بولۇپ، شەھەر – شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىلىدۇ. يايلاق – قىشلاقلىرى كەڭرى، ئوۋلاغ – چارۋىلىرى مول، ئۆزىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپمۇ قالىدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

ئۇشتۇرفان

ئۇشتۇرفان قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر. بۇرۇنقى نامى «ئۇچ» ئىكەن. بەلكى «شەھرىبەربەر» دەپمۇ ئاتالغانىكەن. مەنسۇرخاننىڭ زامانىسىدا، ئادەملىرى بىئەدەپلىك قىلىپ، ئەمرىئىتائەتتىن چىققانلىقتىن، خان كايىپ، باش قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بەگ دوختۇيىنى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ خەلقىنى ئومۇمىي قىرغىن (قەتلىئام) قىلىپ، قىلىچتىن ساقلىنىپ ھايات قالغانلىرىنى يۇرت – يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن. بۇ ۋەجدىن، شەھەر ئىسمى تۇرفاننىڭ نامى بىلەن بىللە قوشۇپ ئاتىلىدىغان بولغان. يەنى «ئۇچ» سۆزىگە «تۇرفان» كەلىمىسىنى قوشۇپ، «ئۇچتۇرفان» دەپ ئاتايدىغان بولغانىكەن. ھەرھالدا، كېيىنچە ئاۋام خەلقنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، «ئۇشتۇرفان» بولۇپ قالغاندۇر. كېيىن، يەنى بۇ زېمىن يەنە خاقانى چىنغا قارايدىغان بولغاندىن كېيىنكى ئون يەتتىنچى يىلى، ئۇشتۇرفان خەلقى خاقانى چىننىڭ ئەمرىئىتائىتىدىن چىقىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ئىكەن، سان – ساناقسىز چېرىكلەر كېلىپ، شەھەرنى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىپ، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ قەتلىئام قىلغاندىن كېيىن، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ يەرلەشتۈرۈپ، قايتا ئاۋات قىلغانىكەن. ئۇشتۇرفانلىقلارنىڭ ھازىرقى ئېتى «كۆچمەن» دۇر. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ بىرىنچى داستان قىسمىدا بايان بەرگەن بولدۇق. شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى ئۇشتۇرفانلىقلار گۇرۇھ – گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن، چۇۋالچاق، ئۆم – ئىناق ئەمەس. ئۇشتۇرفانلىقلارنىڭ كاسىپ – ھۆنەرۋەنلىرى ئاز، ئادەملىرى دېھقان، يەر – زېمىنى ئوبدان، ئاشلىق ۋە يېمەك – ئىچمەكلىرى كەڭرى ۋە ئەرزانچىلىق. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

كۇچا

كۇچانىڭ قەدىمي ئىسمى «كۆسەن» ئىكەن. كۇچالىقلار مىجەز – خاراكتېر جەھەتتە، ئۆم – ئىتتىپاق، دوست – ئۇلپەتچىلىكتە پەيزى بار كېلىدۇ. ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەپ – قائىدىلىك، يېقىشلىق، گۈزەل سۆزلۈك. ئاياللىرىنىڭ ھىممەت – جۈرئىتى ئەرلىرىدىن ئۈستۈن، ئىلىم – ئەمەل، كەسىپ – ھۈنەردىمۇ قېلىشمايدۇ. ئەمما مۇساپىر بىلەن خوشى يوق كېلىدۇ. بۇ كۈنلەردە، كۇچاغا تەرەپ – تەرەپتىن مۇساپىرلار كېلىپ جەم بولۇپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى كۈنسايىن راۋاجلىنىۋاتقان بىر تىجارەتگاھقا ئايلاندۇرماقتا . كۇچانىڭ نوپۇسىغا قارىغاندا ، زېمىنى كۆپ ۋە مۇنبەت. ھەر ھەپتىدە، باي – سايرامدىن ئەقەللىسى بەش يۈز ئېشەك – ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ. ھەر تۈرلۈك يەل – يېمىش ۋە يېمەك – ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، مول ۋە مەمۇرچىلىق. ھۆل – قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر – شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىدۇ. كۇچانىڭ ئۇلاغ – چارۋىلىرى تولا ، گۆش تەمناتى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

كوھنا تۇرفان

كوھنا تۇرفان قەدىمي ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر. ئادەملىرىنىڭ مىجەز – خاراكتېرى سەممىي، راست سۆزلۈك، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق؛ ھىيلە – مىكىر ۋە خائىنلىق – يۈزسىزلىكتىن خالىي، ئەقىدە – ئىخلاسلىرى تازا كېلىدۇ. ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۈيى ئاز. مۇتلەق كۆپچىلىك ئەھۋالدا ، كارىز سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. زېمىنى ئوبدان ، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدۇ. غوزا – كېۋەزلىرى ئوخشايدۇ. تەرەنجىبىن (يانتاق شېكىرى) مۇ تۇرفاننىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر. كىشمىش ئۈزۈملىرى ئاجايىپ تولا. سودىگەرلەر شەھەر – شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ. تۇرفاننىڭ زېمىن دائىرىسى ناھايىتىمۇ كەڭرى. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر)

ئانا يۇرتلىرىمىز ھەققىدە، شۇ قەدەر پاساھەتلىك تىل بىلەن ئىپادىلەنگەن يۇقىرىقى بايانلاردىن مەن مۇنداق بىر قانچە ئاساسلىق چەشەنچىگە كەلدىم:

بىرسى، مەزكۇر بايانلاردا، خەلقىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدىدىكى پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان ئومۇمىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەر مېغىزلىق قىلىپ شەرھلەنگەن. بۇ تەسىراتىمىزنى ئېچپىراق شەرھلىسەك مۇنداق بولىدۇ:

① بۇ بايانلاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزەلدىن ئىلىمنى، پەن – مەرىپەتنى قىزغىن سۆيىدىغان، ئىلىم ۋە ئالىمنى قەدىرلەيدىغان خەلق ئىكەنلىكى شەرھلەنگەن. ئالايلۇق: ئاپتور يەتتە شەھەر ئىچىدىكى **كاشغەر** ھەققىدە توختالغىنىدا: " بۇ شەھەر ئۆلىمالار ۋە تالىبۇل ئىلىملەرغە رەۋاجى ۋە ساھىب دۆلەتلەرغا رەۋنەقى ۋە تۇججار ۋە دېھقانى ئەشرەفلەر ئۆشرە ـ زەكات ۋە خەير ـ سەدەقاتى ۋە ئەھلى كەسب ۋە ھۈنەرمەندلەرنىڭ سەئيى ۋە كوششى باشقا شەھەر ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، تەفەۋۋۇق ۋە زىيادەدۇرلار."(قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما، 328 ـ بەت)

تەرجىمىسى: بۇ شەھەر ئالىملار ۋە ئىلىم تەلەپكارلىرى بويىچە راۋاجلانغان، ساھىب دۆلەت پازىللار بويىچە روناق تاپقان بولۇش جەھەتتە، شۇنداقلا تىجارەتچىلەر ۋە شەرەپشان دېھقانلارنىڭ ئۆشرە ـ زاكاتلىق، خەير ـ سەدىقىلىق بولۇشى، كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىشچان ۋە تىرىشچان بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە باشقا شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشىدۇ. (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» (يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا)، 585 ـ بەت.)

ئاندىن، **ياركەند** توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ ؛ «ئادەملەرىنىڭ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى، ساھىبلارغا رەۋاج ۋە رەۋنەقى ۋە ئەقىدە ـ ئىخلاسلارى زىيادە .»

تەرجىمىسى: «ئىشان»، «ھەزرەت»، «ئەفەندى» ۋە «ساھىب» ئاتالغانلارغا قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئەقىدە ـ ئىخلاسلارى كۈچلۈك. (يۇقىرىقى ئەسەر يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا)

مانا بۇ بايانلاردىن بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزەلدىنلا ئىلىم ـ پەننى قىزغىن سۆيىدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەتنى ئەزىزلەيدىغان، ئىلىم ۋە ئىلىم ساھىبلىرىنى قەدىرلەيدىغان مىللىي روھىنى كۆرۈۋالالايمىز.

② بۇ بايانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپنى سۆيىدىغان، پەن ـ تېخنىكىغا چىن كۆڭلى بىلەن بېرىلىدىغان، ئەمگەكچانلىق ۋە ئىجادچانلىق روھىغا ئىگە خەلق ئىكەنلىكى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئالايلۇق، بايانلار ئىچىدىكى **خوتەن** بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ھەمە ئادەملەرى كاسىب ـ ھۈنەرمەند ۋە تەبئى ئىدراكى تازە ۋە زېھنى چالاكى بىئەندازە؛ ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈرۈپ ۋە خەرىدارغا ئۇبدان كۆرسەتىپ ۋە قولىدىن ئۆتكەرىپ، نەقدىنەلەرىنى ئالماغلىقدا كامىل ۋە قابىلدۇر.» (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما، **331** ـ بەت).

تەرجىمىسى: ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى كاسىپ ـ ھۈنەرۋەن؛ ئەقىل ـ ئىدراكلىق ۋە ئۆتكۈر زېھىنلىك جەھەتتە تەڭداشسىز؛ ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ قىلىپ، خېرىدارغا يارىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈپ، پۇلنى ئېلىشقا ماھىر ۋە قابىل. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا)

مانا بۇ بايانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشچانلىق، ھۈنەر ـ كەسىپنى، ئىش ـ ئەمگەكنى سۆيۈشتىن ئىبارەت تۇرمۇش پەلسەپىسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقى ئېنىقتۇر.

③ بۇ بايانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ تىجارەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان، تىجارەت بىلەن ئەل گۈللەندۈرىدىغان خەلق ئىكەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ ھەقتە **كۇچا** بابىدا: «بۇ گۇنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەفتىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۇندىن ـ گۇنگە ئاباد ۋە جەمئىييەت فەيدا قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج؛ ھۆل ـ قۇرۇق يەمىشلەرىنى سەۋداگەرلەر شەھەر ـ شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر.» (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما، **345** ـ بەت).

تەرجىمىسى: بۇ كۆنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەپتىن مۇساپىرلار كېلىپ جەم بولۇپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى كۆنسايىن راۋاجلىنىۋاتقان بىر تىجارەتگاھقا ئايلاندۇرماقتا؛ ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر ـ شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا).

ئاندىن، **كاشغەر** بابىدا مۇنداق يازىدۇ: «خۇسۇسەن ئۆلىمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا ۋە تىجارەتى بابىدا، گويا ‹سانىي بۇخارا› دەپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالىغە بولمايدۇر.»

تەرجىمىسى: خۇسۇسەن، ئىلىم ـ ئىرپاندىكى راۋاجلىنىش ۋە سودا ـ تىجارەتتىكى گۈللىنىش بابىدا، گويا «ئىككىنچى بۇخارا» دېسمۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

خوتەن بابىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ: « مەشتۇت ـ يىفەكلەر تولا چىقادۇر؛ ئالتۇن كانى بار ۋە سۇتاشى ھەم تەييار؛ سەۋداگەرى ئەشرەفلەر ئەتراف جانىبلاردىن ھەرقانچە نەقدىنەلەر ئالىپ كەلىپ خەرىد قىلسالار، نەقدىنەلەرى ئەدا بولادۇر، خەرىدلەرى ئاشىپ قالادۇر؛ خوتەندىن باشقا شەھرلەرغە مال ئەجناسلارى چىقىپ كەتەدۇر، نەقدىنەلەرى ئەسلا چىقمايدۇر، مەگەر ئالتۇننى چىقادۇر.(قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما، **331** ـ بەت)

تەرجىمىسى : ‹خوتەندە› مول مەشۇت ـ يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ؛ ئالتۇن كانى بار، قاشتېشىمۇ ھەم تەييار؛ شەرەپشان سودىگەرلەر تۆت ئەتراپتىن ھەرقانچە كۆپ پۇل بىلەن كېلىپ سودا قىلسا، پۇللىرى تۈگەپ كېتىدۇكى، قىلىدىغان سودىسى تۈگىمەيدۇ؛ باشقا يۇرتلارغا خوتەندىن مال ـ تاۋار چىقىپ كەتسە چىقىپ كېتىدۇكى، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا نەق پۇل ھەرگىز چىقىپ كەتمەيدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا)

بىز بۇ بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ تىجارەتكە ماھىر، سودىغا ئېپى بار، سودا ـ تىجارەت ئارقىلىق خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا، ئەل ـ يۇرتنى گۈللەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ئىككىنچىسى، خاس ئۆزگىچىلىكلەرمۇ جايىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئالىم مۇسا سايرامىي يەتتە شەھەر ھەققىدىكى بايانلىرىدا، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ تېگىشلىك ئورۇن بەرگەن. يەنى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئادەملىرى ۋە ئۇلارنىڭ مىجەز-خۇلقى، يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئۆرپ-ئادىتى، مەزكۇر يۇرتتىكى مەشھۇر تارىخىي شەخس ۋە داڭقلىق تارىخىي يەرلەر ھەققىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن. مېنىڭچە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ گەۋدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

① كاشغەر توغرىسىدىكى بايانىدا، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرىنى ئالاھىدە بايان قىلغان. مەلۇمكى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تۇنجى ئۇيغۇر ئىسلام خاندانلىقى ــ قاراخانىلار خاندانلىقىنى قۇرغۇچى كىشى. بۇ ھەقتىكى بايانىدا ئاپتور، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ مىلادى 943-يىلى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دالالەت قىلىشى ئارقىسىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە مىلادى 960-يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىشى بىلەن بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭمۇ ئىسلام ئەقىدىلىرىنى قوبۇل تۇتۇپ، مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنى شەرھلىگەن. ئۇ: «ھەدىسى شەرىفتىكى ‹تۈركلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاۋۋال ئىسلام دىنىغا كىرگۈچى كىشى بولسا ساتۇقدۇر› دېگەن بۇ سۆز دەل مۇشۇ كىشىنىڭ شەنىگە مەنسۇپتۇر» دېگەن بايان ئارقىلىق، سۇلتان ساتۇق بۇغرا خاننىڭ مىسلىسىز شۆھرىتىنى نامايەن قىلغان.

② ئۇچتۇرپان توغرىسىدا مۇنداق خاس بايانلارنى ئېيتىپ ئۆتكەن :

«ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ئېتى ‹ئۇچ› ئىكەن، بەلكى ‹ شەھرى بەر-بەر› دەپمۇ ئاتالغانىكەن؛ مەنسۇرخاننىڭ دەۋرىدە، ئادەملىرى بېئەدەپلىك قىلىپ،ئەمر-ئىتائەتتىن چىققانلىقى سەۋەبلىك، خان كايىپ باش قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بەگ دوختۇيىنى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، قىلىچتىن ساقلىنىپ ھايات قالغانلىرىنى يۇرت-يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن،

تۆرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ. قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن؛ بۇ ۋەجىدىن، شەھەر ئىسمى تۇرپاننىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتىلىدىغان بولغان، يەنى‹ئۈچ › سۆزىگە ‹ تۇرفان › كەلىمىسىنى قوشۇپ ‹ئۈچتۇرفان › دەپ ئاتايدىغان بولغان؛ كېيىنچە ئاۋامنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، ‹ئۈشتۇرفان › بولۇپ قالغان».

دېمەك، ئالىم مۇسا سايرامىي بۇ بايانى ئارقىلىق، ھازىر «ئۈشتۈرپان» دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ زېمىننىڭ يەر نامىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تولىمۇ قايىل قىلارلىق قىلىپ، ئىلمىي بايان قىلغان.

③ ئالىم مۇسا سايرامىي تۇرپان بابىدا مۇنداق خاس بايانلارنى ئىپادىلىگەن: «ئادەملىرى ئەۋزائى راست قەۋل ۋە راست سۆزلۈك؛ ئۆز ئىشىغا پۇختا، مىكر ـ ھىيلە ۋە غەدر ـ خىيانەت يوقدۇر؛ ئەقدە ئىخلاسلىرى تازە، ھاۋاسى ئىسىغ، ئابىي جارىيلارى كەمچىن، ئەكسەرى كارىز بىرلە زىرائەت قىلادۇر؛ غۇزەئى كەبەزلىرى ئوبدان بولادۇر، تەرەنجىبىن ھەم تۇرفانغا خاسدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملەرى تولا ۋە سىيراب، شەھر ـ شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛» (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما، 346 ـ بەت)

تەرجىمىسى: ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى سەممىي، راست سۆزلۈك، ئۆز ئىشىغا پۇختا، ھىلە ـ مىكىر ۋە خائىنلىق ـ يۈزسىزلىكتىن خالىي، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى تازا؛ تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۈيى ئاز، مۇتلەق كۆپ ھالدا كارىز سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ؛ غوزا كېۋەزلىرىمۇ ئوخشايدۇ، تەرەنجىۋىلمۇ تۇرپاننىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملىرى ئاجايىپ تولا، سودىگەرلەر، شەھەر ـ شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا)

بۇ بايانلاردىن بىز تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەرقانداق قىيىن شارائىتنى يېڭىش ئىرادىسىگە، تۇرلۈك قىيىنچىلىق ۋە قولايسىزلىقلارنى ھەرخىل ئامال ـ چارىلەر بىلەن بويسۇندۇرۇش جاسارىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەقىل ـ پاراستىگە تايىنىپ، دۇنياۋى مۆجىزە، يەر ئاستى سەددىچىن سېپىلى ___ كارىزنى كەشىپ قىلغانلىقىنى بىلۋالىمىز. شۇنداقلا، بۇ بايانلاردىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىت ۋە

شارائىتقا سەل قارىمايدىغان، ھەرقانداق قىيىن مۇھىتتىمۇ ئۆزىنى قوغداشنى بىلىدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

④ ئاقسۇ توغرىسىدا بولسا: «ئاقسۇ ئەھلى توغرا، ياۋاش، سادده، مۇلايىم، تەۋازۇئ پىشەلىك؛ غەللە ساقلىمايدۇر تەۋەككۇلى زىيادە؛ شەھر ئادەملەرى ئەكسەرى كۆنلۈك نانلارىنى يەۋەمەن فەيەۋمەن بازارىدىن ئالادۇرلار، بۇ ۋەجھدىن ئاشپەز ـ نانۋايلارى رەۋاج ۋە رەۋنەقى زىيادە؛ گۇرۇنجلەرى تازە، شەھر ـ شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر. (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما، 336 ـ بەت) دەپ يازغان.

تەرجىمىسى: ئاقسۇ خەلقى توغرا ـ دۇرۇس.ياۋاش،سادda، مۇلايىم، كەمتەر خۇشۇسيەتلىك؛ ئۆيىدە ئاشلىق ساقلىمايدۇ، تەۋەككۇلچىلىقى زىيادە، شەھەر ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۈنلۈك نانلىرىنى كۈنلۈك شەھەر بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ؛ شۇ سەۋەپتىن، ئاشپەز ـ نانۋايلىرى كۆپ، ئاشپەزلىك ۋە نانۋايلىق راۋاجلانغان؛ گۇرۇچى ئېسىل، شەھەر ـ شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ.» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا).

بۇ بايانلاردا، ئاقسۇ خەلقىنىڭ تۈز ـ توغرا، سەمىمىي ئىنسانلار ئىكەنلىكى، ئاقسۇ گۇرۇچىنىڭ ئېسىل ۋە ئەزەلدىن مەشھۇر ئىكەنلىكى گەۋدىلەنگەن.

⑤ئاپتور كۇچانىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇنداق بايان قىلغان: «كۇچانىڭ قەدىم ئىسمى ‹كۇسەن› ئەكەن، كۇچا ئەھلى فىئلى ئەتۋاراتى ئىتتىفاق ۋە ئۇلفەتلىكدە زىيادە؛ ھەمە ئادەملىرى سىپاھىپىشە، خۇشلۇق، زەرىپ ئەندىشە؛ ۋە زۇئەفالارىنىڭ ھىممەت ۋە جۇرئەتلەرى ئەرەنلەردىن زىيادە، ئىلىم ـ ئەمەل ۋە كەسب ـ ھۇنەردە ھەم كەملىكى يوق؛ ئادەملىرىگە قاراغاندا، زەمىنلىرى كەڭرۇ ۋە تاز؛ ھەر ھەفتەدە باي،سايرامدىن ئەقەللىي بەش يۈز ئەشەك ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كەلىپ تۇرادۇر؛ ھەر نەۋئ يەمىشلەرى ۋە مەئىيشەتلەرى باشقا شەھرغە نەزەر قىلغاندا تولا ۋە سىيراب؛ ھۆل ـ قۇرۇغ يەمىشلەرىنى سەۋداگەرلەر

شەھەر ـ شەھەرگە ئالىپ كەتەدۇر؛ چەھار پاي تولا ، ئۆزلەرىغا كىفايە قىلادۇر. » (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قولىيازما ، 345 ـ بەت)

تەرجىمىسى: كۆچانىڭ قەدىمىي ئىسمى 〈كۇسەن〉 ئىكەن؛ كۆچالىقلار مىجەز ـ خاراكتېر جەھەتتىن ئۆم ـ ئىتتىپاق، دوست ـ ئۆلپەتچىلىكتە يۇكسەك كېلىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەپ ـ قائىدىلىك، يېقىشلىق، گۈزەل سۆزلۈك؛ ئاياللىرىنىڭ ھىممەت ـ جۈرئىتى ئەرلىرىدىن ئۈستۈن، ئىلىم ـ ئەمەل، كەسىپ ـ ھۈنەردىمۇ قېلىشمايدۇ؛ كۆچانىڭ نوپۇسىغا سېلىشتۇرغاندا، زېمىنى كۆپ ۋە مۇنبەت؛ ھەر ھەپتىدە باي، سايرامدىن ئەقەللىيسى بەش يۈز ئېشەك ـ ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ؛ تۈرلۈك يەل ـ يېمىش ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرگە سېلىشتۇرغاندا مول ھەم مەمۇرچىلىق؛ ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر ـ شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ ئۇلاغ چارۋىلىرى تولا، گۆش تەمىناتى ئۆچۈن ئۆزلىرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپ قالىدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا).

بىز بۇ بايانلاردىن كۆچا ئادەملىرىنىڭ ئۆم ـ ئىناق، دىلكەش ـ چىقىشقاق، تىرىشچان ـ ئەمگەكچان ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ ئاياللىرىنىڭ جاسارەتلىك، غەيرەتلىك كېلىدىغانلىقىنى؛ كۆچا زېمىنىنىڭ باي، مۇنبەت ئىكەنلىكى قاتارلىق ئەۋزەللىكلەرنى بىلىۋالالايمىز.

⑥ ياركەنت توغرىسىدىكى بايانىدا، داڭقلىق زىيارەتگاھ __ ئالتۇنلۇقۇم مازىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان . بايانىدا، ئالتۇنلۇقۇم مازىرىنىڭ ياركەنت سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ خانلىق مازىرى بولۇپ، ياركەنت سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ تاكى ئىسمايىل خان ۋە مۇھەممەد ئەمىن خانلار زامانىغىچە بولغان خانلار ۋە ئەۋلادلارىنىڭ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقىنى: «ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر خانلارنىڭ جەسىدى بار يەرلەرنى، بەلكى خانلارنىڭ جەسىدىنىمۇ ھۆرمەتلەپ ۋە ئىززەتلەپ 〈ئالتۇن〉 دەپ ئاتايدىكەن، ھەتتا خانلارنىڭ نەزىرى چۈشكەن ياكى قولىغا تېگىپ مۆھۈر باسقان يارلىق ۋە نىشانە خەتلەرنىمۇ ئۇلۇغلاپ 〈ئالتۇن نىشان〉 ، 〈ئالتۇن دەستەك〉 دەپ ئاتايدىكەن، شۇڭلاشقا بۇ

مازارمۇ ‹ئالتۇن مازار› دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك.» دېگەن مەلۇماتلار بىلەن ئىپادىلىگەن.

بىز بۇ باياناتلاردىن ياركەنت شەھرىنىڭ ئەسلىدە، **200** نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياركەنت سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ، شۇنداقلا بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى بولغان ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەشھۇر تارىخىي جاي ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى خان جەمەتى قەبرىستانلىقىنىڭ نېمە ئۈچۈن ‹ئالتۇن مازار› دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى بىلىۋالىمىز.

⑦ ئالىم مۇسا سايرامىي خوتەن توغرىسىدا خاس بايان بېرىپ: «خوتەن نىھايەتى كوھنا ۋە قەدىم مەئرۇف شەھردۇر ۋە ئادەملىرى فىئىل ئەۋزائى بىر سۆز ۋە بىر قەۋل ۋە بىئەدىل ئىتتىفاق... ئەمما ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر؛ غەللە ھاسلى ھەم كەمچىن؛ مېۋە ـ يەمىشلەرى سيراب ۋە تولادۇر؛ يايلاق ـ بىيابانلارى بىپايان؛ چەھار پايلارى ھەم تولا ۋە زىيادەدۇرلار.» (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدىي» قوليازما، **331** ـ بەت) دەپ يازغان.

تەرجىمىسى: خوتەن ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي ـ مىجەزى بىر تىل بىر دىل، مىسلىسىز ئۆم ـ ئىتتىپاق... ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر ـ زېمىنى ئاجىز، تولىسى قۇملۇق، ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن؛ ئەمما مېۋە ـ چېۋىلىرى ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرىدۇ، يايلاق ـ باياۋانلىرى كۆز يەتكۈسىز، ئۇلاغ چارۋىلىرىمۇ تولا ۋە جىقتۇر. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر يېڭى تەرجىمە ئېلېكترونلۇق نۇسخا)

بۇ باياناتلاردىن خوتەن خەلقىنىڭ ئىش ـ ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىدىغان، تىرىشچان؛ ئىچكى ئۇيۇشچانلىقى، ئىتتىپاقلىقىغا ئىگە خەلق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئەڭ مۇھىمى بۇ باياناتلاردا ،ئۇيغۇرلارنىڭ «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دەيدىغان ھەققەتچىلىك پەلسەپىسى، ئۆم ـ ئىناق ياشاش پەلسەپىسى، ئىشچانلىق پەلسەپىسى، ئىش ـ ئەمگەكنى سۆيۈش پەلسەپىسى ئەمەلىي مىساللار بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش

قىلىش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئۇلىغار پەلسەپە ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش بىز ئۈچۈن بىر ئۇدۇم بولغۇسى!

3

ئۇيغۇرلارنىڭ يېتىك ئالىمى ۋە تارىخشۇناسى مۇسا سايرامىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىغا، تەن سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىگە قارىماي قولىغا قەلەم ئېلىپ، بۇ زور ھەجىملىك يىرىك تارىخىي ئەسەرنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، بىز ئەۋلادلارغا نەمۇنە ۋە يادىكار قالدۇرغانلىقىدىن، مۇسا سايرامىنىڭ ئىنتايىن ئىلىمخۇمار، ئۆز خەلقىگە، يۇرتىغا مەسئۇلىيەتچان، ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر بولۇشتەك ئېسىل ئەخلاقىي ـ پەزىلەتكە ساھىب بىر بۈيۈك ئەجداد ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلەيمىزكى، بۈگۈنكى كۈندە، ئالىم بوۋىمىزنىڭ بۇ گۈزەل پەزىلىتىنى ئۆگىنىش، تۆرلۈك خىزمەتلەردە ئۇنى ئۈلگە قىلىش نەق رېئال ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئالىم مۇسا سايرامىنىڭ يەتتە شەھەر ھەققىدىكى بايانلىرى بىزنى مەزكۇر ئۇيغۇر يۇرتلىرى توغرىسىدىكى تارىخىي بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. يەنى بىز بۇ بايانلاردىن يەتتە شەھەرنىڭ تارىخى، ئاھالىسى، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، ئادەملىرىنىڭ خۇلقى ـ مىجەزى، سودا ـ تىجارەتى، خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى قاتارلىق ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقالايمىز، ئەمدى، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى كۈنىمىزدىكى ئەھۋاللىرىمىز بىلەن سېلىشتۇرساق، خاس ۋە ئومۇمىيەتلىك پەرقلەرنى تېپىپ چىقساق، بۇنىڭ يېڭى زاماندا، يېڭىچە قىياپەت ۋە يېڭىچە جاسارەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىشىمىزگە تۈرتكىلىك رولى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

خۇلاسىلاپ ئېيتقاندا، ئالىم مۇسا سايرامىي يازغان «تارىخى ھەمىدىي» ناملىق ئەسەر بىر نادىر تارىخ كىتابى بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ جۇغراپىيىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پسىخولوگىيىسى، ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ياشام پەلسەپىسى قاتارلىقلار گۈزەل ئەدەبىي تىل بىلەن تويۇندۇرۇپ شەرھلەنگەن بىر

قامۇستۇر. ھالبۇكى، بىز بۇ كىتابىنىڭ «خاتىمە» قىسمىدا بىرىلگەن قەدىمىي ئۇيغۇر يۇرتلىرى بولغان يەتتە شەھەر ھەققىدىكى باياىلىرىدىنلا، مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپىمىز، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا ئائىت ئاز بولمىغان قىممەتلىك بىلىملەرگە، ماتېرىياللارغا ئىگە بولالايمىز. بۇلارنىڭ بىزنىڭ تۇرلۇك تەتقىقات خىزمەتلىرىمىز ئۈچۈن، پايدىلىنىش قىممىتى ۋە ئەھمىيتى ھەقىقەتەنمۇ ئىنتايىن چوڭدۇر.

پايدىلانمىلار:

مۇسا سايرامىي: «تارىخى ھەمدىي»، قولىيازما نۇسخا، **1908**-يىل.

مۇسا سايرامىي: " تارىخى ھەمدىي " (يېڭى تەرجىمە، ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي تەرجىمىسى)، ئېلېكترونلۇق نۇسخا.

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي: " چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى" مىللەتلەر نەشرىياتى،**2007**- يىل نەشرى.

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي: «مۇسا سايرامىي ۋە ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقى» (ئالىم مۇسا سايرامىي تەۋەللۇتىنىڭ **170** يىللىقىغا ئاتاپ) ،«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى،**2007**-يىللىق **1**-سان.

x x x x x x

ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى تىل-يېزىق تەتقىقات جەمئىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئالىملىرىنىڭ ئۆز مىللەتلىرىنىڭ كلاسسىك تىل-يېزىقىدا يېزىلغان نادىر ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بويىچە قولغا كەلتۈرگەن يېڭى-يېڭى نەتىجىلىرىنى كۆرەك قىلىدىغان كاتتا ئىلمىي سورۇندۇر. ھالبۇكى، بۇ سورۇندا ھەمىشە بوي كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك تىل ۋە ئەدەبىياتى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ۋە بېرىلىۋاتقان ئەڭ يېڭى ئەمگەك سەمەرىلىرىمىزنى باشقا قېرىنداشلار قاتارىدا، كۆرەك سەھنىسىگە قويۇش بىزنىڭ بۇرچىمىز ھېسابلىنىدۇ. مەن مۇشۇنداق تونۇش ئاساسىدا، ئون يىللار سەرپ قىلىپ ئىزچىل شۇغۇللىنىۋاتقان «تارىخى ھەمدىي» تەتقىقاتىدىن بىر ئۆرنەك قىلىپ، يۇقىرىقى ئەسىرىمنى يىغىنىنىڭ مۇھاكىمىسىگە

قويدۇم ۋە مەزكۇر ئىلمدارلار سورۇننىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتىم. بۇمۇ مېنىڭ كاشغەريي يىلمنى مەنىدار ۋە رەھدار قىلغان ئەھمىيەتلىك كەچمىشىم بولۇپ خاتىرەمدىن مەزمۇت ئورۇن ئالدى.

كاشغەرىيشۇناسلىق تۈركىيەدە

مۇشۇ 2008 ـ يىلىنىڭ ئىچىدە، «دۇنيا مەھمۇد كاشغەريي يىلى»نى قۇتلۇقلاش يۈزىسىدىن يالغۇز بىر تۈركىيەدىلا ئىستانبۇل، ئەنقەرە ۋە رىزە قاتارلىق شەھەرلەردە بەش قېتىم كەڭ كۆلەملىك خاتىرىلەش ۋە ئىلمي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلدى. مەن بۇ يەردە، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئاتا تۈرك تىل ۋە تارىخ ئالىي كومىتېتىغا قاراشلىق تۈرك تىل قۇرۇمى (تىل ـ يېزىق كومىتېتى) نىڭ تەكلىپىگە بىنائەن بېرىپ، «6 ـ نۆۋەتلىك تۈركىي تىللىرى قۇرۇلتىيى»غا قاتنىشىش ئەھۋالىنى قىسقىچە خاتىرىلەپ ئۆتىمەن:

ئەنقەرەدىكى تەنتەنە

2008 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كەچ سائەت بېيجىڭ ۋاقتى 11دىن 55 مىنوت ئۆتكەندە، «تۈرك ھاۋا يوللارى»غا ئائىت ئايروپىلان بىلەن، تۈركىيەگە سەپەر قىلدىم. ئون سائەت ئۇچقاندىن كېيىن، تۈركىيە ۋاقتى بىلەن، 19 ـ ئۆكتەبىر سەھەر سائەت بەش يېرىمدە، «ئىستانبۇل ئاتا تۈرك خەلقئارا ئايرودۇرۇمى»غا سالامەت قوندۇق. ئىستانبۇل ئايرودۇرۇمىدا بىر ئاز دەم ئالغاندىن كېيىن، سائەت توققۇزنىڭ ئايروپىلانى بىلەن تۈركىيەنىڭ پايتەختى ئەنقەرەگە يۈرۈپ كەتتىم. قىرىق بەش مىنوت ئۇچۇپ، ئەنقەرە «ئەسەن بۇغا ئايرودۇرۇمى»غا يېتىپ كەلدۇق.

تۈركىيە تىل قۇرۇمى ھەر تۆرت يىلدا بىر قېتىم تۈركىي تىللار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزىدۇ. مەزكۇر «6 ـ نۆۋەتلىك تۈركىي تىللىرى قۇرۇلتىيى» 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنىگىچە پايتەخت ئەنقەرەدىكى «بىلكەنت مېھمان سارىيى»دا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قېتىملىق قۇرۇلتاينىڭ باش ماۋزۇسى «مەھمۇد كاشغەريي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000يىللىقىنى خاتىرىلەش» ۋە «تۈركىيە يېزىق ئىنقىلابىنىڭ 80 يىللىقىنى قۇتلۇقلاش» ئىدى. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن 500 رەسمىي ۋەكىل ۋە شۇ قەدەر تەكلىپلىك

ئىشتىراكچىلار قاتناشقان ئېچىلىش مۇراسىمى 20 ـ ئۆكتەبىر چۈشتىن بۇرۇن سائەت ئون يېرىمدا ، بىلكەنت مېھمان سارىيىنىڭ يىغىن زالىدا ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ زوڭتۇڭى ئابدۇللاھ گۇل ۋە زوڭلى رەجەب تايىيىب ئەردوغاننىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشى بىلەن، تولىمۇ داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن زالى سەھنىسىگە ئېسىلغان كاتتا پىلاكاتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى مۇستاپا كەمال ئاتا تۈركنىڭ يېزىق ئۆزگەرتىش ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن رەسىم چۈشۈرۈلگەن؛ سول تەرىپىگە بولسا، قەشقەر ئوپالدىكى مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىگاھىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۈيۈك ئەجدادىمىز مەھمۇد كاشغەرىي ھەيكىلىنىڭ سۈرىتى ئۇ سىزغان دۇنيا خەرىتىسىنىڭ سۈرىتى بىلەن بىللە تولىمۇ روشەن ۋە كۆركەم گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئېچىلىش مۇراسىمىدا ، ئالدى بىلەن، مەھمۇد كاشغەرىي باش بولغان ئەجدادلارغا ئەسلەش تەزىيىسى قىلىندى؛ ئارقىدىن، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مارشى ـ ئىستىقلال مارشى جاراڭلىق ئوقۇلدى. ئارقىدىن، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ شۇ تاپتىكى زوڭلىسى رەجەب تايىيىب ئەردوغان تولۇپ تاشقان مۇھەببەتلىك تەبرىك سۆزى سۆزلىدى؛ ئارقىدىن، تۈرك تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ باشلىقى پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن ئەھەندى نۇقتىلىق نۇتۇق سۆزلىدى.

ئۇ نۇتقىدا ، 5 ـ نۆۋەتلىك تۈركىي تىللار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلگەن 2004 ـ يىلىنىڭ مابەينىدە، تۈركىيە تىل ـ يېزىق كومىتېتى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ھوسۇللۇق خىزمەتلەر مېغىزلىق بايان قىلدى. بۇ 2008 ـ يىلىنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن پائالىيەتلەر ۋە قىلىنغان ۋە يەنە قىلىنىدىغان خىزمەتلەردىن ئۇچۇرلار بەردى. پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن ئەپەندىنىڭ نۇقتىلىق نۇتۇقىنىڭ ئارقىسىدىن، «مەھمۇد كاشغەرىي» ماۋزۇلۇق بىر ھۆججەتلىك فىلىم كۆرسىتىلدى. فىلىمدە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىجاتكار ۋە مۆجىزىكار ھاياتى مېغىزلىق بايان ۋە چاتما سىزما رەسىملەر ئارقىلىق، شۇ قەدەر جانلىق تەسۋىرلەنگەن ئىدىكى، ئۇ دۇنياۋى بۈيۈك ئالىمنىڭ ئەۋلادى بولغان ھەر ئىنسانىنى ھاياجان ۋە ئىپتىخارلىقنىڭ يۈكسەك ھوزۇرىغا چۆمۈلدۈرىۋېتەتتى.

20 ـ ئۆكتەبىر چۈشتىن كېيىندىن باشلاپ، گۇرۇپ ـ گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەن ئالىملار ئىلمىي ماقالە ئوقۇش ۋە مۇھاكىمە قىلىشنى باشلىۋەتتى. مەن تەقسىم بولۇنغان گۇرۇپ مەزكۇر مېھمانخانىنىڭ «فۇرات» زالىغا تورپلاندۇق. مېنىڭ نۆۋىتىم شۇ 20 ـ ئۆكتەبىر چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتە كەلدى. مەن ئېلىپ كەلگەن ئىلمىي ماقالەمنى ئۆزۈم رېژىسسور ۋە فىلىم مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن «مەھمۇد كاشغەرىي يىلىدىكى ئوپال مەقبەرە زىيارىتى» ناملىق ئون بەش مىنوتلۇق ھۆججەتلىك فىلىم بىلەن بىللە بايان قىلىپ ئۆتتۈم. فىلىمدە، بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مەن يېتەكچى بولغان قىرىق نەپەر ئوقۇغۇچىسىنىڭ بېيجىڭدىن قەشقەر ئوپالغا بېرىپ، 2008 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەنىدى. تۈرلۈك دۆلەتلەردىن كەلگەن يىغىن ئەھلى فىلىمنى زور قىزىقىش بىلەن كۆردى. مۇھاكىمە ۋاقتىدا، ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن پىكىر بايان قىلىپ: «تەكلىماكانىي ئەپەندى، سەن بىزنى كاشغەرگە ئاپىرىپ كەلگەندەك بولدۇڭ. بىز شۇ تاپتا، بۈگۈنكى كاشغەرنى ۋە ئۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر تۈركلىرىنى كۆردۇق. ئۈستىگە مەھمۇد كاشغەرىي مايكىسىنى كىيگەن، مەيدىسىگە كاشغەرىينىڭ خاتىرە ئىزنىكىنى تاقىغان ئەۋلادلارنىڭ ئورتاق بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەقبەرىسىنى ئېھتىراملىق قوللىرىنى سۆيۈنۈش مەيدىسىگە قويغان ھالدا، ئايلىنىپ تاۋاپ قىلغانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە تولىمۇ ھاياجانلاندۇق..»، «سەن ئۆزۈڭ باش رول ئېلىپ ھازىرلىغان بۇ ھۆججەتلىك ئىلمىي فىلىم – سېنىڭ بۇ ئىلمىي ئەسرىڭ بەك كاتتا ئەمگەك بولۇپتۇ. جانلىق كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى دېگەن مانا شۇ، ساڭا ئاپىرىن ۋە تۈگىمەس تەشەككۇرلار ئېيتىمىز!» دېيىشتى. ئالىملارنىڭ چىن يۈرىكىدىن چىققان تەستىقلاش سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ھاردۇقۇم چىققاندەك بولدى، ھەقىقەتەنمۇ مەمنۇن بولدۇم.

قۇرۇلتاي ئەسناسىدا، 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن، تۈركىيە دۆلەتلىك رادىئو ئىستانىسىسى ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش بۆلۈمى مۇخبىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلدىم.

سوئال: تەكلىماكانىي ئەپەندىم، تۈركىيە دۆلەتلىك رادىئو ئىستانسىسى «تۈركىيە ئاۋازى» قانىلى مۇشۇ 9 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىدا پۈتۈن دۇنياغا ئاڭلىتىش بېرىشنى يولغا قويدى، بۇ ئەھۋالغا سىز قانداق قارايسىز؟

جاۋاب: مەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلەتلىك رادىئو ئىستانسىسىنىڭ مەخسۇس ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش بۆلۈمى قۇرۇپ، «تۈركىيە ئاۋازى» قانىلىدىن ئاڭلىتىش بېرىشنى باشلىغانلىقىنى چىن قەلبىمدىن قۇتلۇقلايمەن. مېنىڭچە، بۇ ئەمەلىيەتتە، مۇشۇ 2008 ـ يىلىنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولغانلىقىنى ئەمەلىي ھەرىكەت بىلەن تەبرىكلەش بوپتۇ. ئۈمىدىم شۇكى، بۇ ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش تۈركىيە خەلقى بىلەن جۇڭگو خەلقىنىڭ دوستلۇقىنى كۈچەيتىش ۋە بىر ـ بىرىنى چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا ئىجابىي ۋە ئەمەلىي رول ئوينىغۇسى!

سوئال: سىز بۇ قېتىم تۈركىيەگە كېلىپ، بۇ 6 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارالىق تۈرك تىلى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپسىز. مۇشۇ قۇرۇلتاي ھەققىدىكى تەسىراتىڭىزدىن ئازراق سۆزلەپ بەرسىڭىز قانداق؟

جاۋاب: بولىدۇ. مەن بۇ قېتىم ئالتىنچىسى بولغان خەلقئارالىق تۈركىي تىل قۇرۇلتىيىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشتىم. مەندىن باشقا، جۇڭگونىڭ بېيجىڭ ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلىرىدىن كەلگەن يەنە ئالتە نەپەر ئۇيغۇر بىلىم ئىنسانى بار. تەسىراتىمچە، بۇ قۇرۇلتاينىڭ «مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش»نى بىر ئاساسىي ماۋزۇ قىلغانلىقى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان. خەۋەردار بولۇشىمىزچە، دۇنيادىكى ئوتتۇز تۆرت دۆلەتتىن كەلگەن بەش يۈز نەپەر رەسمىي ۋەكىل قاتناشقان بۇ قۇرۇلتايغا جەمئىي تۆرت يۈز ئوتتۇز سەككىز پارچە ئىلمىي ماقالە سۇنۇلغان بولۇپ، بۇ ئىلمىي ماقالىلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى كاشغەرىيشۇناسلىق ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ھەققىدە يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلار ئىگىلەيدىكەن. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ زوڭتوڭ ۋە زوڭلىسىمۇ قاتناشقان قۇرۇلتاينىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا قويۇلغان ھۆججەتلىك ئىلمىي فىلىم «مەھمۇد كاشغەرىي» تولىمۇ ياخشى ھازىرلىنىپتۇ. سىزما رەسىملەر كىرىشتۈرۈلۈپ بېرىلگەن چۈشەندۈرۈشلەر ناھايىتى ئىلمىي ۋە جانلىق بولۇپتۇ. يىگىرمە مىنوتلۇق بۇ فىلمنى

باشتىن ـ ئاخىر ھاياجان ئىچىدە كۆردۇق. فىلىمنىڭ تۈگەنچە كەلىمىسى بولغان «مىڭ ياشا، مەھمۇد كاشغەرىي ۋە يەنە مىڭلارچە يىللار! Bin yaşa Kaşgalı Mahmud ve binlerce» دېگەن شوئار ھەممىدىن تولا بىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىنى بەكرەك زىل ـ زىلىگە سالدى، دەپ ئويلايمەن.

كاشغەرىيشۇناس شۈكرۈ خالۇك ئاكالىننى زىيارەت

10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن، تۈركىيە تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ نۆۋەتتىكى مۇدىرى، مۇشۇ 2008 ـ يىلى، تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان «مىڭ يىل بۇرۇن ۋە مىڭ يىل كېيىن – مەھمۇد كاشغەرىي ۋە دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق رەسىم ۋە سۈرەتلىك ئوقۇشلۇق كىتابىنىڭ ئاپتورى، ئاتاقلىق كاشغەرىيشۇناس، پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن ئەپەندىنى «6 ـ نۆۋەتلىك تۈركىي تىللىرى قۇرۇلتىيى»نىڭ قوماندانلىق ئىشخانىسىدا زىيارەت قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم.

ـ مەرھابا، تەكلىماكانىي ئەپەندى، سەن ئەڭ ئۇزاقتىن كەلگەن ئەڭ يېقىن قېرىندىشىمسەن، خوش كەلدىڭ!، ـ دېدى ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. مەن ئۇنىڭ شۇنچە ئالدىراش ئەھۋالدا، ۋاقىت چىقىرىپ مېنىڭ زىيارىتىمنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن تەشەككۈر ئېيتتىم. ئۆزئارا ئەھۋاللىشىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ بىلەن يېقىندىن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن بولدۇم.

پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن، ئەر، 1956 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، جەنۇبىي تۈركىيەدىكى ئادانا شەھرىنىڭ تۆپەباغ رايونىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1963 ـ يىلدىن 1968 ـ يىلغىچە ئادانا شەھرىدىكى «جەلالەتتىن سەيھان باشلانغۇچ مەكتىپى»دە، 1968 ـ يىلدىن 1972 ـ يىلغىچە «ئۆزەل سەيھان نۇر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىپى»دە، تولۇق ئوتتۇرىنى بولسا، 1972 ـ يىلدىن 1975 ـ يىلغىچە ئىستانبۇلدىكى «فاتىھ ئوغۇللار تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى»دە ئوقۇغان. 1975–يىلدىن 1979 ـ يىلغىچە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ تۈرك تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدە ئوقۇغان. 1987 ـ يىلى، «سالتۇقنامە ئۈستىدە تەتقىقات» ماۋزۇلۇق دوكتورانت دېسسرتاتسىيە ئەسىرى

(تېزى)نى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاپ، «ئەدەبىيات دوكتورى» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1989 ـ يىلى ئادانا شەھرىدىكى چۇقۇر ئوۋا ئۇنىۋېرسىتېتى پەن ـ ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ تۈرك تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا لېكتور ئوقۇتقۇچىلىققا قوبۇل قىلىنغان. 1990 ـ يىلى دوتسېنت، 1996 ـ يىلى بولسا، پروفېسسور بولغان. 1993 ـ يىلدىن 2001 ـ يىلغىچە، چۇقۇر ئوۋا ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى بولغان. 2001 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئاتا تۈرك تىل ۋە تارىخ ئالىي كومىتېتى قارمىقىدىكى تۈرك تىلى قۇرۇمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن. ئۇ ھازىرغىچە «ئەبۇلخەيرى: ‹سالتۇقنامە›»، ئۈچ توم، كلاسسىك تېكىست تەتقىقاتى ئەسىرى(1989 ـ 1993 ـ يىللار، ئەنقەرە)، «شور تىلى لۇغىتى» (1995 ـ يىل، ئادانا)، «ئانا يۇرتتىن ئاتا يۇرتقا سەپەر» (ساياھەت خاتىرىسى، 1995 ـ يىل، ئادانا)، «تەلەئۇت شىۋە لۇغىتى» (2000 ـ يىل، ئەنقەرە)، «تۈرك تىلى لۇغىتى» (10 ـ نەشرى، 2005 ـ يىل)، «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى لۇغىتى» (2005 ـ يىل)، «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن يېزىقچىلىق قوللانمىسى» (2005 ـ يىل)، «يېزىقچىلىق قوللانمىسى» (2005 ـ يىل، ئەنقەرە) قاتارلىق ئون توم كىتاب ۋە «مۇستافا كەمال ئاتا تۈرك دەۋرىدىكى تۈرك تىلى ۋە تۈرك تىلى قۇرۇمى»، «جۇمھۇرىيەت دەۋرىدىكى تۈرك تىلى» قاتارلىق ئاتمىش پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان ھوسۇللۇق بىر ئالىمدۇر.

ـ مەن جۇڭگوغا ئۈچ قېتىم باردىم، ھەر بارغىنىمدا، قەشقەر ئوپالغا بېرىپ، بۈيۈك مەھمۇد كاشغەرىي مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلدىم. «مىڭ يىل بۇرۇن ۋە مىڭ يىل كېيىن – مەھمۇد كاشغەرىي ۋە دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق رەسىم ۋە سۈرەتلىك ئوقۇشلۇق كىتابىمدىكى كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ قەبرىگاھىغا ئائىت سۈرەتلەرنى مەن ئۆزۈم تارتقان!، ـ دېدى خالۇك ئەپەندى تولىمۇ ئىپتىخارلانغان ۋە غۇرۇرلانغان قىياپەتتە. ، ـ مەھمۇد كاشغەرىي سەن ـ بىزنىڭ بۈيۈك شاھ ئالىمىمىز، داھىي ئالىمىمىزدۇر. ھالبۇكى، كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى پۈتكۈل تۈركولوگىيە ساھەسىدە، باشقا ھەر قانداق تەتقىقاتنى مول ئۆرنەكلەر بىلەن تەمىنلەيدىغان ۋە يېتەكلەيدىغان مەڭگۈلۈك تەتقىقات ماۋزۇيىمىز بولىدۇ، ئەلۋەتتە!

مەن پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئەپەندى بىلەن 2001 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ئەنقەرەدە تونۇشقان. ئۇ چاغ مېنىڭ تېخى ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىدە دوكتورانت ۋاقتىم ئىدى. شۇندىن بۇيان، بىزنىڭ ئۈز ئارا سالام سائىتىمىز بار. سەككىز يىللىق تونۇشلۇق تەسىراتىمدىن ئېلىپ ئېيتسام، خالۇك ئەپەندى يۈكسەك غايىلىك، تىرىشچان، پائالىيەتچان ۋە ئىشچان بىر ئالىم. ئۇ گەپنى پۈتۈن ـ پۈتۈن قىلىدۇ. ئەمما، ئىشنىمۇ جىدەللەپ قىلىدۇ، «قىلىمەن» دېگەن ئىشىدىن بىر نەتىجە چىقارمىغىچە «بولدى» قىلمايدۇ. ئالايلۇق، 2008 ـ يىل بېيجىڭدا، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تۈرك تىلى قۇرۇمى بىلەن جۇڭگو بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئورتاق ئۇيۇشتۇرغان «مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» بولۇپ ئۆتتى. تارىختا تۇنجى قېتىم بولغان مەزكۇر خەلقئارالىق ئىلمىي مىاكىمە يىغىنى دەل مۇشۇ شۈكرۈ خالۇك ئاكالىن ئەپەندىنىڭ تەكلىپى ۋە بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە رويابقا چىققان. مەزكۇر يىغىننىڭ ۋاقتىدا ۋە يۇقىرى سەۋىيىلىك ئېچىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇ ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، مەخسۇس كېڭەش ۋە مۇزاكىرىلەرگە ئىشتىراك قىلدى، ئەڭ ئۇششاق ئىشلارغىچە ئۆزى قول تىقىپ ئىشلىدى.

ـ كاشغەرىيشۇناسلىق يالغۇز تۈركىيەگە ياكى جۇڭگوغىلا تەئەللۇق ئىلىم ساھەسى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنياغا تەئەللۇق خەلقئارالىق بۈيۈك ئىلىم ساھەسىدۇر. كاشغەرىي بوۋىمىز باشلاپ بەرگەن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلمى ۋە ئۇنىڭ ھىدايەتكار تۆھپىسى خەلقئارا ئالىملارنىڭ ئورتاق قايىللىقىدىن ۋە ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈنلا 2008 ـ يىلى «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولالىدى. ھالبۇكى، كاشغەرىيشۇناسلىقنىڭ زامانغا مۇناسىپ تەرەققىياتى ئۈچۈن، سەن ـ بىز بارلىقىمىزنى بېغىشلىشىمىز كېرەك، ـ دېدى خالۇك ئەپەندى زىيارەتىم ئاخىرىدا ئۆزىگە خاس بىر خىل قەتئىيەت بىلەن.

شۇنداق، كاشغەرىيشۇناسلىق بىر دۇنياۋى ئىلىم. ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىش، شۇغۇللانغاندىمۇ پروفېسسور، دوكتور شۈكرۈ خالۇك ئەپەندىدەك ئىخلاس بىلەن، ئىزچىللىق بىلەن ۋە جاسارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىنسان ھاياتىنى مەنىلىك، ئەھمىيەتلىك ۋە ئەبەدىيلىك قىلىدۇ.

خالۇك ئەپەندىم تولىمۇ ئالدىراش بولغاچقا، مېنىڭ خاس زىيارىتىم ئاران يىگىرمە بەش مىنوت داۋاملىشالىدى. بىراق، ئۆزۈم چىن كۆڭلۈمدىن قايىل بولغان بىر كاشغەرىيشۇناسنى نەق سورۇندا زىيارەت قىلىپ، بىر قەپەز دىلكەشلىشىۋالغىنىم ئۈچۈن تولىمۇ مەمنۇن بولدۇم.

كاشغەرىيشۇناس ئۆزتۈرك خانىمنى زىيارەت قىلىش

ئاتاقلىق يازغۇچى پەرھات جىلان ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەتقىقاتى ئاساسىدا، **1994** ـ يىلى، تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نى يېزىپ ئېلان قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر كاشغەرىيشۇناسلىقىنىڭ تۆھپىكارى بولغان بولسا، تۈركىيىلىك ئۆزتۈرك خانىم ئۇنى **2006** ـ يىلى، ھازىرقى زامان تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلىپ، دۇنيا كاشغەرىيشۇناسلىقىنىڭ ئىپتىخارلىق بىر تۆھپىكارى بولدى، دەپ قارايمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈركىيەدە بولغان كۈنلىرىمدە، بۇ تۆھپىكار ئەدىب ۋە تەرجىماننى زىيارەت قىلىش ۋە ئۇنىڭغا يۈز تۇرانە تۇرۇپ ئۆز رەھمىتىمنى ئېيتىش ۋە قايىللىقىمنى بىلدۈرۈشنى بىر بۇرچ ھېسابلىدىم.

10 ـ ئاينىڭ **28** ـ كۈنى، مەن ئىستانبۇللۇق ئۇيغۇر ئىلىم ئادىمى. بۇرادىرىم ئابدۇلئەزىز ھاجىم بىلەن بۇ قېتىم ئەنقەرەدە ئۆتكۈزۈلگەن «6 ـ نۆۋەتلىك تۈركىي تىللار قۇرۇلتىيى»غا قاتنىشىش جەريانىدا تونۇشقان ياپونىيىلىك ئۇيغۇر بىلىم ئادىمى ھاجى قۇتلۇق قادىرىيلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، كاشغەرىيشۇناس ئۆزتۈرك خانىمنى ئۆيىدە زىيارەت قىلىشقا مۇشەررەپ بولدۇم.

ئۆزتۈرك خانىم ئىستانبۇل شەھىرىنىڭ ياۋروپا قىسمىدىكى مارمارا دېڭىز بوغىزىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان «يېڭى كۆي» مەھەللىسىدىكى «سەلجۇق» قورۇسىدا ئولتۇرۇشلۇق ئىكەن. ئالتىنچى قەۋەتتە بولغان ئۆيىنىڭ دېرىزىسىدىن مارمارا بوغىزى ۋە ئۇنىڭدا ئۈزۈپ يۈرگەن پاراخوتلار ئوپئوچۇق كۆرۈنۈپلا تۇرىدىكەن. بىز ئېھتىرام بىلەن زىيارەتكە كەلگەن بۇ كۈنى، ئىستانبۇلدا ھاۋا تولىمۇ ئوچۇق بولۇپ،

دېرىزىدىن كىرىپ تۇرغان راھەت، ساپ، سالقىن ھاۋا سۆھبىتىمىزنى تەبىئىي گۈزەل مۇھىت بىلەن زىننەتلەپ تۇراتتى گويا.

ـ مەھمۇد كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ ئۆرنەك ھاياتى مېنى بالىلىق ۋاقتىمدىن تارتىپ، ئىلىم يولىدا دادىل مېڭىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ كەلمەكتە، ـ دەپ سۆز باشلىدى ئاتمىش ياشلاردىكى ئۆزتۈرك خانىم، ـ پەرھات جىلان ئەپەندى يازغان تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نى كۆرگەن شۇ بىرىنچى كۈندىن باشلاپلا، ئۇنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىش نىيىتىگە كەلدىم. بىراق، مەن بىر نەرسە تەرجىمە قىلسام، ئۇياندىن ئېلىپلا، بۇياندىن تەرجىمىگە چۈشۈپ كېتەلمەيمەن. ئەكسىچە، ئالدى بىلەن تېكىستنى قايتا ـ قايتا ئوقۇيمەن، ئاندىن، تېكىست مەزمۇنىنى مۇلاھىزە قىلىپ، تىل پاساھىتى ـ گۈزەللىكىنى، ئىپادە ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئۆزلەشتۈرىۋېلىشقا تىرىشىمەن. ئاندىن، رەسمىي تەرجىمە قىلىشنى باشلايمەن.

– ھەقىقەتەنمۇ ئەستايىدىل تەرجىمانىكەنسىز، ـ دېدىممەن، سەممىي قايىللىق تۇيغۇم بىلەن.

– مەن بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم تەرجىمە قىلغان بولدۇم، قاراڭ، ـ دەپ مۇنداق بىر كەچمىشنى سۆزلەپ بەردى ئۆزتۈرك خانىم، ـ مەن بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچىسىنى **1998** ـ يىلى كۆردۇم. بىر قانچە قېتىم ئوقۇپ چىقتىم. ئاندىن تەرجىمە قىلىشقا باشلىدىم.تەرجىمىنى **1999** ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تاماملاپ، نەشرگە تاپشۇرۇپ قويۇپ، خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن گېرمانىيىگە كېتىپ قالدىم. گېرمانىيىدە ئۇزاقراق تۇرۇپ قالدىم. قايتىپ كەلسەم، كىتاب تېخىچە نەشردىن چىقماپتۇ. نەشرىياتقا بېرىپ سۈرۈشتۈرسەم، كىتابىمنىڭ ئورىگىنالىنى تېپىپ بېرەلمىدى. دېمەك، تەرجىمە ئەسىرىم نەشرىياتتا يوقىلىپ كېتىپتۇ. كۆپ رەنجىدىم. بىراق، رەنجىشتىن ھېچ نەتىجە چىقمىدى، ‹ھەي، قىسمەت!› دېدىم ـ دە، قايتىدىن تەرجىمە قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئىككىنچى قېتىملىق تەرجىمىنى **2004** ـ يىلى باشلاپ، **2005** ـ يىلى ئاخىرلاشتۇردۇم.

– قايتا تەرجىمە قىلىش سىزگە ئېغىر تۇيۇلمىدىمۇ؟، ـ ئۆز كەچمىش ۋە تەسىراتلىرىمغا سىلىشتۇرۇپ، قىزىقىپ سورىدىم.

– تۇغرا تەخمىن قىلدىڭىز ، تەكلىماكانىي ئەپەندىم، ـ دېدى ئۆزتۇرك خانىم سەممىي قىياپەتتە، ـ ئېغىر كەلدى. ئەمما، دەرھال ئۆزۈمنى ئوڭشىۋالالىدىم. كىم بىلىر، مەھمۇد بوۋامنىڭ ھارماس ـ تالماس روھى مەدەتكار بولدى بولغاي ماڭا!، ـ ئۇ ئۆز سۆزىدە داۋام قىلدى، ـ ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ كىتابنى نەشر قىلىشقا سۆز بەرگەن «كاكنۇس نەشرىياتى»نىڭ باشلىقى مۇھتەرەم مەھمەت چىفتچى ئەپەندى مېنى سەممىي رىغبەتلەندۈردى ۋە ھەر تەرەپتىن قوللىدى. مەسئۇل مۇھەررىر سەدا دارجان چىفتچى ئەپەندىم بىر قانچە قېتىم مېنى چاقىرتىپ، ئەسەردىكى ئاتالغۇلار، باياندىكى ئۆزگىچىلىكلەر ئۈستىدە مەن بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ، ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچىسى بىلەن تۈركچە تەرجىمىسىنىڭ ئوخشاشلا گۈزەل، پاساھەتلىك چىقىشى ئۈچۈن خالىس تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ، مەن تەرجىمە قىلغان تارىخىي رومان «Kaşgarlı Mahmud»(مەھمۇد كاشغەرىي) 2006 ـ يىل بەش مىڭ تىراژ بىلەن نەشردىن چىقتى. بۇ ھالدا، مېنىڭمۇ ھاردۇقۇم چىقتى، ناھايىتى مەمنۇن بولدۇم....

شۇ تەرىقىدە، بىزنىڭ زىيارىتىمىز بىر سائەتچە داۋام قىلدى. ئۆزتۇرك خانىمنىڭ مەزكۇر تارىخىي رومانىنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، ئۆزىنىڭ سىڭدۈرگەن ئەجىر ـ ئەمگىكىدىن تولاراق باشقىلارنىڭ ئۆزىنى قانداق قوللىغانلىقى ۋە ئەمەلىي ياردەمدە بولغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ پىكىر قىلىشى مېنى ئالاھىدە تەسىرلەندۈردى. مەن بۇ قېتىم ئەنقەرە ۋە ئىستانبۇلدا كۆرۈشكەن ئۇيغۇر قېرىنداشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «مەھمۇد كاشغەرىي» رومانىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنىڭ خۇددى ئۇيغۇرچىسىغا ئوخشاشلا گۈزەل، پاساھەتلىك چىققانلىقىنى ئېيتىشقانلىقى ئېسىمگە كەلدى. بۇ ھالدا، ئەدىب، تەرجىمان ئۆزتۇرك خانىمغا بولغان ھۆرمىتىم تېخىمۇ ئاشتى.

ـ كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە يەنە قانداق خىزمەت پىلانىڭىز بار، بىلىشكە بولۇرمۇ؟، ـ سورىدىممەن زىيارىتىم ئاخىرلىشاي دېگەندە.

– مەھمۇد كاشغەريي بوۋىمىز ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە بۇ ئارقىلىق ئەۋلادلارنى تەربىيلەش يولىدا قىلىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ مېنىڭچە، - دېدى ئۆزتۈرك خانىم ئۇزاققا كۆز تىكىپ تۇرۇپ، - مەن نۆۋەتتە، پەرھات جىلاننىڭ مۇشۇ رومانى ئاساسىدا، «مەھمۇد كاشغەريي» نىڭ كىنو سىنارىيىسىنى يېزىۋاتىمەن. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار مېنى ياخشى قوللاۋاتىدۇ. سىنارىيەم مۇۋەپپەقىيەتلىك پۈتسە، «مەھمۇد كاشغەريي» نىڭ كىنوسى ئىمكان بار بۇرۇنراق روياپقا چىقسا، دېگەن ئارزۇدا جىدەللەپ ئىشلەۋاتىمەن.

ئۆزتۈرك خانىمنىڭ تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن ئېيتقان بۇ سۆزلىرى مېنى ھەم ھاياجانلاندۇردى ھەم روھلاندۇردى. مەن بۇ قېتىم تۈركىيەدە ئېلىپ بارغان ئون ئۈچ كۈنلۈك ئىلمىي زىيارىتىم جەريانىدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغانلىرىم ئاساسىدا، شۇنى ئېنىق ھېس قىلدىمكى، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىلمىيەۋەرلىك روھى تۈركىيەدە ئىرپان غۇنچىلىرىنى ئۈزلۈكسىز پورەكلەپ ئېچىلدۇرىۋېتىپتۇ، كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقات قوشۇنى بولسا، تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىنىڭ باشقا يەرلىرىگە نەمۇنە - ئۆرنەك بولغىدەك دەرىجىدە، كۈنسېرى زورىيىپ مېڭىۋېتىپتۇ.

پايتەخت بېيجىڭدىكى كاشغەرىيشۇناسلىق تەنتەنىسى

2008 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 26 - كۈنىگىچە بېيجىڭدا، جۇڭگو بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئاتاتۈرك تىل ۋە تارىخ يۇكسەك قۇرۇمى قارمىقىدىكى تۈرك تىلى قۇرۇمى (تىل - يېزىق كومىتېتى) ئورتاق ئۇيۇشتۇرغان «مەھمۇد كاشغەريي تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» بولۇپ ئۆتتى. بۇ خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە سورۇنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئىسمائىل تىلىۋالدى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابلەت ئابدۇرىشىت ۋە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى تۆمۈرداۋامەت قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرى قاتنىشىپ، يىغىننىڭ ئەھمىيىتىنى، قىممىتىنى ۋە سەۋىيىسىنى يۇكسەك دەرىجىگە كۆتۈردى. جۇڭگودا تارىختىن بۇيان تۇنجى

قېتىم ئۆيۈشتۇرۇلغان بۇ كاتتا خەلقئارالىق يىغىن ئەمەلىيەتتە، بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمسىز ئەمگەكلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغان، كاشغەرىيشۇناسلىق ئىلمىنىڭ يېڭىدىن يېڭى نەتىجىلىرىگە تەنتەنە قىلىدىغان كاتتا مەرىكە بولدى.

بۇ خەلقئارالىق يىغىنغا تۈركىيە، ئازەربەيجان ۋە گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن ئالىملار قوشۇلۇپ جەمئىي **120** رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىن رىياستىگە جەمئىي **110** پارچە ئىلمىي ماقالە تاپشۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئىلمىي ماقالىلەر مەزمۇنىغا قاراپ، «تىل گۇرۇپپىسى»، «ئەدەبىيات گۇرۇپپىسى» ۋە «تارىخ گۇرۇپپىسى» دەپ ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈپ مۇھاكىمىگە قويۇلدى، مەن ئۆزۈم تەقسىملەنگەن ئەدەبىيات گۇرۇپپىسىدا، مۇنۇ ئىلمىي ماقالەمنى ئوقۇدۇم:

جۇڭگودىكى كاشغەرىيشۇناسلىق

ئادەتتە، بەزى ئىلىم ئادەملىرى تەرىپىدىن «دىۋانشۇناسلىق» دەپمۇ ئاتىلىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) شۇناسلىق پەقەت قامۇس «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئۈستىدىلا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەمدى، كاشغەرىيشۇناسلىق بولسا، بۈۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىنسانلىق شەخسىيتى، ئالىملارغا خاس روھى، ئۇنىڭ ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئۇ ئەمگەكلەردە ئىپادىلەنگەن ئالىمنىڭ كىشىلىك قارىشى، دۇنيا قارىشى، تەپەككۇر قىلىش ئۇسلۇبى، ھەتتا ئالىمنىڭ يار ـ بۇرادەرلىرى، ئۇرۇغ ـ تۇغقان خىش ـ ئەقرەبالىرىغا تالىق تەتقىقاتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاندىن، دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنى تونۇشتۇرۇش، مۇھاكىمىگە قويۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرمۇ كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى دائىرىسىگە كىرىدۇ.

يەنە بىرسى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»شۇناسلىق، يەنى «دىۋانشۇناسلىق» ئاساسەن تىلشۇناشلارنىڭ، تىل – يېزىق خادىملىرىنىڭ تەتقىقات سورۇنى بولۇپ كۆرۈلمەكتە. ئەمدى، كاشغەرىيشۇناسلىق بولسا،

تىلشۇناسلاردىن باشقا، يازغۇچىلار، شائىرلار، رەسسام ـ گۈزەل سەنئەتچىلەر ۋە تارىخ – تەزكىرىچىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان زىيالىيلاردىن تەركىب تاپقان كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ يۆنىلىشلىك ناھايىتى كەڭ بىر تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ئىلىم سورۇنى بولىۋاتقانلىقى بىلەنمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»شۇناسلىقتىن پەرقلىنىدۇ.

«جۇڭگودىكى كاشغەرىيشۇناسلىق» ماۋزۇلۇق بۇ ئىلمىي ماقالەمدە، «كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە ئەدەبىيات ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر»، «كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە تارىخ ـ تەزكىرىچىلىك ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر» ۋە «كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە گۈزەل سەنئەت ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر» دېگەن تارماق ماۋزۇلار ئاستىدا بايان بېرىپ، ئېلىمىز جۇڭگودىكى كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى پاكىتلىق ھالدا يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشىمەن.

1 ـ كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە ئەدەبىيات ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئاساسلىق نەتىجىلەر

بىرىنچى، تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي».

ئىقتىدارلىق يازغۇچى پەرھات جىلان ئەپەندى يازغان ۋە 1994 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» مۆھتەرەم ئالىم بوۋىمىزنىڭ ئۆرنەك ھاياتى ئەدەبىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ھېكايە قىلىنىپ يېزىلغان تۇنجى رومان بولۇش سۈپىتى بىلەن، كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى سورۇنىدا يۈكسەك ئورۇنغا ئىگىدۇر.

ئۆز ئىچىدىن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بۇ رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى «ئارسلان خان ۋە بۇغرا خانلار سەلتەنەتى» ماۋزۇلۇق مۇقەددىمىدىن باشقا، «ئارسلان خان ھۇزۇرىدا»، «خانلار كېڭىشى»، «بۇغرا خان ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى»، «مەھمۇدنىڭ ئاتىسى»، «ئوغۇل چوڭ بولدى»، «ئەسلىمە»، «بەزمە»، «ئارسلان خان بالاساغۇندا»، «توي»، «مەھمۇد كاشغەرىي»، «تۇرۇمتاينىڭ ھەسرىتى»، «نەۋرۇز

بايرىمى»، «ئالىم سەپەرگە ئاتلاندى»، «ئىدىقۇت زېمىنى»، «ئىلى يولى تاغلىق يول»، «دەشتى قىپچاق»، «ھەر كىم ھەر كويدا»، «ئالتۇن تەختتىن نېمە تاپتىڭ ئەي، خاقان؟!»، «كاشغەر ئاسمىنىدا قارا بۇلۇتلار»، «مۇق يولى»، «بارسغان» ماۋزۇلۇق جەمئىي يىگىرمە بىر بابقا بۆلۈنگەن. ئىككىنچى قىسمى بولسا، «قارا خانىيلار، سەلجۇقىيلار ۋە ئابباسىيلار» ماۋزۇلۇق مۇقەددىمىدىن باشقا، «ھايات يولى ئۈزۈلمەيدۇ»، «بۇخارا»، «نىشاپۇر»، «باغداد خەلىپىسى خاقانىيە تىلىغا قىزىقىدۇ»، «دەسلەپكى قۇرلار»، «ئىنسان دېگەن»، «كۆنلەر ۋە تۈنلەر»، «خەلىپىگە ئارماغان»، «ئىنسانچىلىقتىكى ئىشلار»، «يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان يەتكۈزەر»، «ئالىم ۋە زالىم»، «مەلىك شاھ كەلدى»، «تۈركان خاتۇننىڭ ئىلتىپاتى»، «گۈلپەرى»، «سوغدىيانا كۈيى»، «قايداسەن، كاشغەر؟!»، «تۈركان خاتۇن قەھرلىك ۋە قۇدرەتلىك»، «مەلىك شاھنىڭ تەختى بىر، ئوغلى تۆرت»، «كاشغەر ناخشىسى» دېگەن ماۋزۇلار ئاستىدا بايان بېرىلگەن ئون توققۇز بابقا بۆلۈنگەن. روماننىڭ «خاتىمە» قىسمىدا، روماندا بايان قىلىنغان ۋەقەلىكنىڭ مەرغۇلى بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ئاتلىق مەشھۇر قامۇسنىڭ ئارىدىن توققۇز يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تۈركىيە ئىستانبۇلدا قايتا تېپىلىشىدىن تارتىپ، تۈرك ئالىملىرى باش بولغان دۇنيا تۈركولوگلىرىنىڭ مەزكۇر شاھ ئەسەر ئۈستىدە ئېلىپ بارغان مېغىزلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ بايانى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەنكى، ئاپتور پەرھات جىلان بۇ ئارقىلىق، «مەھمۇد كاشغەرىي» ناملىق بۇ روماننىڭ ئەدەبىيلىك ۋە ئىلمىيلىك جەھەتتە ئوخشاشلا بىباھا ئەسەر ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلغان.

مېنىڭچە، «مەھمۇد كاشغەرىي» ناملىق تارىخىي روماننىڭ كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى ساھەسىدىكى قىممىتى كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى. ئاپتور بۇ روماندا، ۋەقەلىكنى ئۈزاقتىن يېقىنغا ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بايان قىلىش ئۇسلۇبىنى قوللانغان بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دۇنياغا كۆز ئېچىشى، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى، ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە خىش ـ ئەقرىبالىرى، ئۇنىڭ ئۆسۈپ چوڭ بولۇشى، بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرى قاتارلىقلارنى يارقىن ۋەقە ۋە گۈزەل تىل بىلەن يېقىشلىق بايان قىلىپ بەرگەن. ئەدەبىياتنىڭ كۈچى بىلەن تەپەككۇرنى

قاناتلاندۇرۇپ، ۋەقەلىكلەرنى ئىستىلىستىك ۋاسىتىلەر بىلەن كېلىشتۈرۈپ باغلاپ، پېرسوناژلارنى يارقىن ئوبرازلاشتۇرۇپ يېزىلغان بۇ رومان بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئالدى بىلەن، بىزنىڭ ئارىمىزدا ياشاپ ئۆتكەن ۋە ھەر قانداق بىر ئادەمگە ئوخشاشلا خوشلۇقىمۇ، خاپىلىقىمۇ، خىيال ـ چۈشىمۇ، ئارزۇ ـ ئارمانىمۇ بولغان بىر ئىنسان ئىكەنلىكىنى سۈرەتلەپ بەرگەنكى، بۇ ئەمەلىيەتتە، ياش ئەۋلادلىرىمىزنىڭ شۇ تاپتىكى كۈندىلىك ھاياتتا ئالىم ئەجدادتىن ئۆرنەك ئېلىپ ياشاش ئىستىكى ئۈچۈن، نەق بىر ئەينەك، مۇھىم بىر مەنبە بولۇش قىممىتى ۋە ئەھمىيىتىگە ئىگە، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى. تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن ئىجاد بىلەن، ئىلمىي ئەمگەك بىلەن ياشاپ ئۆتكەن ئۇلۇغ ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتىنى ھېكايە قىلىش جەريانىدا، ئەينى زاماندىكى كاشغەرنى مەركەز قىلغان بۈيۈك قارا خانىيلار دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىنىمۇ تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن ھالدا بايان قىلغان. ھالبۇكى، مەكتەپلەردىكى دەرسلىكلەردە كۆپ سۆزلەنمەيدىغان بۇ بايانلار بۈگۈنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى، ئۆزلىرىنىڭ شانلىق ئۆتمۈشىنى بىلىشى ۋە بۇنىڭدىن كۈچ ئېلىپ، پارلاق ئەرتە يارىتىش يولىدا ئاڭلىق كۈرەش قىلىشى ئۈچۈن، سۇ بىلەن ھاۋادەك زۆرۈردۇر.

ئۈچىنچى. تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزنىڭ باشقا ساھەلىرى مەسىلەن، كىنو ـ تېلېۋىزىيەچىلىك، دراما ـ تىياتىرچىلىق قاتارلىقلار ئۈچۈن، قىممەتلىك ماتېرىيال ئامبىرى ۋە دېتال خەزىنىسى بولۇش ئەھمىيىتى بىلەنمۇ بىباھادۇر.

ئىككىنچى، داستان «ئىلىم ئابىدىلىرىمىزنىڭ قۇرغۇچىلىرى ــ يۈسۈپ ۋە مەھمۇد».

مەرھۇم ئاتاقلىق شائىر، تۆھپىكار تەتقىقاتچى ئەھمەد زىيائىي (1913 ـ 1989) ئەپەندى تەرىپىدىن يېزىلغان « ئىلىم ئابىدىلىرىمىزنىڭ قۇرغۇچىلىرى ــ يۈسۈپ ۋە مەھمۇد» داستانى (قىسقارتىپ «يۈسۈپ ـ مەھمۇد داستانى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىي ئوبرازىنى گۈزەل شېئىرىي تىل بىلەن ئىجادىي يارىتىپ چىققان نادىر سەمەرەدۇر.

كلاسسىك داستانلارنى ئۆرنەك قىلىپ، نەسرىي بايان بىلەن نەزمىي تەسۋىر بىرلەشتۈرۈلۈپ يېزىلغان ۋە ئۇن بەش مىڭ مىسرا شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ژىرىك داستان مەزمۇن ئورانى بويىچە ئۆز ئىچىدىن ئۈچ قىسىم، يىگىرمە ئالتە بابقا بۆلۈنگەن.

داستاننىڭ بىرىنچى قىسمى جەمئىي ئون يەتتە بابتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بابلارنىڭ ماۋزۇلىرى مۇنۇلار: بىرىنچى باب «مۇقەددىمە». مەزكۇر مۇقەددىمە بىر نەسرىي بايان، **208** مىسرا مەسنەۋى، سەككىز مىسرا نەقىل ۋە سەككىز مىسرا غەزەلدىن تەشكىل تاپقان؛ ئىككىنچى باب «بۇندىن مىڭ يىل بۇرۇن». مەزكۇر باب بىر نەسرىي بايان، **230** مىسرا مەسنەۋى، ئون ئالتە مىسرا نەقىل ۋە ئون ئىككى مىسرا غەزەلدىن تەشكىل تاپقان؛ ئۈچىنچى باب «بالاساغۇن، بارسغان ۋە ئوردۇكەنت». بۇ باب بىر نەسرىي بايان، **304** مىسرا مەسنەۋى، تۆرت مىسرا رۇبائىي، ئوتتۇز ئالتە مىسرا نەقىل ۋە ئون تۆرت مىسرا غەزەلدىن تەشكىل تاپقان؛ تۆرتىنچى باب «شۇ چاغدىكى ھاكىمىيەت، سۇلالە، ئىرفان ۋە دىن». مەزكۇر باب بىر نەسرىي بايان، **664** مىسرا مەسنەۋى ۋە يىگىرمە بەش مىسرا مۇخەممەستىن تەشكىل تاپقان؛ بەشىنچى باب «يۇسۇپ كىم ئىدى، مەھمۇد كىم؟». ئالتىنچى باب «مەشھەد يولىدىكى سۆھبەت». يەتتىنچى باب «ئىككى ئالىمنىڭ ئوردىدىكى ئورنى». سەككىزىنچى باب «قارا خانىيلار سۇلالىسىدا چۇشكۇنلۇشۇش». توققۇزىنچى باب «قارا خانىيلاردا 1047 ـ 1042 ـ يىللاردىكى سىياسىي ئۆزگىرىش». ئونىنچى باب «مەھمۇد قانداق ساق قالدى؟». ئون بىرىنچى باب «يۇسۇپنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› نى يېزىۋاتقان كېچىلەردىن بىر كېچە». ئون ئىككىنچى باب «مەھمۇدنىڭ پائالىيىتى ۋە ئېرتىش بويىدىن يۇسۇپكە مەكتۇبى». ئون ئۈچىنچى باب «يۇسۇپنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› نى ھەمدىيە مەدرىسسىدە ئىلمىي مۇھاكىمىگە قويغانلىقى». ئون تۆرتىنچى باب «ئوردۇكەنت كاشغەر خان ھۇزۇرىدا ‹قۇتادغۇ بىلىك› تويى». ئون بەشىنچى باب «مەھمۇدنىڭ ئىراققا سەپىرى». ئون ئالتىنچى باب «مەھمۇدنىڭ تۈركان خاتۇن بىلەن ئۇچرىشىشى». ئون يەتتىنچى باب «ئىككى ئالىمنىڭ ۋاپاتى ۋە دەپنىگاھلىرى».

داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمى جەمئىي تۆرت بابتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماۋزۇلىرى مۇنداق: ئون سەككىزىنچى باب «بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ باشتىن كەچۈرمىشلىرى، يوقىلىش ـ پەيدا بولۇش

جەريانلىرى». ئون توققۇزىنچى باب «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە ‹دىۋان› غا شۇ چاغلاردا يېزىلغان مۇقەددىمە ۋە پىكىرلەر». يىگىرمىنچى باب «بۇ كىتابلار تەرجىمە قىلىنغان تىللار». يىگىرمە بىرىنچى باب «بۇ ئەسەرلەرنىڭ جاھان مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى، ئۇلار ئۈستىدە ئىشلىگەن ئالىملار، بىزنىڭ ئۇلاردىن خەۋەرسىز ئۆتكەن نادامەتلىك كۈنلىرىمىز».

داستاننىڭ ئۈچىنچى قىسمى جەمئىي بەش بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماۋزۇلىرى مۇنداق: يىگىرمە ئىككىنچى باب «بىز بۇ يادىكارلىقلىرىمىزدىن قاچان خەۋەردار بولدۇق؟». يىگىرمە ئۈچىنچى باب «بۇ ئىككى ئابىدىنى كۆرۈش بىزدە بىرىنچى قېتىم كىمگە نېسىپ بولغان؟». يىگىرمە تۆرتىنچى باب «بۇ ئىككى ئەسەر ئۈستىدە ئىلمىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نەشر قىلىنىشىنىڭ ئومۇمىي جەريانى». يىگىرمە بەشىنچى باب «ئىككى ئالىم دەپىنگاھىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشى، قۇببەلەر تەئمىرى، خەلقىمىزنىڭ سۆيۈنچ ۋە ئىپتىخارى». يىگىرمە ئالتىنچى باب «تۇگەنچ».

شەكسىزكى، «ئىلىم ئابىدىلىرىمىزنىڭ قۇرغۇچىلىرى _ يۈسۈپ ۋە مەھمۇد» داستانى كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە، شېئىرىيەت بابىدا مەيدانغا كەلگەن ئەڭ يىرىك شاھانە ئەسەردۇر.

ئۈچىنچى، رىۋايەتلەر توپلىمى «مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە ھېكايەتلەر».

بۇ – مەرھۇم تەتقىقاتچى مۇھەممەد ئوسمان ھاجىم بىلەن ئابدۇكېرىم ئەخمىدى ئەپەندى بىرلىشىپ ھازىرلىغان ۋە **2003**-يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەسەردۇر. ساق يۈز بەتتىن تەركىب تاپقان بۇ ئەسەردە، «ئوي چولپان»، «ئانار شەربىتى»، «ئاشىق شاھزادە»، «ئەلچى بىلەن دانىشمەن قىز»، «شاھزادىنىڭ ئىلىم-ھۈنەر ئۆگىنىشى»، «شاھزادىنىڭ ئۆيلىنىشى»، «جانغا ئەسقاتقان ھۈنەر»، «مەھمۇدنىڭ تەۋەللۇتى»، «ئات ‹ئىسىم قويۇش› تويى»، «مەھمۇدنىڭ بوۋاقلىق دەۋرى»، «مەھمۇدنىڭ مەكتەپكە كىرىشى»، «ئائىلە تەربىيىسى»، «مەھمۇدنىڭ ‹مەكتەپتە› ئىجتىھاد بىلەن ئوقۇشى»، «شاھى ئېھرامنىڭ نەسىھىتى»، «مەھمۇدنىڭ ئەل كېزىشى»، «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ

تەسنىپ قىلغان كىتابلىرى»، «ئانا ۋەتەن تەشنالىقى»، «ئانا سېغىنىشى»، «ۋەتەن ۋىسالى»، «‹مەدرەسەئى مەھمۇدىيە› ۋە ‹نەۋروز بۇلاق›»، «ئىمام مالىك ئەجدەر»، «مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن ئىخلاسمەن ئەما»، «مىڭبىر تۈپ ئۈجمە»، «هاي ـ هاي تېرەك»، «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ۋەسىيتى»، «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ۋاپاتى» بولۇپ، جەمئىي يىگىرمە ئالتە پارچە ھېكايەت ئورۇن ئالغان. بېرىلىپ مۇتالىئە قىلىپ، ئەستايىدىل ئۆگىنىشىمچە، تۈزگۈچىنىڭ ئىستىدادى ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتى يېتىك دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بۇ گۈزەل رىۋايەت ـ ھېكايەتلەر توپلىمى ئوقۇش يېشىنىڭ ئالدى كەينىدىكى بالىلىرىمىزغا دەرسلىك، ئانىلارغا ئۆسمۈر ـ بالىلارنى تەربىيىلەش قوللانمىسى بولۇش قىممىتىگە ئىگە مۇھىم مەنبەدۇر.

تۆرتىنچى، ھېكايە «باغدات ئوردىسى».

ئاتاقلىق يازغۇچى ئەختەم ئۆمەر ئەپەندى تەرىپىدىن، 2008 ـ يىلىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن ـ مائارىپ ئورگىنى تەرىپىدىن «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» دەپ ئېلان قىلىنغانلىقى شەرىپىگە تەنتەنە قىلىپ يېزىلغان بۇ ھېكايە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە، ھېكايىچىلىقنىڭ يولىنى كېڭەيتىۋاتقان تۆھپىلىك ئەمگەكلەردىن سانىلىدۇ.

ـ « مۆئمىنلەرنىڭ خەلىپىسى ھەر جۈمە كۈنى چەتئەل دۆلەت باشلىقلىرى، ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ۋە خەلقئارالىق داڭقلىق ئەرباب، مويسىپىت ئالىملارنى، تۆرە ئاقسۆڭەكلەرنى قوبۇل قىلار ئىدى» دەپ باشلىنىدىغان بۇ ھېكايە بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلىنىڭ ئەبەدىي مەۋجۇدلۇقى ئۈچۈن كۆرسەتكەن جاسارىتى، ۋىجدانلىق ئالىملارغا خاس ئەقىل ـ پاراستى ۋە ئېگىلمەس ـ سۇنماس جاسارىتى ئارقىلىق ئەينى زامان باغداد خەلىپىسىنى قايىل قىلغانلىقى قاتارلىقلارنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق تەسۋىرلىگەن. ھالبۇكى، مەزكۇر ھېكايە ھەممىدىن تولا، زامانىمىز ياشلىرىغا بېرىدىغان تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بىلەنمۇ قىممەتتە بىباھادۇر مېنىڭچە.

مۇندىن باشقا، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھايات پائالىيىتى تەسۋىرلەنگەن بەدىئىي فىلىم «ئۈچ ياش»، شۇنداقلا تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»دىن پايدىلىنىپ يېزىلغان رادىئو دىرامىسى «مەھمۇد كاشغەرىي» قاتارلىقلارمۇ كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى بويىچە ئەدەبىيات ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن ھوسۇللۇق نەتىجىلەردىن ھېسابلىنىدۇ.

2 ـ كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە تارىخ ـ تەزكىرە ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئاساسلىق نەتىجىلەر

«ئىلىم يولباشچىسى مەھمۇد كاشغەرىي».

بۇ – تارىخشۇناس تەتقىقاتچى مۇھەممەدزۇنۇن سىدىق بىلەن فولكلورشۇناس ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر ئەپەندى بىرلىشىپ ھازىرلىغان ۋە ئاتاقلىق ئىلىمپەرۋەر سىياسىيون، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سابىق ۋالىيسى مەرھۇم ئىيسا شاكىر مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن **1985** ـ يىلى نەشر قىلىنغان **342** بەتلىك ژىرىك ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر ئۆز ئىچىدىن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، «ھەزرەتى موللام – مەھمۇد كاشغەرىي» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان بىرىنچى قىسمى «مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرى قاتارىغا كىرگۈزگەنلىك ھەققىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشى»، « مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش توغرىسىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىق جاۋابى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسىنى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىش توغرىسىدىكى يوليورۇق سوراش دوكلاتى»، «قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسىنى دولەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىغا كىرگۈزۈش ھەققىدىكى يوليورۇق سوراش دوكلاتى»، «‹ ھەزرەتى موللام مازىرى ›نى نۇقتا قىلىپ، ئوپالدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، « شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىي يادىكارلىق باشقارمىسى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش ـ باشقۇرۇش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، «مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىغا كىتاب ۋەخپە قىلغانلىق ھەققىدىكى ھۆججەتنىڭ سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسى»، «ئوپال رايونىدىكى پېشقەدەملەرنىڭ ‹ھەزرەتى موللام› ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، «مۇھەممەتئىمىن ئەخمەت: ‹ھەزرەتى موللام تەزكىرىسى› توغرىسىدا ئەسلىمە»، «مۇھەممەدزۇنۇن سىدىق: ھەزرەتى موللام – مەھمۇد كاشغەرىي»، «قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە يىغىن ئۆتكۈزۈپ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ۋە قەبرىسى توغرىسىدىكى يېڭى پاكىتلارنى مۇھاكىمە قىلدى»، «ئىيسا شاكىر: قەشقەر توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ ئوپال رايونى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ‹ھەزرەتى موللام مازىرى› بولسا، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى»، «ئابلىز ئۆمەر: ئۇلۇغ ئالىمنىڭ قەبرىسى ئالدىدا»، «ھەسەن ئابدۇرەھىم: مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىسى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى» ماۋزۇسى ئاستىدا بايان قىلىنغان ھۆججەت ۋە تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىدىن تەشكىل تاپقان. ئىككىنچى قىسمى بولسا، ««دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان دەسلەپكى چاغلاردا يېزىلغان بىر قىسىم ئىلمىي ماقالىلەردىن تەركىب تاپقان.

بۇ ئەسەر بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىسىنى ئېنىقلاپ بېكىتىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىنى پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدىغان باش مەنبە ۋە شۇ ھەقتىكى قانۇنىي قارار ۋە بېكىتمىلەر توپلىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى سورۇنىدا يېگانە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

«مەھمۇد كاشغەرىينىڭ هايات شەجەرىسى».

بۇ – قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2001 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئىلىم ۋە ئالىم» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن ئىلىم ئەھلىگە تونۇشلۇق بولغان ئىستىدادلىق كاشغەرىشۇناس تەتقىقاتچى ئۆمەر ئوسمان شىفائىي ئەپەندى يازغان ۋە داۋاملىق ئىزدىنىپ مۇكەممەللەشتۈرىۋاتقان تەزكىرە خاراكتېرىدىكى ئەسەردۇر. شىفائىي ئەپەندى يىگىرمە نەچچە يىلدىن بۇيان ئىزچىل ۋە بوشاشماي ئىزدىنىش ئارقىلىق، نەق پاكىتلار

ئاساسدا يازغان بۇ ئەسەر كاشغەريي ئەۋلادلىرىنى ھاياجانلاندۇرماقتا ۋە ئىپتىخارلاندۇرماقتاكى، بۇ ئەسەرنىڭ تولۇقلىنىپ پۈتۈپ چىقىشى بىلەن، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نەسەب شەجەرىسى پۈتكۈل دۇنيادىكى ئىلىم ئەھلىگە تونۇتۇلغۇسى!

«مەھمۇد كاشغەريي ۋە ئۇنىڭ قەبرىگاھى».

بۇ ـ مەھمۇد كاشغەريي قەبرىگاھىنىڭ چۈشەندۈرگۈچى كادىرى، كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتچىسى دىلنۇر ئابدۇرۇسۇل خانىم ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىق بىلەن يازغان ۋە **2005** ـ يىل **12** ـ ئايدا، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن ئىچكى ماتېرىيال قىلىپ نەشر قىلىنغان **166**بەتلىك ئەسەر. «مەھمۇد كاشغەريي قەبرىگاھى بىلىملىرى قوللانمىسى» دېيىشكىمۇ بولىدىغان بۇ قوش تىللىق ئەسەر ئۆز تەركىبىدىكى «مەھمۇد كاشغەريي قەبرىگاھىدىكى كونا ـ يېڭى ئەسلىھەلەر»، «مەھمۇد كاشغەريي قەبرىگاھى ئەتراپىدىكى تارىخىي ئىزلار» دېگەن باش ماۋزۇلار ئاستىدا بېرىلگەن «مەھمۇد كاشغەريي مەقبەرىسى»، «ھەزرەتى موللام مەسجىدى»، «ئوي چولپان راۋىقى»، «كۆرگەزمەخانا»، «چوڭ دەرۋازا»، «نەۋروز بۇلاق»، «هاي ـ هاي تېرەك»، «ھەزرەتى پاشا قەبرىسى»، «سۇلتان ئارىپ قەبرىسى»، «موللا نەزەر ئاخۇنۇم قەبرىسى»، «ئابدۇرەھىم نىزارىي قەبرىسى»، «خوجا سەيفۇددىن بۇزرۇكۋار قەبرىسى»، «بۇۋى رابىيە خانىكام قەبرىگاھى»، «يالماۋۇز غارى ھەققىدە رىۋايەت»، «توققۇز قازناق ئىزى» قاتارلىق تارماق كۆزنەكلەردىكى جۇغراپىيىۋى ۋە تارىخىي ئۇچۇقلىملىرى، سان ـ سىپىرلىق يېگانە بىلگى ـ بىلىملىرى بىلەن كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى سورۇنىدا ئۆزگىچە ئېتىبار ۋە قىممەتكە ئىگىدۇر.

3 ـ كاشغەرىيشۇناسلىق بويىچە گۈزەل سەنئەت ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئاساسلىق نەتىجىلەر

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىككى رەسمى.

بۇ ـ ئاتاقلىق رەسساممىز غازىي ئەھمەد ئەپەندى تەرىپىدىن 1983 ـ يىل سىزىلىپ ئېلان قىلىنغان «ئىلىم مۇتالىئە قىلىۋاتقان ياشانغان مەھمۇد كاشغەرىي» («ئىش ئۈستىدىكى مەھمۇد كاشغەرىي»مۇ دېيىلىدۇ) رەسىمى بىلەن، 2005 ـ يىل سىزىپ ئېلان قىلىنغان «ئۇدۇل قاراپ تۇرغان نەۋقىران مەھمۇد كاشغەرىي» رەسىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزىنىڭ «غەرىب ۋە سەنەم»، «جىنايى ھۆكۈم»، «ھېساب ئېلىش»، «ئامانىنساخان»، «مۇقام»، «گىلەم — ئۇيغۇرلار»، «مۇزىكا مەستانىلىرى»، «دولان روھى»، «پامىردا باھار كۈيى» قاتارلىق ماي بوياق رەسىملىرى، «قوتاز ئۈستىدە»، «ئوغلاق تارتىشىش»، «تەڭرىتاغ بۇلبۇلى»، «ئىران قىزلىرى»، «ئات ئۈستىدە»، «كۈچ سىناش»، «مېنىڭ راۋابىم»، «نەسىرىددىن ئەپەندىنىڭ پادىشاھنى مازاق قىلىشى» قاتارلىق 200 پارچىدىن ئارتۇق جۇڭگوچە رەسىملىرى ۋە «تەڭرىتاغ كۈيى»، «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى»، «تەڭرىتاغدىكى شادلىق» قاتارلىق چوڭ تىپتىكى تام رەسىملىرى بىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭقلىق بولغان رەسسام غازىي ئەھمەد ئەپەندى سىزغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەزكۇر ئىككى رەسىمى رەسسامنىڭ داڭقىغا داڭق، شۆھرىتىگە شۆھرەت قوشقان نادىر ئەسەرلەردۇر.

مېنىڭ تەسىراتىمچە، يازغۇچى پەرھات جىلان ئەپەندى ئۆزىنىڭ ژىرىك ئەمگىكى بولغان تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» ئارقىلىق، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆمۈر تارىخى ۋە ھايات پائالىيىتىنى خەلقىمىز شۇنداقلا پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە تونۇشتۇرغان بولسا، رەسسام غازىي ئەھمەد ئەپەندى ئۆزىنىڭ مەزكۇر ئىككى رەسىمى ئارقىلىق، ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆلچەملىك پورترېتىنى تۇرغۇزۇپ بەردىكى، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككى رەسىم بىلەن بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئوبرازى خەلقئالەم ئالدىدا تېخىمۇ كونكرېتلەشكەن، تېخىمۇ روشەنلەشكەن بولدى.

مەھمۇد كاشغەرىي ھەيكىلى.

بۇ — ھەيكەلتەراش خالمۇراد ئەپەندىنىڭ لايىھىلىشى ۋە شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى ھەيكەلتەراشلىق فاكۇلتېتى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشتىراك قىلىشى بىلەن، ئوپال مەھمۇد كاشغەرىي قەبرىگاھى باغچىسى

ئچگە **1996** ـ يىلى تۇرغۇزۇلغان پۈتۈن گەۋدىلىك مەھمۇد كاشغەرىي ھەيكىلىنى كۆرستىدۇ. مەزكۇر ھەيكەلنىڭ ئۇل پوندامىنتى **x4x43**، يەر يۈزى پوندامىنتى بولسا، **x3x32** بولۇپ، زېمىن يۈزىدىن ئېگىزلىكى **54. 9** كېلىدۇ.

رەڭگارەڭ خۇشپۇراق گۈللەر بىلەن پۈركەنگەن ئازادە گۈلزارلىقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇ ھەيكەلدە، بېشىغا يارىشىملىق باش كىيىم، ئۇستىگە ئالىپتە تون كىيگەن، قاڭشالىق، قويۇق قاشلىق، قىسقا ساقال ـ بۇرۇتلۇق، ئۇزۇن بويلۇق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ، ئوڭ قولى بىلەن بىر توم كىتابنى قولتۇقلىغان، سول قولىنى بولسا، ئىختىيارى سالغان ھالدا، ئالىمغا خاس جاسارەت بىلەن يىراققا كۆز تىككىنچە ئالغا قاراپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

ئۇيغۇر ھەيكەلتەراشلىق گۈزەل سەنئىتىنىڭ غوللۇق سەمەرىسى سانىلىشقا ھەقلىق بولغان مەزكۇر مەھمۇد كاشغەرىي ھەيكىلى كۈنىمىزدە، يەر شارىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدىن كەلگەن ۋە كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىي ھەيرانلىرىنىڭ قايىللىق تۇيغۇسى بىلەن ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن شاراپەتلىك ئەسەر بولۇپ مەزمۇت تۇرماقتا.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كاشغەرىيشۇناسلىق بۈيۈك ئالىمنىڭ ئۆز ۋەتىنى بولغان جۇڭگودا، ئەنە شۇنداق ژىرىك ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن، كەڭ دائىرىلىك ۋە پارلاق ئىستىقباللىق بىر ئىلىم ساھەسىنى شەكىللەندۈرۈپ كەلمەكتە.

2008 ـ يىل **18** ـ ئۆكتەبىر، بېيجىڭ.

x x x x

جەمئىي ئۈچ كۈن داۋاملاشقان بۇ خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ يېڭى ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن ـ مائارىپ ئورگىنىنىڭ **2008** ـ يىلنى

«دۇنيا مەھمۇد كاشغەريي يىلى» دەپ ئېلان قىلغانلىقىغا ئىپتىخار بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. بۇ دۇنياۋى بۈيۈك تەنتەنىگە مەنمۇ يۇقىرىدىكى ئەمگىكىم بىلەن قاتنىشالىغانلىقىم ئۈچۈن، ئۆزۈمنى بەختىيار ھېسابلايمەن، غۇرۇرلىنىمەن ۋە ئۇنى «مېنىڭ كاشغەريي يىلىمدىكى ئۇنتۇلماس كۈنلەر» دەپ ئەبەدىي خاتىرىلەيمەن.

كاشغەريشۇناسلىق ياشلار ۋە بالىلار ئارىسىدا

مېنىڭ چۈشەنچەمدىكى كاشغەريشۇناسلىق تار ۋە كەڭ ئىككى خىل ئۇقۇمغا ئىگە. تار مەنىدىكى كاشغەريشۇناسلىق بىۋاسىتە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىنسانلىق شەخسىيىتى، ئالىملارغا خاس روھى، ئۇنىڭ ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئۇ ئەمگەكلەردە ئىپادىلەنگەن ئالىمنىڭ كىشىلىك قارىشى، دۇنيا قارىشى، تەپەككۇر قىلىش ئۇسلۇبى، ھەتتا ئالىمنىڭ يار ـ بۇرادەرلىرى، ئۇرۇغ ـ تۇغقان خىش ـ ئەقرەبالىرىغا تالىق تەتقىقاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاندىن، دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ مەھمۇد كاشغەريي ۋە ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنى تونۇشتۇرۇش، مۇھاكىمىگە قويۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلەرمۇ كاشغەريشۇناسلىق تەتقىقاتى دائىرىسىگە كىرىدۇ.

ئەمدى، كەڭ مەنىدىكى كاشغەريشۇناسلىق بولسا، ئىلىمپەرۋەر ئەجدادلارنىڭ ئۇدۇم روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىم ـ پەن بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، ئىلىم ـ پەن ئارقىلىق شەخسەن ئۆزىنى مەدەنىي ئىنسان قىلىپ يېتىلدۈرۈش، ئىلىم پەن ئارقىلىق تۇپلۇم ـ جامائەت ۋە مىللەتنى روناق تاپقۇزۇشقا ھەسسە قوشۇش، ئىلىم ـ پەن ئارقىلىق ۋەتەننى گۈللەندۈرۈشكە تۆھپە قوشۇش قاتارلىق پائالىيەت ۋە ئەمگەكلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز نۆۋىتىدە كاشغەريشۇناسلىق دائىرىسىگە كىرىدۇ. چۈنكى، كاشغەريشۇناسلىق دېمەك ئاداققىي مەنىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىلىمپەرۋەرلىك دېمەك، مەرىپەتپەرۋەرلىك دېمەكتۇر!

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۇ نۇقتىنى مەن دېمەتلىك قېرىلارلا ئەمەس، خېلى سالماقنى ئىگىلەيدىغان ياشلىرىمىز ۋە نەۋرە يېشىدىكى باللىرىمىزنىڭمۇ بىلىپ، ئاڭقىرىپ مېڭىۋاتقانلىقى ئىنساننى سۆيۈندۈرىدۇ.
مەن بۇ يەردە، مۇشۇنىڭغا تالىق بىر-ئىككى كەچۈرمىشمنى خاتىرىلەپ ئۆتىمەن:

بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدە ياش ئەۋلادلار بىلەن سۆھبەت

بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى مەملىكىتىمىز جۇڭگودىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ يەردە، يۈزدىن يۈز ئەللىككىچە مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر پەرزەنتى ئالىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرۈۋاتىدۇ. بىر شەھەردە ياشاۋاتقانلىقىمىز ئۈچۈن، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئېلىپ بېرىلىپ تۇرىدىغان بايراملىق پائالىيەتلەردە، ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ، تونۇشلاردىن بولۇپ قالىمىز. مەن تونۇشىدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تەبىئىي پەن ئوقۇغۇچىلىرى، ئەمما ئەدەبىياتنىمۇ ياخشى كۆرىدۇ، تىلشۇناسلىق ئىلمنى، ئۇيغۇر ئانا تىل ئىلمنى يەكلىمەيدۇ، ئىستىقبالسىز كۆرمەيدۇ. كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى ساھەسىدە بىز تەبىئىي پەن ئەھلىنىڭمۇ ئورنى ۋە رولى بار دەپ قارايدۇ. شۇ ۋەجدىن، بىزنىڭ ئارىمىزدا ئورتاق پىكىر، ئورتاق قىزىقىش ۋە ئورتاق مۇھاكىمە نۇقتىلىرى بولۇپ تۇرىدۇ، بېرىش كېلىشلىرىمىز ئۈزۈلمەيدۇ.

بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ «ئۈمىد يۇلتۇزى» ناملىق قانۇنلۇق ئۇيۇشما تەشكىلى بار. بۇ تەشكىلات ئۇلارنى قەرەللىك ھالدا بىر يەرگە توپلاپ، ئۆگىنىش، تۇرمۇش ۋە جەمئىيەت ماۋزۇلىرى بويىچە مۇڭدىشىش، پىكىرلىشىش ئىمكانى بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ. 2006-يىل 12-ئاينىڭ 9-كۈنى، مەن تۇنجى قېتىم مەزكۇر ئۇيۇشمىنىڭ تەكلىپى بىلەن بېرىپ، «ھجرەت ۋە نۇسرەت» ماۋزۇلۇق چاتما لېكسىيە بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغاندىم. شۇندىن بۇيان، مەزكۇر ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسى بىلەن ياخشى مۇناسىۋىتىمىز، قويۇق بېرىش-كېلىشىمىز داۋاملاشماقتا. بۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئابۇلئەزىز، ئابدۇلئەھەد ۋە ئەھمەدجان دەيدىغان يولباشچى ۋە پائالىيەت سەركەردىلىرى بار. ئۇلار بىلەن پىكىرلىشىش، مۇڭدىشىش ئىنساننى پارلاق ئۈمىدنىڭ قوۋناق قاينىمىغا چۆمۈلدۈرىدۇ گويا.

بىز سۆھبەت ئۇيۇشتۇرساق، ئادەتتە ئالدى بىلەن ئوقۇغۇچىلار ماڭا مۇئەييەن سوئال بىلەن سۆھبەت تېمىسى چىقىرىپ بېرىدۇ. مەن شۇ تېمىغا ئاساسەن تەييارلىق قىلىمەن. سۆھبەت باشلانغاندا، مەن ئوقۇغۇچىلار چىقىرىپ بەرگەن ھېلىقى سوئاللار ئاساسىدا، يىگىرمە مىنوت، ئوتتۇپ كەتسە يېرىم سائەت سۆزلەيمەن. قالغان چاغدا، ئوقۇغۇچىلار پىكىر بايان قىلىدۇ، قىزىققان نۇقتىلار ئاساسىدا ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، بىز ئۆز ئارا پىكىر، چۈشەنچە ئالماشتۇرىمىز. ھەر قېتىملىق سۆھبەتتە، مەن ياش ئوقۇغۇچىلاردىن ــ بۇ نەۋرەم يېشىدىكى دوستلىرىمدىن نۇرغۇن نەرسە ئۆگىنىۋالىمەن، بۇ مېنى تولىمۇ مەمنۇن قىلىدۇ.

2008 ــ يىل 12 ــ ئاينىڭ 6 ــ كۈنى، ئاشۇ بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى «ئۈمىد يۇلتۇزى» ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، «بىزنىڭ كاشغەرىي يىلىمىز» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا ھەمسۆھبەتتە بولدۇم. بەش يۈزدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچى قاتناشقان بۇ سۆھبەت چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتىن بەش يېرىمگىچە داۋاملاشتى. مەن بۇ سۆھبەتتە، ئالدى بىلەن، مىلادىيە 2008 ــ يىلىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» ئېلان قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن تەبرىكلەش ۋە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات بەردىم. ئاندىن، كاشغەرىي بوۋىمىزنىڭ ئەۋلادى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، يۈرىكىمدە پەيدا بولغان شەرەپ ــ ئىپتىخار تۇيغۇسى ۋە ئۇ تۇيغۇنىڭ تۈرتكىلىكى ۋە ھەيدەكچىلىكىدە، ئۆزۈمنىڭ قىلغان ئەمەلىي پائالىيەتلىرىمنى ھېچ كەم ياكى زىيادە قىلماي، «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دېگەن ئۇيغۇر سەممىيىتى بىلەن، سۆھبەت ئەھلىگە دوكلات قىلدىم. «كاشغەرىي يىلىدىكى ئوپال قەبرىگاھ زىيارىتى» دېگەن فىلىمنى قويۇپ بەردىم. ئارقىدىن، ياشلارنى كۆز ئالدىدىكى ئۆگىنىش پۇرسىتىنى غەنىمەت بىلىپ، ياخشى ئۆگىنىپ، بۈيۈك مەھمۇد كاشغەرىيدەك ئالىملاردىن بولۇشقا رىغبەتلەندۈردۈم.

مەن سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلار بەس ــ بەستە پىكىر بايان قىلىپ، ئۆز زىممىلىرىدىكى ھەر قايسى كەسپلەر بويىچە ئۆگىنىش ۋەزىپىسىنى تولۇقى بىلەن ئادا قىلىش ئەمەلىيەتلىرى ئارقىلىق، پۈتكۈل

دۇنيانى قايىل قىلغان بۈيۈك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ روھىنى خوشال قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتىكى، مانا بۇلار ـ بىز قىتىملىق سۆھبەتىمىزنىڭ نەتىجە جەۋھىرى بولدى مىنىڭچە.

سۆھبەت ئاخىرىدا، ئوقۇغۇچىلار مىنى «ئۈمىد يۇلتۇزى شەرەپ تاختىسى» بىلەن مۇكاپاتلىدى. ئۈستىگە ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى يازغان «ئۇستاز شەنىگە» ناملىق شېئىردىن ئىككى كۇپلىت گۈزەل ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن مەرۋايىتتەك تىزىپ يېزىلغان بۇ شەرەپ تاختىسى ئەمەلىيەتتە، مەن مەزكۇر كاشغەرىي يىلىدا ئېرىشكەن ئەڭ ۋەزنىلىك مۇكاپات بولدى. راستىنى ئېيتسام، 2006 ـ يىلى نوبىل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ئورخان پامۇكتىن چارە خوشال بولدۇم، مىسلىسىز غۇرۇر تۇيدۇم، چۈنكى، بۇ بىزنىڭ ياش كاشغەرىيشۇناسلىرىمىز تەرىپىدىن، ئارقىمىزدىن بىز بىلەن سوڭدىشىپ كېلىۋاتقان ئىلمىپەرۋەر ئىز باسارلىرىمىز تەرىپىدىن بېرىلگەن مۇكاپات ـ تەڭداشسىز بۈيۈك مۇكاپات ئىدى مېنىڭ ئۈچۈن!

تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» ۋە كاشغەرىيشۇناسلىق

مېنىڭ تونۇشۇمچە، 1994 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار – ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» ئەدەبىياتنىڭ سېھرىي كۈچى ئارقىلىق، مۇندىن مىڭ يىل بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىنى جانلىق تەسۋىرلەپ، ئۇنى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلق ئاممىسىغا بىر ئۆرنەك ئىنسان سۈپىتى بىلەن تونۇتۇش جەھەتتە تەڭداشسىز زور رول ئوينىغان نادىر ئەسەردۇر. كېيىنكى چاغلاردا، «ئورخۇن شەجەرىسى» ۋە «ئىدىقۇت يۇلتۇزى» ناملىق تارىخىي رومانلىرى بىلەنمۇ خەلققە ئۆزىنى ئېتىراپ قىلدۇرغان تالانتلىق يازغۇچى پەرھات جىلان ئەمەلىيەتتە، ئۆزىنىڭ تارىخىي رومانى «مەھمۇد كاشغەرىي» ئارقىلىق ۋەتىنىمىزدە كاشغەرىيشۇناسلىق ئىلمىنىڭ كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن تۆھپىكار ئالىم سانىلىدۇ. پەرھات جىلان ئەپەندى مەزكۇر رومانىنىڭ خاتىمە قىسمىدا، بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۈيۈك ئابىدە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن تارتىپ، ئۇنىڭ ئاشۇ ئۆتكەن مىڭ يىل جەريانىدا دۇنيادىكى باشقا ئالىملار تەرىپىدىن ئۆگىنىلىشى، تەقلىت قىلىنىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشىغىچە بولغان ساپ ئىلمىي پائالىيەتلەرنى مېغىزلىق بايانلار بىلەن

تىزىپ كۆرسەتكەنكى، بۇ هال مەزكۇر تارىخىي روماننىڭ بىر ژىرىك ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىر چاغدا، يەنە ئۇنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە ياش ئەۋلادلارغا بىر بىباھا ئىلىم خەزىنىسىنى ئوچۇقلاپ چۈشەندۈرىدىغان ئوقۇشلۇق، ئىنسانىنى ئىلىم - ئالىملىق يولىغا باشلايدىغان بىر ئىلمىي رەھبەر ئەسەر ئىكەنلىكىنى تەلقىنلىق ئىپادە قىلىدۇ. بۇ روماننىڭ **2006** - يىلى تۈركىيەلىك ئۆزتۈرك خانىم تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، بەش مىڭ تىراژ بىلەن نەشر قىلىنىشىمۇ مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەم بەدىئىيلىك ھەم ئىلمىيلىك جەھەتتە ئوخشاشلا مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان مۇنەۋۋەر ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ مېنىڭچە. شۇنداق ئىكەن، بىز تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نىڭ كاشغەرىيشۇناسلىق تەتقىقاتى ساھەسىدىكى، شۇنداقلا ئومۇمىي ئىلمپەرۋەرلىك سورۇنىدىكى رولىنى يەنىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

مەن مۇشۇنداق تونۇش ئاساسىدا، تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نىڭ ئاشۇ **1994** - يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغىنىدىن بۇيانقى ئوقۇلۇش ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىنى ئۆز ئىمكانىمچە قىسقىچە تەكشۈرۈپ كۆردۈم. ئومۇمىيەت جەھەتتىن مەلۇم بولدىكى، مەزكۇر رومان «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» ئاتالغان **2008** - يىلدىكى يېڭى نەشرى بىلەن قوشۇپ ھېسابلىغاندا ھازىرغىچە ئۈچ قېتىم بېسىلغان. ئەمما تىراژ سانى «ئانا يۇرت» ۋە «ئىز» قاتارلىق رومانلاردىن جىق ئاز. ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئەدەبىيات سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى **1998** - يىلى بىر قېتىم مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزگەندىن باشقا، ھېچقانداق بىر ئورگان ياكى كوللېكتىپنىڭ تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي» ھەققىدە خاس مۇھاكىمە يىغىنى ئۇيۇشتۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس. مەن ئۆزۈم دەرس سۆزلەۋاتقان ئۈچ سىنىپ جەمئىي **118** نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى ئىچىدىن، مەزكۇر روماننى ئوقۇپ باققانلار پەقەت ئۈچ نەپەر. روماننىڭ ئىسمىنىمۇ ئاڭلاپ باقمىغانلار بولسا، **69** نەپەر بولۇپ چىقتى.

مەن مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ، ئارتۇقچە قېيداپ ئولتۇرمىدىم، ئۆزىمىزدىن ئاغرىنىپ كايىپ، قۇيرۇقۇمنى تالاپ يۈرمىدىم، ئەكسىچە، كۆز ئالدىمىزدىكى مەزكۇر دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلىدا ئەسكەن ئىلمپەرۋەرلىك سەلكىن شامىلىدىن پايدىلىنىپ، قېرىنداشلىرىمىز ، بولۇپمۇ ياش ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا، «مەھمۇد كاشغەرىي» روماننى ئوقۇش - مۇتالىئە قىلىش، شۇ ئارقىلىق، بۈۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ

ھاياتى ھەققىدە ساۋات چىقىرىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىش زۆرۈركەن دەپ قارىدىم. دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، فاكۇلتېتىمىزدىكى ئۆزۈم گەپ ئۆتكۈزەلەيدىغان 2006 ـ يىللىق ۋە 2007 ـ يىللىق ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى سىنىپىدىكى ئەۋلادلار ئارىسىدا تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نى ئوقۇپ، مەن چىقىرىپ بەرگەن سوئاللار ئاساسىدا تەسرات ۋە ئىلمىي ماقالە يېزىش پائالىيىتى ئېلىپ باردىم. يېزىلغان ماقالىلارنى ئالدى بىلەن، مەن بىلەن ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرىدىن تەشكىل تاپقان خاس كومىتېت يىغىنىدا ئوقۇپ، سەرخىللىرىنى تاللاپ چىقتۇق. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، 2008 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە، «تارىخىي رومان ‹مەھمۇد كاشغەرىي› ۋە كاشغەرىيشۇناسلىق» ماۋزۇلۇق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى نامىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان ۋە مەن يېتەكچى بولغان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا بىر يۈز قىرقتىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچى قاتناشتى. كەچ سائەت يەتتىدىن توققۇزغىچە ساق ئىككى سائەت داۋاملاشقان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، جەمئىي 11 نەپەر ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇتقۇچى تەسرات ۋە ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئوقۇدى. ئۇلار ئۆز سۆزلىرىدە، ئالدى بىلەن، تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نىڭ ئەھمىيىتىدە، ياش ئەۋلادلارنى بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۈرنەك ھاياتىنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ۋە تەپسىلىي بىلىش ۋە چۈشىنىش ئىمكانىغا ئىگە قىلغانلىقىنى، مۇشۇ رول ۋە ئەھمىيىتى بىلەن، ئۇنىڭ پۈتكۈل كاشغەرىيشۇناسلىق ئىلمى ساھەسىدە ھەققەتەنمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ئاندىن، ئاتاقلىق يازغۇچى پەرھات جىلان ئەپەندىنىڭ تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نى يېزىش ئارقىلىق، كاشغەرىيشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئۇيغۇر ئەۋلادلار ئارىسىدا مەڭگۈ يىلتىز تارتىشى ۋە چېچەكلەپ مېۋە بېرىشىگە تۈرتكە بولغانلىقىنى تەكرار ـ تەكرار قەيت قىلىشتى. يىغىن ئەسناسىدا، تارىخىي رومان «مەھمۇد كاشغەرىي»نىڭ ئاپتورى، ئاتاقلىق يازغۇچى پەرھات جىلان ئەپەندىنىڭ يىغىن ئەھلىگە يازغان ئىلھامبەخش تەبرىك خېتى ئوقۇپ ئۆتۈلدى. پەرھات جىلان ئەپەندىم ئۆز خېتىدە: «مەن يازغان تارىخىي رومان ‹مەھمۇد كاشغەرىي›نى ئوقۇپ، ئۇ ھەقتە خاس ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزگىنىڭلاردىن

مەمنۇن بولدۇم. بۇنىمىز مەھمۇد كاشغەرىي سىلە ـ بىزنىڭ ئەبەدىيلىك ئۆگىنىش ئۈلگىمىز ، ئۇنىڭ شانلىق ھاياتى سىلە ـ بىزنىڭ ياشام ئۆرنىكىمىز. مەن سىلەرنىڭ كاشغەرىي بۇنىمىزدىن ئۆگىنىپ، ئالىي بىلىم يۇرتىدىكى ئۆگىنىش ۋەزىپەڭلەرنى ئەجدادلارنىڭ روھى سۆيۈنگىدەك دەرىجىدە ئەلا ئادا قىلىشىڭلارنى سەممىي ئۈمىد قىلىمەن!» دېيىلگەنىدى. خەت ئوقۇلۇپ بولغاندا ، ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا ياڭرىغان ئالقىش ساداسى ئەۋلادلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ مەمنۇن بولغانلىقىنى دەلىللەپ تۇراتتى.

«كىمنىڭ بار ئاشۇنداق ئالىمى قېنى، پەخرلەن دۇنياغا مەھمۇد ۋەتىنى» ناخشىسىنى كوللىكتىپ ئوقۇش بىلەن باشلانغان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى باشتىن ئاياغ تولىمۇ جۇشقۇن كەيپىياتتا ئۆتتى. سۆزگە چىققان ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ چوقۇم ياخشى ئۆگىنىپ، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىيگە يۈز كېلەلىگىدەك دەرىجىدە نەتىجە قازىنىش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز تىرىشىدىغانلىق ئىرادىسىنى بىلدۈرۈشتى. شۇنداقلا ، 2008 ـ يىلنىڭ «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» بولغانلىقىغا سۆيۈنۈش بىلەن تەنتەنە قىلىشتى.

دەل ۋاقتى ـ سائىتىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىن مەنلا ئەمەس. ئوقۇغۇچى شاگىرتلارمۇ رازىمەنلىك ھېس قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. ئاڭلىسام، ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى ئېلىپ بارغان بۇ پائالىيەتنىڭ سۈرەتلىرىنى شۇ كۈنىلا دەرھال مۇناسىۋەتلىك تورلارغا چىقىرىپ، زاماندىشى قېرىنداشلىرىنىمۇ ئۆز شادلىقىغا ھەمشېرىك قىلىپتۇ، ئاڭلىغانلار ۋە كۆرگەن ـ بىلگەنلەر: «ئەمەلىي پائالىيەت بىلەن كاشغەرىي يىلىغا تەنتەنە قىلىپسىلەر، سىلەرگە ئاپىرىن!» دېيىشىپتۇ.

يىل خاتىمىسىدە تېلېفون زىيارىتىنى قوبۇل قىلىش

12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ، بېيجىڭ ۋاقتى سائەت سەككىز ، ئەنقەرە ۋاقتى بىلەن چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە ، تۈركىيە دۆلەتلىك رادىئو ئىستانسىسى ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ ياش دېكتورى ۋە مۇخبىرى

ئادىلجاننىڭ تېلىفون زىيارىتىنى قوبۇل قىلدىم. بۇ يەردە، ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان سۆھبەتنى ئەينى بىلەن خاتىرىلەپ ئۆتىمەن:

1 ـ سوئال: سىزنىڭچە، **2008** ـ يىلى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن قانداق بىر يىل بولدى؟

جاۋاب: مېنىڭچە، بۇ **2008** ـ يىل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ۋە مەدەنىي ھاياتىدا، ئىپتىخارلىق، غۇرۇرلىنىش بىلەن تولغان ۋە تويۇنغان بىر يىل بولدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن ـ مائارىپ ئورگىنى بۇ يىلنى «دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل تۈركىي قەۋملەر، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلقى ھەقلىق ھالدا، ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسىغا چۆمۈلدى. تۈركىيە باش بولغان تۈركىي تىللىق دۆلەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن يۇقىرى سەۋىيىلىك خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئۇيۇشتۇرۇپ، كاشغەرىيشۇناسلىق ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈردى. جۇڭگو بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن، تۈركىيە تىل قۇرۇمى بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرۇپ، **11** ـ ئاينىڭ **24** ـ كۈنىدىن **26** ـ كۈنىگىچە بېيجىڭدە ئۆتكۈزگەن «مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» بۇ پەللىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ قالدى. يىغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۈركىيىلىك ئالىملار قەشقەر ئوپالغا بېرىپ، بۈيۈك ئەجداد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلدى. ئانا يۇرت ـ ۋەتەندىكى ئۇيغۇرلار سۆيۈنگەنلىكتىن، خوشال بولغانلىقىدىن، **2008** ـ يىلدىن ئىبارەت بۇ قۇتلۇق يىلنى مەڭگۈ خاتىرىلەيدىغان ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ، ئوقۇپمۇ ئۆلگۈردى. مەزكۇر ناخشىنىڭ تېكستى مۇنداق:

ئوپال ئارت تېغىدىن بالقىغاندا كۈن،

نۇر ئىمىپ ئىللىدى ئۇيغۇر زېمىنى؛

چىللىدى ئالەمگە ئىرپان خورىزى:

«كاشغەرلىك مەھمۇد بۇ ئىلىمنىڭ پىرى!».

ئەسىرلەر قوينىدا سىنالدى «دىۋان»،

ئالەمنى سۆيدۈردى ئۇنىڭ قىممىتى؛

مىڭ يىللار ئۆتتۈپمۇ ئۇنتۇلمىدى ھېچ،

مۆجىزە ياراتقان ئالىم ھىممىتى.

شۇڭلاشقا ئىككى مىڭ سەككىزىنچى يىل،

ئاتالدى دەپ «مەھمۇد كاشغەريي يىلى»،

دۇنياۋى شاراپەت كۆلدۈردى ئەلنى،

ياشنىدى شادلىقتىن ئۇيغۇرنىڭ دىلى،

مىڭ يىلغا قۇت! يەنە مىڭ يىلغا پىلان،

كۆمۈلمەس ئەجدادنىڭ ھىدايەت ئىزى.

ئىلىم ـ پەن مەشئىلى قوللاردا ئېگىز،

ئەۋلادنىڭ بەستىدە نۇسرەت جىلۋىسى.

نەقرات:

كاشغەريي ۋەتەننىڭ ئابىدە تېشى،

مەھمۇد بار ئۇيغۇرنىڭ مەڭگۈ تىلەك بېشى!

«كاشغەريي يىلى» ماۋزۇلۇق بۇ ناخشا تېكىستى يارقىن ئاۋازلىق ياش ناخشىچى شىرئەلى ئەلتېكىننىڭ ئاھاڭغا سېلىشى ۋە باش بولۇپ ئورۇنلىشى ئارقىسىدا، سەھنىلەردە كەڭرى ئوقۇلدى ۋە ئۇ ئۆز قىممىتى بىلەن، مەڭگۈ ئۇنتۇلماس ئۇيغۇر ناخشىلىرى قاتارىغا قوشۇلدى.

مەن مۇشۇنداق ئاساسلار بىلەن، ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇرغان بۇ 2008 ـ يىلنى ئانا يۇرت ـ ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدا ياشاۋاتقان پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ئىپتىخارلىق، مۇبارەك بىر يىل بولدى، دەپ قارايمەن.

2 ـ سوئال: ئەمدى، 2009 ـ يىلنىڭ ئۇيغۇر ئۈچۈن قانداق بىر يىل بولۇشىنى ئارزۇ قىلىسىز؟

جاۋاب: «دۇنيا مەھمۇد كاشغەريي يىلى» بولغان 2008 ـ يىلدىن كېيىن ئىز بېسىپلا كېلىۋاتقان ئالدىمىزدىكى بۇ 2009 ـ يىلنىڭ پۈتۈن دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەر قاتارىدا ئۇيغۇر مىللىتىمىز ئۈچۈنمۇ بىر تىنچلىق يىلى، ئاسايىشلىق يىلى بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن بىر مەرىپەت ـ مائارىپچى بولۇش سالاھىيتىم بىلەن، ئالدى بىلەن، شۇنداق بىر دۇئا ـ تىلەكتە بولغۇم كېلىدۇكى، ئانا يۇرت ـ ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدا تۈرلۈك ئىلىم ـ پەن، ھەر خىل ھۈنەر ـ كەسىپ بويىچە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار، ئۆگىنىۋاتقان شاگىرتلار پۈتكۈل ئىجتىھادىمىز بىلەن جەزمەن ياخشى ئوقۇيلى، تىرىشىپ ئۆگىنەيلى؛ بارلىق ئىلىم ـ پەن خادىملىرى ئاداققىي زېھنىمىزنى سەرپ قىلىپ ئىجاتكارلىق بىلەن ئىشلەيلى! بۈيۈك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەريي شاھىد بولۇپ تۇرۇپتۇكى، بىز ئۇيغۇرلار باشقىلار قىلالىغاننى جەزمەن قىلالايمىز، بەلكى ئەڭ ياخشى قىلالايمىز. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» پاكىت بولۇپ تۇرۇپتۇكى، مەدەنىيەت دۇنياسىدا ئۆلمەس، ئەڭ مۆتىۋەر ئەمگەك ـ سەمەرەلەرنى بىزمۇ يارىتالايمىز. ھەممىمىزنىڭ 2009 ـ يىلى قۇتلۇق بولغاي!

ئۇنتۇلماس بىر يىل

«هاينى هۆي، توپاقنى ئۈي» دەپ بولغىچە 2008 ـ يىل ئۆتۈپ، 2009 ـ يىلنىڭ باھارىمۇ ئۆزگىچە ھاۋا ۋە يېڭى ناۋالار بىلەن كىرىپ كەلدى. يېزىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۆتكەن كاشغەرىي يىلىدىكى ئۇنتۇلماس كەچۈرمىشلىرىم كۆز ئالدىمدىن كىنو لېنتىسىدەك بىرمۇبىر ئۆتۈشكە باشلىدى: ئۆتكەن بىر يىل ئىچىدە، تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى، ماگىستىرانت ئوقۇغۇچىلار ۋە دوكتورانت شاگىرتلىرىمغا «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرى تەتقىقاتى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن تاللاپ ئوقۇش»، «ئەرەب تىلى ئاساسلىرى» ۋە «تۈرك تىلى ئاساسلىرى» بولۇپ، ئالتە خىل دەرستىن جەمئىي 450 سائەت ساۋاق بېرىپتىمەن؛ «جۇڭگودىكى كاشغەرىيشۇناسلىق»، «كاشغەرىيشۇناسلىق ئىستىقبالدا»، «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك›تىكى ماقال ـ تەمسىللەردىن ئەينى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىغا نەزەر» ۋە «‹تارىخى ھەمىدىي›دە ئۇيغۇر يۇرتلىرى ۋە ئادەملىرى» بولۇپ تۆرت پارچە ئىلمىي ماقالە ۋە «كاشغەرىي يىلى بۇ، پەخىرلەن ئۇيغۇر»، «رىقابەت ۋە ساداقەت»، «قەشقەردىن بىر كۆزنەك يېڭى مەنزىرە» ۋە بۇ «مېنىڭ كاشغەرىي يىلىم» بولۇپ، تۆرت پارچە ئەدەبىي ماقالە يېزىپ ئېلان قىلىپتىمەن؛ 2008 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە ئۈرۈمچى قۇرۇلۇم مېھمانخانىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن «جۇڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقامشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى»نىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمىغا قاتناشقانلىقىمنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا بولۇپ جەمئىي تۆرت خەلقئارالىق ۋە مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ئەسىر بىلەن قاتنىشىپتىمەن؛ ئوقۇغۇچىلارنى 2008 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى «تارىخى ھەمىدى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ يۈز يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»، 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى «مەھمۇد كاشغەرىي يىلىدىكى ئوپال قەبرىگاھ زىيارىتى» ۋە 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىكى «تارىخىي رومان ‹مەھمۇد كاشغەرىي› ۋە كاشغەرىيشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» بولۇپ جەمئىي ئۈچ چوڭ ئىلمىي پائالىيەتكە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۇيۇشتۇرۇپتىمەن. دېمەك، مېنىڭ كاشغەرىي يىلىدا ئۆتكەن ئۈچيۈز ئاتمىش بەش كۈنۈم بۇيۇك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينى خاتىرىلەش، ئەمەلىي ھەرىكەت ئارقىلىق ئۇنىڭدىن ئۆگىنىش باش مەزمۇن قىلىنغان شۇ قەدەر مول

پائالىيەتلەر ۋە ئەمگەكلەر بىلەن تويۇنغان ھالدا غەلىبىلىك ئۆتتۈپتۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئەلھەمدۇلىللاھ دەيمەن تەكرار ۋە تەكرار!

مەن بۇ ئەدەبىي خاتىرەمدە، ئاشۇ يۇقىرىقى كەچمىشلىرىمگە رازى ـ رىزالىق بىلەن ھەمشىرىك بولۇشنى خاھلىغان، مېنىڭ ئۇيۇشتۇرغان پائالىيەتلىرىمنى سەممىيلىك بىلەن قوللىغان، ھەمدەم بولغانلارنىلا يازدىم. ئەمما، مەن: «بۇ يىل مەھمۇد كاشغەرىي يىلى بولۇپتۇ، تەبرىكلەش يۈزىسىدىن مۇنداق بىر پائالىيەت ئۆتكۈزسەك، بۇنىڭغا سىزمۇ قاتنىشىپ بېرىڭ، ھېچ بولمىسا قوللاپ بەرسىڭىز قانداق؟» دېگىنىمدە، «‹2008 ـ يىلى دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى بولدى› دەپ جۇڭگودىكى قايسى گېزىت خەۋەر يېزىپتۇ، ئەكىلىپ بېقىڭا!» دەپ ۋارقىرىغانلارنى، «‹كاشغەرىي يىلى مۇناسىۋىتى بىلەن پائالىيەت قىلساڭلار بولىدۇ› دەيدىغانغا ئاپتونوم رايوننىڭ قىزىل باشلىق ھۆججىتى بارمىكەن؟ » دەپ ھۆركىرىگەنلەرنى، بولۇپمۇ بىز ئۈستىمىزگە كاشغەرىي خاتىرە مايكىسىنى كىيىپ، مەيدىمىزگە كاشغەرىي خاتىرە ئىزنىكىنى تاقاپ، ئۇيپال قەبرىگاھ زىيارىتىگە ماڭغىنىمىزدا، « ئولىمپىك يىغىنى بۇ يىل جۇڭگودا ئەڭ چوڭ پائالىيەت. ئۇنىڭدىن باشقا پائالىيەت قىلىنمايدۇ. ئون ـ ئون بەش ئادەم بىر يەردە توپلىشىپ تۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ. ھازىر يول ـ يوللاردا توساقلار بار، سىلەر بۇ قىياپىتىڭلار بىلەن ھەرگىزمۇ ئۆتەلمەيسىلەر، ياخشىسى، ئاستا قايتىپ قېلىڭلار...» دەپ، ياخشى كۆڭۈل بىلەن بولسىمۇ تەربىيە قىلغان، توسقانلارنى يازمىدىم.

يەنە بىرسى، مەن بۇ ئەدەبىي خاتىرىنى ھەرگىزمۇ قىلغان ئەمگەكلىرىمنى كۆز ـ كۆز قىلىش، ئۇيۇشتۇرغان پائالىيەتلىرىمنى دام ـ دام قىلىش ئۈچۈن يازمىدىم. ئەمما، ئەگەر بۇ خاتىرىنى ئوقۇغان ياش ئەۋلادلىرىمىزدىن: «قارا! ئاۋۇ بىر كەم ئاتمىشقا كىرگەن قېرى ئادەم تەكلىماكانىي ئاكام 2008 ـ يىلىنىڭ دۇنيا مەھمۇد كاشغەرىي يىلى بولغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، ھاياجان ۋە ئىپتىخارلىق ئىلكىدە، شۇ قەدەر كۆپ ئىشلارنى، شۇ قەدەر پايدىلىق ۋە ساۋابلىق پائالىيەتلەرنى قىلىپتۇ. ئەمدى، مەن ئۇنىڭدىن ياش، ئۇنىڭدىن ئىقتىدارلىق ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ئىمكانلىق تۇرۇپ، زادى نېمە ئىش قىلىپتىمەن؟» دەپ ئۆز ـ ئۆزىگە سوئال قويۇپ، ئويلىنىپ قالسا، ئۇ باشقا گەپ، ئەلۋەتتە!

2009 ـ يىل 21 ـ مارت ، نەۋروز.

پەرق ۋە بەرق (1)

(چاتما ئەدەبىي خاتىرە)

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي

مۇقەددىمە

روناق تاپىمەن دېسەڭ ، روناق تاپقانلار بىلەن ئۆزۈڭنى سېلىشتۇرۇپ پەرقنى تاپ. پەرقنى تاپساڭ ، ئۇنى ئېتىراپ قىلساڭ ۋە ئۇ پەرقنى تۈگىتىش ئۈچۈن ، سەممىيەت بىلەن ، جاسارەت بىلەن ۋە ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن تىرىشساڭ ـ كۈرەش قىلساڭ ، ئاندىن سەنمۇ بەرق ئۇرۇپ راۋاجلىنىسەن ، روناق تاپىسەن!

بىر ئىنسان ئىككىنچى بىر ئىنساندىن ، بىر توپلۇم يەنە بىر بىر توپلۇمدىن ، بىر مىللەت يەنە بىر باشقا مىللەتتىن يا ئەندىن ۋە يا بويدىن ، مەيلى ئۇ ماددىي ـ مەنىۋى سەۋىيەسى جەھەتتىن بولسۇن ، ياكى ئەقىدە ـ ئېتىقاد جەھەتتىن بولسۇن ۋە ياكى پسىخىكا ، قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئادىتى جەھەتتىن بولسۇن ، ئازدۇر كۆپتۇر بولسىمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇكى ، ئىنسانلار ئارىسىدا ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ، بۇ خىل مۇئەييەن دەرىجىدىكى پەرقنىڭ مەۋجۇدلۇقى تەبىئىي بىر ئەھۋال. سەممىيەت بىلەن ئېيتقاندا ، بۇ خىل پەرق ئەمەلىيەتتە ، ئىنسانىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىنتىلىشىنى ، راۋاجلىنىشىنى ۋە ئالغا بېسىشىنى زورۇر مەنىۋى كۈچ بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدىغان ئورتاق بايلىقتۇر. ئەمدى ، بۇ تۈر تەبىئىي ۋە قىممەتلىك پەرقنىڭ ئەزەلدىن ئەبەتكە مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى شۇ ئىنسانلارنىڭ ياكى ئىنسانلار توپىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى بولسا ، ئۇنىڭ قالاقلىقنى چۆرۈپ تاشلاپ ، بەرق ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئىپتىداسى ـ بىسمىللاھسىدۇر!

بىر ئىنسان بىلەن ئىككىنچى بىر ئىنسان، بىر جامائەت بىلەن يەنە بىر جامائەت، بىر مىللەت بىلەن باشقا بىر مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تېپىش ئۈچۈن ئىلىم-مەرىپەت كېتىدۇ. ئىلىم-پەن ئۆگىنىپ كاللاڭنى مەرىپەت ئوزۇقى بىلەن تويۇندۇرمىساڭ، پەم-پاراسەت كۆزۈڭ يورىمايدۇ. بىلىك بىلەن تويۇنغان پاراسەتلىك كۆزۈڭ بولمىسا، ئەمەلىي پەرقلەر ئالدىڭدا دۆۋىلىنىپ تۇرسىمۇ، ئۇنى كۆرەلمەيسەن.

پەرقنى تاپقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىق ئەمەس، بەلكى بىر كەمچىلىك، بىر نۇقسان ئىكەنلىكىنى بىلگەندە، ئالدى بىلەن ئۇنى توغرا تونۇش، يەنى ئۇنى ئېتىراپ قىلىش ئۈچۈن جاسارەت كېتىدۇ. ئادەتتە، ھەر قانداق بىر ئادەم «بىزنىڭ ھېچكىمدىن قالغۇچىلىكىمىز يوق» دېگەندە، ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىش جەھەتتە، ئەسلىدە ئوخشاش پىچىم، ئوخشاش نەرق ۋە ئوخشاش قىممەتتە بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىدۇ، مېنىڭچە.

كەمچىلىك ۋە نۇقسان بولغان ئۇ پەرقنى تونۇپ، ئېتىراپ قىلغاندىن كېيىن بولسا، ئۇنى تۈزىتىش ۋە ئۇنى تۈگىتىش ئۈچۈن، جاپالىق ماددىي ۋە مەنىۋى ئەمگەك كېتىدۇ. ئۆزۈڭ ئۆزۈڭنىڭ غېمىنى يېمىسەڭ، ئۆزۈڭ ئۆزۈڭنىڭ قالاق، دەۋرنىڭ ئارقىسىدا قالغان، پاسسىپ ھالىتىڭنى ئۆزگەرتىشنىڭ كويىدا بولمىساڭ، تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن، گۈللىنىش ئۈچۈن ئۆزۈڭ تەر ئاققۇزۇپ ئەمگەك قىلمىساڭ، باشقىلار سېنىڭ ئەھۋالىڭنى بىكاردىن بىكارغا، ھېچ بەدەلسىز ياخشىلاپ قويمايدۇ. «روۋۇك ئەھۋالىمنى ئۆزگەرتىپ، روناق ھالەتكە يېتىمەن» دېگەن ھەر قانداق بىر شەخس، ھەر قانداق بىر توپلۇم- جامائەت ۋە ھەر قانداق بىر مىللەت بۇ نۇقتىنى ئوبدان چۈشىنىشى لازىم، ئەلۋەتتە.

مەن مۇشۇنداق تونۇش ئاساسىدا، ئۆزۈمنىڭ كۆرگەنلىرى ۋە باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى ئەمەلىي مىسال قىلىپ، «پەرق ۋە بەرق» ماۋزۇلۇق بۇ چاتما ئەدەبىي خاتىرىگە تۇتۇش قىلىپ قالدىم. مەن پەرقنى تېپىشتا، كۆپىنچە ياش ۋاقتىمدىكى مەن ۋە ئەتراپىمدىكى ھەمداستىخانلىرىم بىلەن بۈگۈنكى باللىرىم ۋە ئوقۇغۇچى-شاگىرتلىرىمنى سېلىشتۇردۇم؛ جامائەت ۋە مىللەتلەردىن سېلىشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، بىزگە قېرىنداش بولغانلىرىنى، ماڭا بەكرەك چۈشىنىشلىك بولغانلىرىنى ئالدىن ئويلاشتىم.

بۇ يازمىشلىرىمدىن مۇددىئا يەنىلا قېرىنداشلارچە مۇڭدىشىش، ياشامغا زۆرۈر ئاساسىي بىلىكلەر ئۈستىدە، ھەممەسلەكلەر بىلەن ئۆز ئارا پىكىر ۋە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش، شۇ ئارقىلىق، بىزنىڭ ياشامىمىزغا سەممىي ۋە خالىس كۆز بىلەن قاراپ، قىلغان ئەتكەنلىرىمىزنى بولۇشلۇق باھالايدىغان باللىرىمىزغا ـ ئەۋلادلىرىمىزغا سەممىي مەسلىھەت بېرىشتىن ئىبارەت، خالاس.

سەھەر قوپۇش ئۇخلاشتىن ئەۋزەل

مۇندىن بىر كەم ئەللىك يىل بۇرۇن، يەنى 1963 ـ يىل. قەشقەر 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپنى پۈتتۈرۈپ، ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى (بۈگۈنكى قەشقەر شەھەرلىك 6 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ)گە ئوقۇشقا كىردىم. مەزكۇر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى پۈتكۈل قەشقەر ۋىلايەتى بويىچە بىرلا بولغاچ، قەشقەر ۋىلايەتگە قاراشلىق 12 ناھىيە ۋە ئاپتونوم ناھىيەدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىناتتى. ئۆيى مەكتەپكە يىراقلار ۋە ئىختىيار قىلغانلار ياتاقتا يېتىپ ئوقۇيتتۇق. تاماق ـ ياتىقىمىز مەكتەپتە بولغاچ، تۇرمۇشىمىز ھەربىي گازارما تۇرمۇشىدەك قاتتىق ئىنتىزاملىق، ئەمما تولىمۇ تەرتىپلىك ئىدى: سەھەر سائەت ئالتىدە، مەكتەپ رادىئو ئۈزىلىدىن ياڭرايدىغان ئورۇندىن تۇرۇش مۇزىكىسى بىلەن تەڭ ئورنىمىزدىن تۇراتتۇق. تەنتەربىيە مەيدانىغا چىقىپ، سىنىپلار بويىچە رەتلىك تىزىلىپ تۇرۇپ، گىمناستىكا ئوينايتتۇق. ئاندىن، ياتاققا قايتىپ، يۈز ـ كۆزلىرىمىزنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، سىنىپلىرىمىزغا كىرىپ، بىر سائەت ئەتىگەنلىك دەرس مۇزاكىرىسى (ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش) قىلاتتۇق. ئاندىن، ياتاقلىرىمىزغا چىقىپ، قاچا ـ قوشۇقلىرىمىزنى ئېلىپ، مەكتەپ تاماق زالى (چوڭ يىغىن زالىمۇ شۇ ئىدى)غا بېرىپ، ئەتىگەنلىك تاماق يەيتتۇق. سائەت سەككىز بولغاندا، ئۆيىدىن كېلىدىغان باللار بىلەن بىرگە رەسمىي دەرسكە كىرەتتۇق. بەزەن چاغلاردا، ئەتىگەنلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش (自习) ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن بولىدىغانمۇ بولغانىدى. مۇنداق چاغلاردا، ئۆيىدە يېتىپ ئوقۇيدىغان باللارمۇ كېلىپ، ئەتىگەنلىك مۇزاكىرىگە قاتنىشاتتى. مۇشۇ ئەھۋالدا، شۇ چاغدىكى 14 ـ 15ياشلىق بىزلەردىن: «بەك سەھەر تۇرۇپ كەتتۇق، كۆپرەك ئۇخلىۋالساق بولاتتى» دەپ قاخشايدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىدى. ئەكسىچە، سەھەر ئورنىدىن تۇرۇش مۇزىكىسى چىقىشتىن بىر سائەت بۇرۇن، يەنى سەھەر سائەت بەشتە ئورنىدىن تۇرۇپ، مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە مەيدانىدا، ھەتتا، مەكتەپ سىرتى كوچىغا چىقىپ، يۈگۈرەپ چېنىقىدىغان نۇرغۇن ساۋاقداشلىرىمىز بار ئىدى. مەكتىپىمىز بىلەن ئارىلىقى ئونبەش ـ يىگىرمە

كىلومېتىر يىراق كېلىدىغان «ئاۋات»، «يېڭىئۆستەڭ» دېگەن يۇرتلاردىن ئەتىگەنلىك مۇزاكىرىگە ئۈلگۈرۈپ كېلىدىغان بىر مۇنچە ساۋاقداشلىرىمىز بولىدىغان: قارىساڭ، ئۇلارنىڭ يۈزلىرى ئاناردەك قىپ ـ قىزىل، كۆزلىرىدىن هارغىنلىق ئەمەس، ئىنتىلىش، چىدام ۋە غەيرەت ئۇرغۇپ تۇراتتى.

مۇندىن ساق قىرىق يىل مۇقەددەم، يەنى 1972 ـ يىل، بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىردىم. ئۇ چاغدىكى مەكتەپنىڭ يېتىش ـ قوپۇش تۈزۈمى ئاشۇ ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىمىز بىلەن ئوپئوخشاش دېگۈدەك ئىدى: قىشتا ئەتىگەن سائەت ئالتىدە، يازدا بولسا، ئالتە يېرىمدا، ئورنىمىزدىن تۇرۇپ، تەنتەربىيە مەيدانىغا چىقىپ، هەر قايسى سىنىپ ـ فاكۇلتېتلار بويىچە رەتلىك تىزىلىپ تۇرۇپ، گىمناستىكا ئوينايتتۇق. ئاندىن، يۇيۇنۇپ ـ تارىنىپ، ئەتىگەنلىك تاماققا چىقاتتۇق. ئاندىن، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش قىلاتتۇق. ئاندىن چۈشتىن بۇرۇنقى تۆرت سائەتلىك رەسمىي دەرس بولاتتى. كەچقۇرۇن سائەت ئالتىدە، كەچلىك تاماق يەيتتۇق. كەچ سائەت يەتتىدىن توققۇزغىچە بەلگىلەنگەن سىنىپقا بېرىپ، كوللىكتىپ ئولتۇرۇپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش قىلاتتۇق. ئەتىگەنلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ۋاقتىدا، شۇ كۈنلۈك دەرسلەرنى تەكرارلىۋالاتتۇق؛ كەچلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش چېغىدا بولسا، ئەرتىكى دەرسلەرگە كۆز يېتىپ، ئالدىن تەييارلىق قىلىۋالاتتۇق.

هازىر 21 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى ئوننچى يىللىرى بولۇپ قالدى. مەملىكىتىمىزدە، 1978 ـ يىلدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش سىياسىتى ئۆتكەن ئوتتۇز نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە، ھەقىقەتەنمۇ نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئىسلاھ قىلىۋەتتى. شۇ قاتاردا، مەكتەپلەردە، خۇسۇسەن ئىچكىرىنىڭ ئالىي مەكتەپ قورولىرىدا، شەرقنىڭ ئەنئەنىۋى ئىتىزاملىرى «مۇتەئەسسىپ كىشەنلەر» قارىلىپ، يېتىپ ـ قوپۇش، يۈرۈش ـ تۇرۇش تۈزۈملىرى غەربچە ئەركىن دۇنيالاشتۇرۇۋېتىلدى. ئالايلۇق، ئالدى بىلەن، سەهەر تۇرۇپ، كوللىكتىپ تەنهەرىكەت قىلىش بىكار قىلىۋېتىلگەنلىكتىن، هازىرقى نەۋرىلىرىمىز ئەتىگەندە سائەت يەتتىدىن ئەللىك مىنۇت ئۆتكىچە بىمالال ئۇخلاپ، دەرس باشلىنىشقا ئون مىنۇت قالغاندا، يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىققان پېتى، كۇسارچاق، پۇتىغا بىر تەرەت كەشنى سىپپىۋالغان هالدا سىنىپقا كىرىپ كەلسە، دەرس ۋاقتىدا، ناشتىلىق ئۈچۈن دۇككاندىن سېتىۋالغان كاكا كولولۇق ئىچملىكنى مۇئەللىمنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ، «غۇرت ـ غۇرت» ئىچىپ ئولتۇرسا، بولىۋېرىدىغان بولدى.

سىلىشتۇرۇپ قالىمەن ئۆزۈمچە: مۇشۇ ھالدا بۇ مۇقەددەس ئىلىم مەرىكە مەيدانى، يەنى دەرسخانىمۇ ياكى كافىيخانىمۇ؟ بۇ مەنزىرە بىلەن بىزنىڭ بالا ۋاقتىمىزدىكى مەكتەپ قوينى مەنزىرىسىنى سىلىشتۇرغاندا، يىرىم ئەسىر بۇرۇنقى بىز بەختىيارمۇ ياكى بۈگۈنكى نەۋرىلىرىمىز سائادەتمەنمۇ؟ ئۆز زامانىسىدا، بىز سەھەر تۇرۇپ نىمە زىيان تارتقان ئىدۇق، بۈگۈنكىلەر جىق ئۇخلاپ نىمە پايدا ئېلىۋاتىدۇ؟

ئىنسانشۇناسلار، پىسخولوگلار، ھەتتا دوختۇرلارنىڭمۇ ئېيتىشىچە، مەندەك يىشى ئاتمىشتىن ئاشقان قېرى ئادەم بىلەن ئۆمۈر تۆگىسى تېخى يىگىرمىگە يىتىپ ـ يەتمىگەن ياش ئۆسمۈرلەردە كۆز قاراش، تونۇش ۋە پىكىر پەرقىنىڭ بولۇشى تەبئىي بىر ئەھۋالمىش. شۇڭا، مەن بۇ يەردە، ھازىرقى مەپكۇرەم بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئون تۆرت ـ ئون بەش ياشلىق تولۇق ئوتتۇرا ۋە يىگىرمە ياشلاردىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى زامانىمىدىكى تەسراتىمنى سەممىيلىك بىلەن ئەينەن دىسەم، سەھەر قوپۇش ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ئاشۇ بىر كۈنلۈك ھاياتىمىزنى ئىنسانغا خاس ھالدىكى تەشەببۇسكارلىقىقا، ئاكتىپلىققا ۋە دۇرۇس مەزمۇنلۇققا ئىگە قىلىدىغان بىباھا دەسمىرىمىز ئىدى. قاراڭ، سەھەر تۇرۇپ، ساپ ھاۋالىق كەڭ مەيداندا تەنھەرىكەت قىلساق، باشقىچە روھلىنىپ كېتەتتۇق. ناشتىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن ئەتىگەنلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش قىلىپ، شۇ كۈنلۈك دەرسلەرگە ئانچە ـ مۇنچە بولسىمۇ كۆز ئېتىۋالساق، دەرسكە كىرگەندە «مۇئەللىم مەندىن سوئال سوراپ قالسا، قانداق قىلارمەن؟» دەيدىغان ئەندىشىمىز بولمايتتى. سەھەر تۇرغاچ، ناشتىسىز قالمايتتۇق ـ تە، نەتىجىدە، ئۈچىنچى ـ تۆرتىنچى سائەت دەرسى ۋاقتى بولغاندا، قورساقلىرىمىز ئېچىپ، كۇركىراپ كېتىدىغان ئەھۋال مۇتلەق يۈز بەرمەيتتى. ئەڭ مۇھىمى، سەھەر تۇرۇپ، دەرسلىرىمىزنى تەكرارلاپ، تاپشۇرۇقلىرىمىزنى ئىشلەپ، شۇ كۈنلۈك ئىشلىرىمىزنى ئالدىمىزغا سېلىۋالغانلىقىمىز ئۈچۈن، يىڭى ئۆتۈلگەن دەرسلەرنى ياخشى چۈشىنىپ، ئوبدان ئۆزلەشتۇرۇپ ماڭالايتتۇق ـ دە، دەرسلەرنى ئۆگەنگەنسىرى ئۆگەنگىمىز كېلەتتى، كۈنلىرىمىز ئەتىگەندىن كەچكىچە تەشەببۇسكارلىق، ئاكتىپلىق ۋە راھەتلىك قانائەت ئىچىدە ئۆتەتتى.

ئەمدى، ھازىرقى مەن ئوقۇتىۋاتقان باللىرىمىزغا قارىسام، بىرىنچى ـ ئىككىنچى سائەتلىك دەرسكە كەلمەيدىغانلار ۋە كېچىكىدىغانلار كۆپ. تۆرتىنچى سائەتلىك دەرستىن قاچىدىغانلارمۇ خېلى بار. نىمىشقا؟ سەھەر تۇرۇپ گىمناستىكا ئوينايدىغان زورلىغۇچى خاراكتېردىكى تۈزۈم بىكار قىلىنىپ، ئەتىگەندە بالدۇر تۇرۇش ـ تۇرماسلىق

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەچ، باللار ئومۇمەن سائەت سەككىزگە ئون ـ ئون بەش مىنۇت قالغىچە ئۇخلايدۇ. ئورنىدىن كېچىكىپ تۇرغاچقا، بىرىنچى سائەتلىك دەرسكە ھەمىشە مۇئەللىمدىن كېيىن كىرىدۇ. ئەتىگەنلىك ئۈزلۈكسىز ئۆگىنىش دېگەنلەر بولمىغاچ، مۇئەللىم دەرس ھەققىدە سوئال سورىسا، تىرناق تاتىلاپ، گۆشۈرۈپ تۇرىدۇ. ئەتىگەندە ناشتا قىلىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي، سىنىپقا ياتاقتىنلا كەلگەچ، تۆرتىنچى سائەتلىك دەرس ۋاقتىغىچە قورسىقى نامايىش قىلىپ كېتىپ، دەرستىن قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ھالبۇكى، «دەرسكە كېچىكىش»، «مۇئەللىم سوئال سورىسا جاۋاب بېرەلمەسلىك»، «دەرسكە قاتناشماسلىق» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ھەر قانداق بىر ئوقۇغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، سىپى ئۆزىدىن بولغان قالاقلىق، پاسسىپلىق ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇكى، مۇنداق ھالغا چۈشۈپ قالغان ئوقۇغۇچىنىڭ دىل ـ كۆڭلىدە ئىنسانىي راھەت، ۋۇجۇدىدا غەيرەت ـ شىجائەت كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، تۆرت ـ بەش يىللىق ئالىي مەكتەپ ھاياتىدىن چەندىكىدەك بەھرە ئالالماي، ئىلمىسىز پېتى چىقىپ كېتىدۇ، ئەلبەتتە. ئەمدى، ئەگەر بىز مەزكۇر قالاقلىق ۋە پاسسىپلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان نەرسىنىڭ ئەسلىدە ئىنسان يېڭەلمەيدىغان يوغان بىر دۈشمەن ئەمەس، بەلكى ئادەتتە ئانچە بەك ئېتىۋارغا ئېلىنىپمۇ كەتمەيدىغان ئاشۇ سەھەردە ئورۇندىن تۇرماسلىق ئىللىتى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلساق، ماۋزۇيىمىزدىكى مۇھاكىمىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، ئەستايىدىل مۇلاھىزە بىلەن قاتنىششتا پايدا بارلىقى چوقۇمدۇر، شۇڭا، قېرىنداشىم، يالتىيىپ قالما، مېنىڭ بىلەن بىرگە يۈر، پاسسىپ ھالەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بېلىڭنى باغلا، يېڭىڭنى تۈر!

سەھەر قوپماق ئىبادەت

ئۇيغۇرنىڭ مۇسۇلمان مىللەت بولغانلىق شاراپەتلىك سالاھىيەتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سەھەر تۇرۇش مىللەتنىڭ بىر گۈزەل ئادىتى ئىدىكى، مەن تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان شامالباغدىكى ئائىلە، مەن ئۆسۈپ ئۆك بولغان كاشغەردىكى مەھەللە ـ كوي مۇھىتى بۇنىڭغا شاھىدلىق بېرەلەيدۇ:

ـ «سەھەر قوپماق ئىبادەتتۇر!» دەيتتى ئانام رەھمەتى ھەر كۈنى بامداد نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا، ئايەت ھۆرگەن قوللىرى بىلەن بېشىمىزنى سىلاپ تۇرۇپ، ـ «قوپۇپ كېتىڭلار ئەمدى، ئورۇنىڭلاردىن دەس تۇرۇپ كېتىڭلار!»

ئورنىمىزدىن تۇرۇپ، تالا ـ تۈزگە چىقساق، ئاشۇ شەرق ئەمدىلا بوزارغان، ئەمما تاڭ تېخى تولۇق يورىمىغان، ئۇ يەردە ـ بۇ يەردە ئاق قۇشقاچلار كامارلىرىدىن يېڭىلا چىقىپ، «چىرىق ـ چىرىق» قىلىپ سايرىشۋاتقان شۇ قارا ـ گىرىشىم سەھەردە، قەشقەرنىڭ توققۇزاق دەرۋازىسى قاتارلىق شەھەر سىرتى بىلەن تۇتىشىدىغان چوڭ كوچا دوقمۇشلىرىدىن: «كەلسىلە، مېھمانلار كەلسىلە! زاسۋي شورپىمىز يېڭىلا چىقتى، كەلسىلە!»دېگەن ياڭراق مېھمان چاقىرىش سادالىرى شەھەرنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سائەت ئالتە ـ ئالتە يېرىملاردىلا ھېيتگاھ جامەسىنى مەركەز قىلغان كوي ـ كوچا دوقمۇشلىرىدا، بامداد نامىزىدىن كېيىنكى كالتە بازار شەكىللىنىپ، نانۋايخانىلار، چايخانىلار «مىژ ـ مىژ» مېھمانلار بىلەن تولۇپ كېتەتتى. ھازىرچۇ؟

بۇلتۇر (2011 ـ يىل) تۇغقان يوقلاپ قەشقەرگە باردىم. بىر كۈنى، بىر كونا بۇرادىرىم بىلەن ئەتىگەندە شەھىرىمىزنىڭ كونا خام بازىرى كوچىسى دوقمۇشىدا كۆرۈشۈشكە ۋەدىلەشتۇق. دېگەن مۆھلەتتە كۆرۈشتۇق، شۇ چاغ سائەت ستىرىلكىسى ئەتىگەن سائەت سەككىزدىن ئون بەش مىنۇت ئۆتكەنلىكنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. «بىرەر چايخانىدا چاي ئىچكەچ پاراڭلىشايلى» دېيىشىپ، شۇ ئەتراپتىكى ئۈچ چايخانىغا باردۇق، ھەممىسىنىڭ ئىشىكلىرى مەھكەم ئېتىكلىك تۇرۇپتۇ. «بۇ نېمە ئىش؟»ھەيرانى ـ ھەس بولۇپ بۇرادىرىمدىن سورىدىم.

ـ سەئۇدىي ئەرەبىستانىدىكىلەر بامداد نامىزىدىن كېيىن «پادىشاھ ئۆيىقۇسى» دەپ بىر قەپەز تاتلىق ئۇخلىۋالارمىش، ـ دەپ ئىزاھ بەردى بۇ ھالغا بۇرادىرىم كالتە چار ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ ، ـ ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتىن بەھرىلىنىپ، مەككىنى ھەج قىلىپ، ھاجى بولغانلار كۆپەيگەنسېرى شەھىرىمىزنى بامداد نامىزىدىن كېيىن ئۇخلاش ئادىتى بېسىپ كەتتى مۇشۇنداق. شۇ ۋەجدىن، ھېلىقى سىلە ـ بىز كىچىك ۋاقتلىرىمىزدا بامداد نامىزىدىن كېيىنلا قايناپ كېتىدىغان كالتە بازارلار يوقالغىنى نە ۋاخ. بىراق، ئەھۋالنىڭ تەرەققىي قىلىپ، بۇ ھالغا كېلىپ قالغانلىقىنى مەنمۇ ھېس قىلماپتىمەن،

دېمەك، بۇ ئەمەلىيەتتىن چىقتىكى، يوتقاندىن سەھەر قوپۇشنى ياكى ۋاقچى قوپۇشنى قايسى بىر مىللەتنىڭ ئادىتى، يەنە قايسىدۇر بىر مىللەتنىڭ ئادىتى ئەمەس دېگىلى بولمىغىدەك. بىراق، ئۇنداق بولسا، «سەھەر قوپماق

ئىبادەت» دېگەن ئۇيغۇر ئاتا سۆزى، يەنى ئۇيغۇر خەلق ماقالى قەيەردىن كەلگەندۇ؟ ئۇ زادى نېمىنى چۈشەندۈرىدىغاندۇ؟

مەلۇمكى، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تىلدا شەكىللەنگەن ماقال ـ تەمسىللەر ئەمەلىيەتتە، شۇ مىللەت، شۇ قەۋم خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيەتى ئارقىلىق چىقىرىلغان يەكۈن خاراكتېرلىك مۇئەييەن زاكوننى چۈشەندۈرىدىغان ئەقىل جەۋھەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، جاھان مۇسۇلمانلىرى لۇغىتىدە، «ئىبادەت» دەيدىغان بىر كەلىمە بار. «ئىبادەت» دېگىنىمىز يارالمىشنىڭ ياراتمىشقا قىلىدىغان چوقۇنۇش پائالىيەتىنى كۆرسىتىدۇكى، مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ دۇنيادا ئىبادەتنى بېسىپ چۈشىدىغان يەنە بىر پائالىيەت يوقتۇر. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىبادەت مۇسۇلمانلار ئۈچۈن، بۇ دۇنيادىكى ئەڭ بۈيۈك، ئەڭ زۆرۈر ۋە ئەڭ خاسىيەتلىك پائالىيەتتۇر. ھالبۇكى، «سەھەر قوپماق ئىبادەتتۇر» دېگەن بۇ بىر جۈملىنىڭ ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئۇدۇم بىر ئاتا سۆزى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى ئەمەلىيەتتە، سەھەر قوپۇشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەرىدە ئىبادەت دەرىجىسىدىكى بىر مۇقەددەس ۋە خاسىيەتلىك پائالىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ مېنىڭچە.

ئۇنداق بولسا، سەھەردە قوپۇشنىڭ خاسىيەتى زادى قەيەردە؟ بۇ مەسىلىگمۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز «سەھەر قوپساڭ ئىشىڭ پۈتەر، ۋاقچى قوپساڭ ئېشىكىڭ يۈتەر» دېگەن ماقال بىلەن جاۋاب بېرىدۇ. بۇ دېگەنلىك، سەھەردە بالدۇر قوپساڭ شۇ كۈنى قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىڭنى قىلىپ پۈتتۈرەلەيسەن؛ ئەگەر ۋاقچى قوپساڭ، بېجىرىلىشى لازىم بولغان ئىشلىرىڭنى قىلىپ بولالمايسەن ـ دە، شۇ كۈنى سەن ناھايىتى زور زىيان تارتىسەن دېگەنلىكتۇر.

شۇنداق، ھەر قانداق ئىنساننىڭ بۇ دۇنيا ياشامى جەريانىدا ھەر كۈنى بېجىرىشى كېرەك بولغان مۇئەييەن ئىش ـ ئەمگىكى، بۇرچ ـ ۋەزىپىسى بولىدۇكى، ھەر كىم شۇ ئىشلارنى پۈتكۈزگەندە، شۇ بۇرچ ـ ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلىغاندا، ئاندىن ئۇنىڭ تۇرمۇشى نورمال تۇرمۇش، ھاياتى ھەقىقىي ئىنسانى ھايات بولىدۇ. ئۆز ئىشلىرىنى ئۆز مەزگىل ـ ۋاقتىدا پۈتكۈزەلمەسلىك ياكى پۈتكۈزەلمەسلىك بولسا، ئۇ ئادەمنى تۇرمۇشتا پاسسىپ، خار ۋە بەھرىسىز ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئالايلۇق، سەن بىر مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى. سەھەر قوپساڭ، دەرس باشلانغىچە بولغان ئارىلىقتا، تۈنۈگۈنكى دەرسنى تەكرارلىۋېلىشقا، تاپشۇرۇقلارنى ئىشلىۋېلىشقا ۋاقتىڭ بولىدۇ. دەرسىڭنى تەكرار

قىلىۋالساق، تاپشۇرۇقلىرىڭىزنى ئىشلىۋالساق، ئۆگەنگەنلىرىڭ مېڭەڭگە چوڭقۇر ئورنايدۇ، كاللاڭدىكى بىلىك خەزىنەڭ موللىشىدۇ. بۇ ھالدا دەرس باشلانغاندا، مۇئەللىم سوئال سوراپ قالسا، ئىنجىق-مىنجىق قىلماي، دۇرۇس جاۋاب بېرەلەيسەن. بۇنىڭ بىلەن، مۇئەللىم ۋە ئوقۇغۇچى-ساۋاقداشلىرىڭ ئالدىدا، يۈزۈڭ يورۇق بولىدۇ. مانا بۇ ئەمەلىيەتتە، سەھەر قوپۇشنىڭ خاسىيەتى ئارقىلىق، ئوقۇغۇچىلىق سالاھىيەتىڭ تەلەپ قىلىدىغان ۋە جەزمەن ئورۇنلاشقا تېگىشلىك ئىشىڭنىڭ بەلەن رەۋىشتە پۈتكىنىدۇر. ئەگەر دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، سەھەر قوپۇشتىن ئىبارەت بۇ خاسىيەتلىك پائالىيەتتىن نېسىۋىسىز قېلىپ، ۋاقچى قوپساڭ، سەھەردە تومۇرنىڭ ئوچۇقىدا، دەرسلىرىڭنى تەكرارلىۋالالمايسەن-دە، بۇ ھالدا، سىنىپقا كىرگەندە بېشىڭنى ئېگىز كۆتۈرۈپمۇ ئولتۇرالمايسەن؛ مۇئەللىم تۈنۈگۈن ئۆتكەن دەرسلەرگە ئائىت سوئال سوراپ قالسا، جاۋاب بېرەلمەي، گۆشرىپ تىرناق تاتىلاپ تۇرۇپ قالىسەن. ئوقۇغۇچىلىق بۇرچۇڭنى ئادا قىلالمىغانلىقىڭ ئۈچۈن، ساۋاقداشلىرىڭ ئالدىدا يۈزۈڭ تۆكۈلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، شۇ كۈنلۈك ئۆگىنىش ۋەزىپەڭنى، بىلىم ئېلىشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئىشىڭنى پۈتكۈزەلمىگىنىڭ ئۈچۈن، ۋىجدانىڭ ئازاپ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالىدۇكى، بۇ-غايىلىك بىر ئوقۇغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، كېيىن ئورنىنى تولدۇرىۋالغۇسىز دەرىجىدىكى چوڭ زىياندۇر، ئەلۋەتتە.

يەنە دېسەك، سەھەردە قوپۇش ئورۇنلىنىشى ئاددىي، ئەمما قىممىتى تەڭداشسىز بىر پائالىيەت. ئۇ ھەر قانداق بىر ئىنسان ئۈچۈن، كۈندىلىك ئادەت بولغان چاغدىلا، ئاندىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىدە مول ئىمكان ۋە بۈيۈك نۇسرەتلەر مەنبەسى ئىكەنلىكى كارامەتىنى بىر-بىرلەپ كۆرسىتىدۇ. ئەجدادلاردىن ئۇدۇم «سەھەردە قىلساڭ ناشتا، كېسەل تۇرماس باشتا» دېگەن ئۇيغۇر خەلق ماقالى دەل مۇشۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنى سەھەردە قوپۇش-قوپماسلىق مۇنداقلا قارىغاندا، بىر-ئىككى سائەت ۋاقىتقا جىددىي قاراش-قارىماسلىق مەسىلىسىدەك ئاددىي كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئۇ بىر-ئىككى سائەت ۋاقىت ھەر قانداق بىر ئىختىيارىي زاماندىكى بىر-ئىككى سائەت ئەمەس، بەلكى شۇ كۈنلۈك ھاياتىنىڭ باش بۆرىندىكى بىر ئىككى سائەت ۋاقىت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەتىۋارلىنىشى ياكى سەل قارىلىشى ئەمەلىيەتتە شۇ ئىنساننىڭ پۈتۈن بىر كۈنلۈك ياشام-ھاياتىغا ئەڭ كۈچلۈك ۋە ئەڭ ئەجەللىك تەسىر كۆرسىتىدىغان باش پەيت ۋە رەھبەر مەزگىل بولغانلىقى سالاھىيەتى بىلەن تەڭداشسىزدۇر. ئالايلۇق، پەقەت سەھەر قوپقان ئادەملا ئۆز ۋاقتىدا ۋە كەڭ-كۈشادە ناشتا قىلالايدۇ، ناشتا قىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇ

ئادەمنىڭ بەدەن ھۆجەيرىلىرى نورمال ئىشلەش ئىمكانىغا ئېرىشىدۇ. بەدەن ھۆجەيرىلىرى نورمال خىزمەت قىلىدىغان ئادەمنىڭ كۈچ ـ مادارى مەزمۇت، مېڭە قۇۋۋىتى مۇكەممەل بولىدۇكى، بۇ ھالدىكى ئىنسان خاھلىغىنىچە ئىلىم ـ ھېكمەت ئۆگىنىپ، بايلىق ـ نېمەت قازىنىپ، بۇ دۇنيا مەئىشەتلىرىنىڭ پەيزىنى راھەت سۈرەلەيدۇ؛ بۇ جاھاندىكى ئىنسانىي ياشامنىڭ ھەممە مېۋىلىرىنى بىمالال تېتىپ كۆرەلەيدۇ.

سەھەردە قوپۇش ئىنساننى ئىشچانلىق خىسلىتى بىلەن مۇكاپاتلايدۇ، ۋاقچى قوپۇش بولسا، ئادەمنى ھورۇنلۇق ئىللىتى بىلەن جازالايدۇ. بۇ جاھاندىكى ئىنسانلارنى ئۆلارنىڭ ئاكتىپ ياشاش ۋە پاسسىپ كۈن ئۆتكۈزۈش ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن پەقەت ئىككىلا سىنىپقا بۆلۈش مۇمكىن: بىرسى ئىشچانلار سىنىپى؛ يەنە بىرسى بولسا، ھورۇنلار سىنىپى. ئىشچانلار دېگىنىمىز ئەمەلىيەتتە، خاسىيەتلىك سەھەر قوپۇش پائالىيەتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان غالىپلاردۇر؛ ھورۇنلار بولسا، ۋاقچى قوپۇش ئادىتى تەرىپىدىن جازالانغان مەغلۇپلاردۇركى، بۇ ئىككى سىنىپ ـ ئىككى تەبىقىگە مەنسۇپ ئادەملەرنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى ۋە مۇتلەق پەرقلىق ئالامتى شۇ: ئىشچان ئادەملەر ھەمىشە سەھەر قوپىدۇ، ھەر كۈنلۈك ياشام ئۈچۈن بالدۇر ھەرىكەت قىلىدۇ. ھەرقانداق قىيىن شارائىت، ئوسال ئەھۋالغا قالغاندىمۇ، مېڭىسنى ئىشلىتىپ، قولنى ئىشقا سېلىپ، ئەمگەك بىلەن، ئىجاد بىلەن ئىنسانغا مۇناسىپ ھايات يولى ئېچىپ ياشايدۇ. ھورۇن ئادەملەر بولسا، ھەر دايىم ۋاقچى قوپىدۇ، ئىش ـ ھەرىكەتتە مىسلداپ ھامان باشقىلارنىڭ كەينىدە قالىدۇ. ئازراق قىيىنچىلىققا يولۇققاندا بولسا، ئۆزىنىڭ بولۇمسىزلىقىدىن ۋە بىلىمسىزلىكىدىن بىردەم ئاسماندىن ئاغرىنسا، يەنە بىردەم زېمىندىن زارلىنىپ، توختىماي قاخشايدۇ.

تەجرىبە ـ ساۋاقلىق يەكۈن شۇ: ئىشچانلارنى جەزمەن پارلاق ئىستىقباللىق تۇرمۇش تاللايدۇ، پاراۋان، گۈللەنگەن ئىنسانىي ياشام قۇچاقلايدۇ. ھورۇنلارنى بولسا، بۇ رەھىمسىز رىقابەتلىك ھايات ھامان مەغلۇبىيەت ئازگىلىغا تاشلايدۇ. بىراق، شۇنى بىلگىنكى، ئىشچانلىق بىلەن ھورۇنلۇقنىڭ مەنبەسى ۋە بۆشۈكى ئەمەلىيەتتە بىرلا يەردە ـ ئاشۇ خاسىيەتلىك تاڭ سەھەردە!

2012 ـ يىل 6 ـ ئىيۇن، بېيجىڭ.

ئۇيغۇر تىل – يېزىق مەدەنىيىتى بىر ئىنقىلابقا مۇھتاج

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي

مۇقەددىمە

بىر قانچە ئاي ئىلگىرى، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتى كومىتېتى مىللەتلەر تىل – يېزىق تەتقىقات باشقارمىسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن «‹هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى، شۇنداقلا ‹هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى› نى قايتا تۈزۈتۈپ، تولۇقلاپ ئىشلەش ھەققىدە» ماۋزۇلۇق پىكىر – تەكلىپ توپلاش ئۇقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. راستىمنى ئېيتسام، «تىل – يېزىق كومىتېتى بۇ نۆۋەت ھەقىقەتەنمۇ چوڭ ساۋابلىق ئىشقا تۇتۇش قىلىپتۇ» دەپ ئويلىدىم، سۆيۈندۈم. شۇڭا دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۆز تەتقىقاتىمچە ھېس قىلغانلىرىمنى بىر نەچچە بەتكە يىغىنچاقلاپ، ۋاقتىدىلا مەزكۇر ئورۇنغا يوللاپ بەرگەن بولدۇم.

مېنىڭ نەزەرىمدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئۆلچەملىك، ئىلمىي ۋە نىسبىي مۇقىم ھالەتكە كەلتۈرۈش دەۋر تەقەززاسى ئەڭ كۈچلۈك بولغان بىر زور ئىش. ھالبۇكى، بۇ زور ئىشنىڭ چەندىكىدەك ئوڭۇشلۇق ۋە جايىدا روياپقا چىقىشى ئۈچۈن، ھەممىمىز زور ئىخلاس ۋە سەممىي ئەقىدە بىلەن بىر ئۆلۈش ھەسسە قوشۇشىمىز لازىم. مۇشۇ ئوي بىلەن، خېلى ئۇزۇندىن بۇيان ئىزچىل ئىزدىنىش ئاساسىدا ھېس قىلغانلىرىمنى تەپسىلىيرەك بايان قىلىپ، تىل ئەھلىنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇنغۇم كەلدى.

ئادەتتە، بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان مىللىي مەدەنىيىتى دېگەندە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تىل – يېزىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى، بىر مىللەتنىڭ تىل – يېزىقى ئۇنىڭ ئۆزىگىلا تەئەللۇق بولغان بارلىق مىللىي دەسمايىلىرىنىڭ ئەڭ غوللۇقى ھېسابلىنىدۇ. بوگۈنكى دۇنيادا، زامانىۋى مىللەت سىپىگە قوشۇلالىغان ھەر قانداق بىر مىللەتتە، تىل – يېزىق مەدەنىيىتى ئۇنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان مىللىي

مەدەنىيىتىنىڭ ئۇل – ئاساسى سانالغاچقا، مەزكۇر ھەم تىلى ھەم يېزىقى بار مىللەت جاھان مىللەتلىرى سورۇنىدا ئەتىۋارلىنىدۇ ۋە ھەقلىق رەۋىشتە «مەدەنىيەتلىك مىللەت» دەپ تەرىپلىنىدۇ.

مۇشۇنداق زاكون ئاساسى بىلەن ئېيتالايمىزكى، ئۆزىنىڭ يارقىن – يېقىملىق تەلەپپۇز ئىپادىسى ۋە گۈل كەشتىسى كەبى گۈزەل تىزىق نامايەندىسى بىلەن ئىپادىلىنىغان ئۇيغۇر تىل – يېزىقى ئۇيغۇرنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان بارلىق مىللىي دەسمايىلىرىنىڭ ئەڭ غوللۇقى ، ئومۇمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇل ئاساسىدۇر. ھالبۇكى، بىز بۇ مىللىي دەسمايىمىزنى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، غالتەككە چىقىرىپ قويماسلىقىمىز ، يىتتىرىپ، يوقىتىپ قويماسلىقىمىز لازىم.

ئەگەر «تىل – يېزىق غوللۇق بىر مەدەنىيەت ئاملى؛ تىل – يېزىق ساھىبى بولۇش بولسا، مەدەنىي ئىنسانلىقنىڭ مۇھىم بىر ئالامىتى» دېگەن قاراش ھەممىمىز ئۈچۈن ئورتاق چۈشەنچە، ئورتاق قاراش ھالىتىگە كەلسە، بۇ ھالدا، ئەمەلىي ئىستېمالدا سۆز – كەلىمىلەرنى تىل قائىدىسىگە ئۇيغۇن تەلەپپۇز قىلىش ۋە ئۇلارنى ئىملا قائىدىسىگە مۇناسىپ ھالدا يېزىش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان تىل – يېزىقنى قوللىنىش ئىشى جەزمەن مەدەنىي ۋە ئىلمىي بولۇشى لازىم. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىزنىڭ ئانا تىلىمىز بىلەن مۇئەييەن ئوي – پىكىرلىرىمىزنى ئىپادىلەپ سۆزلىشىمىز، يەنى تاۋۇش چىقىرىپ كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىشىمىز مەدەنىيەت ئۆلچەكلىرىگە ئۇيغۇن، يازغانلىرىمىز بولسا، ئىلمىيلىك پرىنسىپلىرىغا مۇناسىپ بولۇشى لازىم .

ئەمدى، زادى قانداق بولغاندا، بىر تىل – يېزىقنىڭ ئەمەلىيەتتە قوللىنىلىشى مەدەنىي ۋە ئىلمىي بولغان بولىدۇ؟ دەرۋەقە، بۇ مەسىلىنى كونكرېت ئاساسلار بويىچە تۇرلۇكچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. مېنىڭ ساق يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى ئۆز ئانا تىلىم ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، شۇنداقلا بىر قانچە قېرىنداش مىللەت ۋە چەت ئەل تىللىرىنى ئۆگىنىش ئەمەلىيىتىم ئاساسىدا ھاسىل قىلغان يەكۈن خاراكتېرلىك چۈشەنچەم شۇكى، بىر تىلدىكى سۆز – كەلىمىلەرنى سۆزلىگۈچى ئېنىق ئاڭلىتالايدىغان، ئاڭلىغۇچى بولسا، تولۇق ئاڭلىيالايدىغان دەرىجىدە تەلەپپۇز قىلىش مەدەنىيلىك بولىدۇ؛ يېزىقنى بولسا،

ئمكان بار ئەدەبىي تەلەپپۇزغا يېقىن قىلىپ مۇقىملاشتۇرۇش، نورما چېكىنى مۇقىم قىلىپ توختىتىش ئىلمىيلىك بولىدۇ .

ئۇنداق بولسا، ئەللىك يىل ئىچىدە، ئۈچ قېتىم يېزىق ئۆزگەرتىش ۋە بەش قېتىم ئىملا قائىدىسىنى يېڭىلاش قىلغان ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ نۆۋەتتىكى قوللىنىلىشى مەدەنىي ۋە ئىلمىي بولۇۋاتامدۇ – يوق؟ مېنىڭچە بۇ – زىيالىيلىرىمىز، خۇسۇسەن تىل – يېزىق خادىملىرىمىز ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە چوڭكەن ۋە كېلەچەكنى نەزەردە تۇتقان ھالدا چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىپ، تەتقىقات نەتىجىلىرى، تارىخىي ۋە ئەمەلىي پاكىتلار ئاساسىدا جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك مۇھىم بىر مەسىلە بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ .

دەرۋەقە، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان ئەللىك ئالتە يىلنىڭ مابەينى ۋە شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان ئەللىك يىلنىڭ بۇ يۈزىدە، ئومۇمىيەتتىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىل – يېزىقى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى رولىنى ئوبدان جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى جايىدا قوللىنىشنى تەتقىق قىلىش مۇناسىپ ھالدىكى بىر ئىلىم ساھەسى بولۇپ شەكىللىنىپ، ئۇنىڭ ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئۆزىنىڭ خاس خادىملىرى تەرىپىدىن ئۈزلۈكسىز چوڭقۇر ـ لاشتۇرۇلۇپ كەلدى: ئۇيغۇر تىلىنى مەدەنىيەت ئۆلچەكلىرىگە ۋە ئىلىم نورمىلىرىغا ئۇيغۇن قىلىپ قوللىنىش، ۋە ئۇنىڭ مەدەنىي ھاياتتىكى قوللىنىشچانلىقىنى دەۋر تەلىپىگە ماس ھالدا ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان يېزىش – دېيىش قائىدىلىرىنى تىلشۇناسلىق ئىلمى بويىچە شەرھ ـ لەيدىغان تىل قائىدە (گرامماتىكا) كىتابلىرى يېزىلدى؛ ئۇيغۇرچە سۆز – كەلىمىلەرنى ئۇچۇقلاپ بايان قىلىدىغان قورال كىتاب – خاس لۇغەتلەر نەشر قىلىندى؛ ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگودىكى قېرىنداش مىللەتلىك ئورنىنىڭ شارائىتىدىن ، ئۇيغۇر تىلىنى دۆلەت تىلى بولغان خەنزۇ تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، ئاز بولمىغان سېلىشتۇرما تىل تەتقىقاتى ئەسەرلىرى ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى. شۇ تاپتا، يەنە ئاز بولمىغان ھەر مىللەت تىل ئالىملىرى بىر دۆلەتتە، دۆلەت تىلى بىلەن ھەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەر تىل – يېزىقلىرىنىڭ تەڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش نورمىلىرى، پايدا – زىيىنى ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالى قاتارلىق مەسىلىلەردە باش قاتۇرۇپ، يېڭىدىن – يېڭى تېمىلار

بويىچە تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، بۇ خىل ئومۇمىيەتلىك تەتقىقاتلاردىن باشقا ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قارىتىلغان خاس تەتقىقات ـ لارغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتىلغان تىل – يېزىق سىياستىنى ئۈزلۈك مۇددەتلىك ۋە مۇقىملىق كاپالىتىگە ئىگە قىلغان ھالدا، مىللەتلەر تىل – يېزىقنى ئۆز خەلق ئاممىسى ئىچىدە تېخىمۇ ئۆلچەملىك ـ لەشتۈرۈش ۋە تېخىمۇ قائىدىلىكلەشتۈرۈش قانۇنىي ئاساسى بويىچە ئالاھىدە تەكىتلەنمەكتە.

مۇشۇنداق ئوبدان ۋەزىيەتتە، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر تىل – يېزىقى ئىستېمالىدىكى مەۋجۇد مەسىلىلەرنى ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەدەنىيلىك ئۆلچىكى ۋە ئىلمىيلىك نورمىسى ئاساسىدا، كۆپ قاتلاملىق ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمىدىن ئۆتكۈزۈشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈرىيىتى بار.

بىرىنچى. نۆۋەتتە ئۇيغۇر تىل – يېزىق ئىستېمالىدا ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق مەسىلىلەر

مېنىڭچە، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر تىل – يېزىق ئىستېمالىدا، نەزەرىيە جەھەتتىن جەزمەن ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق مەسىلىلەر مەۋجۇد :

ـ 1 ئەدەبىي تىل بىلەن جانلىق تىلنىڭ يېتەكلەش – يېتەكلىنىش مۇناسىۋەت چېكى ئېنىق ئەمەس

ئىناۋەتلىك لۇغەتلىرىمىزدە ، «ئەدەبىي تىل» ۋە «جانلىق تىل» دېگەن ئۇقۇم مۇنداق شەرھلەنمەكتە:

ئەدەبىي تىل (ئەدەبىيات ئاتالغۇسى): بەلگىلىك بىر مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىز تىلىنى ئاساس قىلىپ ئۇزاق تارىخىي دەۋر جەريانىدا شەكىللەنگەن، پىششىقلانغان، قېلىپ ـ لاشتۇرۇلغان ھەمدە ئەدەبىي ئەسەرلەر، گېزىت – ژۇرناللار، كىتاب، ماتېرىياللار، خەت – ئالاقە ۋە رادىئولاردا ئىشلىتىدىغان ئورتاق تىلى. (قاراڭ : «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 74 – بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى **1999** ـ يىل) بۇ ئىزاھ بويىچە بولغاندا،«ئەدەبىي تىل = يېزىق تىلى » بولىدۇ .

جانلىق تىل(تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى) : شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىزىدا قوللىنىدىغان تىلى، يەنى خەلق تىلى. ئۇ ئادەتتە ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق تىل شەكلىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. «ئېغىز تىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت، 387 ـ بەت). بۇ ئىزاھ بويىچە بولغاندا، «جانلىق تىل = خەلق تىلى = ئېغىز تىلى» بولىدۇ .

بۇ يەردە، «ئەدەبىي تىل» نىڭ «ئەدەبىيات ئاتالغۇس »، «جانلىق تىل» نىڭ بولسا، «تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى» دېيىلىشىدىن تارتىپ، «شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىزىدا قوللىنىدىغان تىلى» نىڭ «ئېغىز تىلى» ئاتالماي ، «خەلق تىلى» ئاتىلىشىغا قەدەر بولغان شەرھتە، ئېغىر دەرىجىدىكى مەنتىقسىزلىق ۋە ئۇقۇم خاتالىقى مەۋجۇدلۇقى ئېنىق. ئەمما «جانلىق تىل» نىڭ ئىزاھىدا، ئۇ ئادەتتە، «ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق شەكلىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ» دېگىنىمىزدىن قارىغاندا، بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىدىكى « ئەدەبىي تىل » ئەمەلىيەتتە، « ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق شەكلى» بىلەن «ئەدەبىي تىلنىڭ ئېغىز شەكلى» دېگەن ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى، ئادەتتە « ئەدەبىي تىل » دېگەندە كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز «ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىق شەكلى» ئىكەنلىكى، «جانلىق تىل»، «ئېغىز تىلى» دېگەندە كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز بولسا، «ئەدەبىي تىلنىڭ ئېغىز شەكلى» ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئىناۋەتلىك لۇغەت كىتابىمىزنىڭ ئىزاھلىشىدىن چىقارغان بۇ چۈشەنچىمىز توغرا بولىدىغان بولسا، 1997 – يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» دېگەننى ئەمەلىيەتتە، «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئېغىز شەكلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»، يەنى «ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» دەپ بىلىمىز، ئەلۋەتتە .

ئەمدى، مېنىڭ بۇ يەردە مۇھاكىمىگە قويۇۋاتقان مەسىلەم بولسا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق شەكلى (يەنى ئەدەبىي تىل) بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېغىز شەكلى (يەنى جانلىق تىل) نىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولۇشى كېرەك؟ ئەدەبىي تىل جانلىق تىلنى يېتەكلىشى كېرەكمۇ ياكى ئەدەبىي تىل جانلىق تىلنىڭ يېتىلەپ مېڭىشىنى ۋە ئۆزگەرتىشىنى ھېچقانداق بىر شەرتسىز قوبۇل قىلىشى كېرەكمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. بۇ مەسىلىنى ئەمەلىي مىسال بىلەن بايان قىلساق مۇنداق بولىدۇ : چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا

«ئىشلەمچى، ئەر ئىشچى» ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان ھالدا ئىشلىتىلىدىغان «مەردىكار» دەيدىغان بىر سۆز بار ئىدى. جانلىق تىل (ئېغىز تىلى) نىڭ يېتەكلىشىگە بويسۇندۇرۇپ، ئۇنى بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا «مە:دىكار» (mä: dikar) دەۋاتىمىز ۋە شۇنداق يېزىۋاتىمىز ؛ نۆۋەتتە، بۇ خىل « ر » نى چۈشۈرۈپ قويۇش «ل» نى چۈشۈرۈپ قويۇشقا كېڭەيمەكتە. ئالايلۇق، ھازىر «مەركەزدىن كەلگەن سادا» دېگەن جۈملە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تەلەپپۇز لۇغىتىنىڭ قانۇنلاشتۇرۇپ بېرىشى نەتىجىسىدە، «مەركەزدىن كە:لگەن (kä: gän) سادا» دېيىلىۋاتىدۇ . مۇشۇ مودىنى قوغلىشىپ كېتىۋەرسەك، « مەركەزدىن كەلگەن سادا » دېگەن جۈملىنى « مە:كەز (käz) :mä دىن كە:لگەن (kä: gän) سادا » دەيدىغان ۋە شۇنداق يازىدىغان كۈنلەرگىمۇ ئۇزاق قالمىغاندەك تۇرىدۇ !

دېمەكچىكى ، جانلىق تىل ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بىر ھەرپ بىر ھەرپتىن يەپ – يالماپ ئەسلىدىكى گۈزەل، يارقىن سۆز – كەلىمىلەرنى چولتا، كەمتۈك ۋە يېقىمسىز سۆزلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويماقتا. ھالبۇكى، بىز تىلشۇناسلىق ئىلمى ۋە سۆزلەمشۇناسلىق مەدەنىيىتى ئۆلچەكلىرى ئاساسىدا، بۇ خىل بولۇشسىز ئەھۋالغا ئاداققىي خاتىمە بېرىشىمىز كېرەك .

2ـ ناباب تەلەپپۇز ئادىتىنى تىلنىڭ مۇقەددەس قانۇنىيىتى قىلىپ كۆرستىش

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا، ئۆز ئانا تىلىدىكى سۆز – كەلىمىلەرنى جانلىق تىل (يەنى ئېغىز تىلى) بويىچە تەلەپپۇز قىلىشتا مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك ئادەت ساقلانماقتا:

1) ، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ھېچبىر ئاساسسىز ھالدىلا چۈشۈرۈپ قويۇش. مەسلەن:

<u>يېزىق تىلىدا</u> <u>ئەدەبىي ئېغىز تىلى (جانلىق تىل) دا</u>

يولداشلار يولداشلا :

بازار بازا:

كەلگەن كە:گەن

كەلمەك كە:مەك

خاھلا – خا:لا

ئاللاھ ئاللا:

ئۆتكەرمە ئۆتكە:مە

كارناي كا:ناي

بارامسەن بارامسە :

كېلەمدىمەن كېلەمدىم

...ۋە باشقىلار.

2 ›› تەلەپپۇز قولايلىقنى قوغلىشىپ، خېلى بىر بۆلەك ئۇزۇك تاۋۇشلارنى باشقا تاۋۇشقا ئۆزگەرتىۋېتىش .مەسلەن:

<u>يېزىق تىلىدا</u> <u>ئەدەبىي ئېغىز تىلى (جانلىق تىل) دا</u>

ئاق نىياز ئاخ نىياز

ئاق قوناق ئاخ قوناق

ساقلىماق ساخلىماخ

تاقلماق تاخلماخ

تەقسم تەخسم

ئاچماق ئاشماق

چاچماق چاشماق

ئچمەك ئشمەك

ئچ كيسم ئش كيسم

پچماق پشماق

ئالماق ئاماق

قارماق قايلماق

ئنقلاب ئڭقلاب

تەنقد تەڭقت

...دېگەنلەرگە ئوخشاش

<3> سۆزلەم بېشدا مۇستەقل بوغۇم هاسل قلىپ كەلگەن «ئۇ ، ئۈ» سوزۇق تاۋۇشلىرىنى «جاراڭسزلاشتۇردۇق» دەپ، تەلەپپۇزدا يوقتىۋېتش . مەسلەن :

ئۇكا. بۇ سۆزدىكى «ئۇ» سوزۇق تاۋۇشى تۇرپان شىۋىسىدە «ئۇكە» قىلىپ، تولۇق «ئۇ» تەلەپپۇز قىلىنغاندىن باشقا، ئومۇمىي ئەدەبىي ئېغىز تىل (جانلىق تىل) دا، جاراڭسىزلاشتۇرۇلۇپ ، ھېچ مۇقامدا يوق بىر تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ .

ئۇچرىماق. بۇ سۆزلەم بەزى ئېغىزلاردا «ئۇشلىماق»، يەنە بەزى ئېغىزلاردا بولسا، «ئۇشرىماخ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇكى، «ئۇ» سوزۇق تاۋۇشى ئەمەلىيەتتە، ئېلىپبەدە ئۆگەتكەن «ئۇ» غا مۇتلەق ئوخشىمايدىغان بىر ناجىنسى تاۋۇش بولۇپ قالىدۇ.

ئۇچۇن. بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ـ ۇ» ھەر ھالدا ئېنىق « ئۇ » تەلەپپۇز قىلىنىسمۇ، باش بوغۇمىدىكى «ئۇ» بولسا، زادىلا بىر تىل تاۋۇشىغا ئوخشىماي قالىدۇ ۋە باشقىلار.

4، «ئى» سوزۇق تاۋۇشىنى سۆزنىڭ ھېچقانداق بىر بوغۇمىدا، ئېلىپبەدە ئۆگىتىلگەن ئۆلچەمدىكى «ئى» قىلىپ تەلەپپۇز قىلماسلىق. مەسىلەن:

«ئىخلاس، ئىخچام، ئىقتىساد» قاتارلىق سۆزلەردىكى مۇستەقىل بىر بوغۇمنى تەشكىل قىلغان «ئى» تاۋۇشى ئەمەلىي تەلەپپۇزدا جاراڭسىزلاشتۇرۇلۇپ ، يوقىتىۋېتىلىدۇ؛ «بىز، سىز، قىز، كىر،قىر» قاتارلىق سۆزلەردىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشى ئەمەلىي تەلەپپۇزدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى« ï » تاۋۇشىغا يېقىن بىر تاۋۇش قىلىپ ئېيتىلىدۇ؛ «كىشى، چىشى، ئىشى» قاتارلىق سۆزلەردىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشى بولسا، ئەمەلىي تەلەپپۇزدا ئېلىپبەدە ئۆگىتىلگەن «ئى» تاۋۇشى بىلەن مۇتلەق ئوخشاشمايدىغان، تولىمۇ غۇۋا، تولىمۇ مەۋھۇم بىر تاۋۇش قىلىپ ئېيتىلىدۇ ۋە باشقىلار.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئەھۋاللار بۇ چاغقىچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى تەتقىقات ئەسەرلىرىدە، ئىزچىل ھالدا، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىكى سۆز – كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىشتىكى مىللىي ئادىتى» قىلىپ تەسۋىرلىنىپ كەلدى. ماقۇل، ئۇ بىر خىل تىل ئادىتى بولسىمۇ، بولسۇن. بىراق، ئۇ ئادەت ئىلمىي ئادەتمۇ ياكى ئۇسال ئادەتمۇ؟ يەنى مەزكۇر تىل ئادىتى ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ئىلمىغا

ئۇيغۇن، تىل مەدەنىيىتى ئۆلچەكلىرىگە مۇناسىپ ئادەتمۇ، يوق؟ ئەگەر ئۇ قانۇنلاشتۇرۇلۇپ ، مۇقىملاشتۇرۇشقا لايىق ياخشى ئادەت بولسا، ئۇنىڭ ئېلىپ كەلگەن پايدىلىرى قايسىلار؟ ئەگەر ئۇ بىر خىل ناباب، ئۇسال ئادەت بولسا، ئۇنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان زىيانلىرى قايسىلار؟ بۇ ھەقتە تا ھازىرغىچە، نىسبەتەن مۇكەممەل ۋە ئەتراپلىق بولغان بىر ئىلمىي مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلمىدى .

مېنىڭچە، بۇ مەسلىنى كېچىكتۈرمەي، ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئالدى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ تارىختىن بۇيانقى تىل ئىستېماللىمىزدىن توپلانغان پاكىت ئاساسلار بويىچە، ئاندىن قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل قوللىنىش ئەمەلىيىتىدە شەكىللەنگەن تەجربە، ساۋاقلاردىن ئىلمىي پايدىلىنىش ئاساسىدا، نىسبەتەن كەڭ كۆلەملىك ۋە ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، مۇندىن كېيىنكى تىل قوللىنىش ئىستىقباللىمىزغا ئۈلگە – ئۆرنەك بولغۇدەك بىر يەكۈن چىقارمىساق زادى بولمىغۇدەك.

ـ3يازغاننى ئوقۇماسلىق، نەتىجىدە، يازغان بىلەن ئېيتقان ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىش

مېنىڭچە، بۇ خىل ئەھۋالنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە كۆنسايىن ھەدەپ كېتىشىدە مۇنداق ئىككى سەۋەب بار:

1 ، سوزۇق تاۋۇشلارنى جاراڭسىزلاشتۇرىۋېتىش، يەنى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئاشۇ سوزۇق تاۋۇش ھالىتى بىلەن ئەينەن ۋە تولۇق تەلەپپۇز قىلماسلىق ئىللىتى ھەدەپ كەتكەنلىكتىن، ئۆز قولىمىزدا يازغىنىمىز بىلەن ئېغىزىمىزدا ئېيتقىنىمىز بىردەك بولماسلىق ئادەتكە ئايلىنىپ قالماقتا. ئالايلۇق، تۈركىيە تۈركچىسىدىكى «içmek ،kişi ،bir، biz » سۆزلىرى ئۇيغۇرچىدىمۇ ئوخشاشلا، «بىر، بىز، كىشى، ئىچمەك» يېزىلىدۇ. ئەمما، تۈركلەر يازغىنىنى ئەينەن ئوقۇيدۇ ۋە يازغىنى بىلەن ئەينەن قىلىپ سۆزلەيدۇ. بىز ئۇيغۇرلار بولساق، ئەمەلىيەتتە مەزكۇر كەلىمىلەردىكى «ئى» (i) ھەرپىنى ئېلىپبەدە ئۆگىتىلگەن پېتى ئەينەن « ئى » تەلەپپۇز قىلمايمىز. ئېتىراپ قىلمىساق بولمايدىغان يېرىمىز شۇكى، بىز دەل ئاشۇ «ئىچمەك» سۆزىدىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلماي، ئۇنى

جاراڭسزلاشتۇرىۋەتكەنلىكىمىزنىڭ كاساپىتىدىن، ئۇنىڭغا ئۇلىنىپلا كېلىدىغان «چ» ئۇزۇك تاۋۇشى «ش» غا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ئەگەر بىز مەزكۇر سۆزدىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشنى ئېلىپبەدە ئۆگەتكەن بويىچە راۋۇرۇس قىلىپ «ئى» تەلەپپۇز قىلىدىغان بولساق، بۇ ھالدا، «ئىچمەك» سۆزىنى «ئىشمەك» دەپ تاشلىمايمىز ۋە ھېچ قىينالمايلا، ھېچبىر بىئەپلىك ھېس قىلمايلا، يازغىنىمىزغا ئەينەن قىلىپ، «ئىچمەك» (iqmăk) تەلەپپۇز قىلالايمىز. مۇشۇنداق بولغاندا، ئاندىن ئەمەلىي تەلەپپۇزىمىزدىكى «سۈت ئىشتىم، سۈيۈقئاش ئىشكەندە، چاي ئىشكەن» دېگەندەك ئىللەتلىك تەلەپپۇز قىلىش جەزمەن يوقىلىدۇ.

2، تىل تەلەپپۇزىدىكى ھورۇنلۇق – ئۇيغۇر ئىملاسىنى بۇزىۋاتقان ۋە ئۇنى چېكى توختىماس قىلىپ قويىۋاتقان باش جىنايەتچى.

مېنىڭچە، دۇنيادا باتۇر مىللەت بولغان ئىكەن، ئۇنىڭغا نىسبەتەن قورقاق مىللەت بولىدۇ؛ ئىشچان مىللەت بولغانىكەن، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ھورۇن مىللەتمۇ بولىدۇ؛ ئەمدى، تىرىشىپ تىرمىشىپ، بىر مىليارد نوپۇسلۇق خەلق بىلەن تەڭ ئولتۇرۇپ، تەڭ قوپۇپ ياشاۋاتقان ئۇيغۇر مىللىتىمىزنى ھەم باتۇر ھەم ئىشچان مىللەت دېمىسەك ، خاتالىشىپ قالىمىز، ئەلۋەتتە. بىراق، لاپنى چۆرۈۋېتىپ ئەمەلىيەتكە چۆكۈپ قارىساق، گۈزەل تىلىمىزدا بىر ئۇبدان «ق» تاۋۇشى تۇرسا، ئۇنى«ق» تەلەپپۇز قىلماي «خ» دېيىش، ئېلىپبەيىمىزدە «چ» فونېمىسى بار تۇرۇقلۇق خاھلىغان يەردە ئۇنى «ش» تەلەپپۇز قىلىش، «ر، ل، ھ، ن» قاتارلىق تاۋۇشلارنى بولسا، ھېچبىر سەۋەبسىز ھالدىلا تەلەپپۇز قىلماي تاشلىۋېتىش قاتارلىقلار تېگى – تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھورۇنلۇقنىڭ مەھسۇلىدۇركى ، بۇ يامان ئادەتنى تۈزەتمەسلىككە ھېچبىر ئاساسىمىز، بۇ ئۇسال ئىللەتنى تۈگەتمەسلىككە ھېچبىر ھەققىمىز يوقتۇر!

ئىككىنچى. تەلەپپۇزدا تىل تاۋۇشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە ئۆزگەرتىۋېتىشنىڭ نەق زىيىنى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى كىتابلاردا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قايسىبىر تاۋۇشنى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويىدىغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلدا يېزىلغان قولىيازما

ئەسەرلەرنىڭ خاتىرىلىنىشىگە قارىغاندا ، كېيىنكى چاغلاردا ، بەزەن تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئاۋام خەلق تىلىدا ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى مەلۇم. ئەمما ، قانۇنىيەتلىك ھالدا قايسى بىر تىل تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويۇشنى ئادەت قىلىۋالغانلىقى ۋە بۇ ئادەتنى يېزىقتا ئىپادىلىگەنلىكى كۆرۈلمەيدۇ . ئەكسىچە ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل – يېزىقىدىكى «بارغاندۇ ، كەلگەندۇ ، تۇرغاندۇ ، بولۇپتۇ...» سۆزلىرىنىڭ ئەسلىدە ، «بارغاندۇر ، كەلگەندۇر ، بولۇپتۇر...» شەكلىدىكى «ر» لىك سۆزلەر ئىكەنلىكى ؛ « – دىكەن» قوشۇمچىسىنىڭ ئەسلىدە «– دۇر ئەركەن» شەكلىدە ئىكەنلىكى ؛ «كېلەتتى ، باراتتى ، قىلاتتى ...» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ بولسا ، ئەسلىدە ، «كەلەر ئەردى ، بارار ئەردى ، قىلۇر ئەردى» شەكلىدە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. دېمەكچىكى ، تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىش ئادىتىنى گەرچە ئۇيغۇر تىلىدا «مۇئەييەن بىر قىسقا ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ، ھەتتا بىر كېچىدىلا شەكىللەنگەن ئىش» دېگىلى بولمىسىمۇ ، ئۇنىڭ يېزىق ۋە ئىملادا ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشىپ ، ئۆزىنى تىلنىڭ «تەبىئىي قانۇنىيىتى» شەكلىگە كىرگۈزۈپ ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېلىشىنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ **50** – يىللىرىدىن بۇيانقى ، ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا ، **1953** – يىلى ئىشلەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملا قائىدىسى» مەيدانغا كەلگەندىن بۇيانقى يېڭى ئىش ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر. ھالبۇكى ، ئەگەر بىز ھەقىقىي ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن قەتئىي نىيەتكە كېلىدىغانلا بولساق ، مەزكۇر تىل تاۋۇشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىش ئادىتىنىڭ ئەدەبىي تىلدا ئېتىراپ قىلىپ ، داۋاملىق كېڭەيتىشكە ئەرزىيدىغان ئىلمىي ئىش ياكى تۈزىتىشكە تېگىشلىك ئىللەت ئىكەنلىكى توغرىسىدا لىللاھ يەكۈن چىقىرالايمىز.

مېنىڭچە ، نەق پايدا – زىيان ئۆلچىكى بويىچە ئۆلچىگەندە ، تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىش ئادىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا ، تۆۋەندىكىدەك زىيانلارنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ:

1 – ئۇقۇم خاتالىقى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ ، ئاڭلىغۇچىنى تېڭىرقىتىپ قويۇۋاتىدۇ. ئالايلۇق ، سوپۇن ھەققىدىكى بىر ئېلاندا: « ‹بۇركۇت› ماركىلىق سوپۇن ئىش كىيىملىرىڭىزنى يۇيۇشقا تولىمۇ مۇۋاپىق

كېلىدۇ» دېيىلىۋاتىدۇكى، بۇيەردىكى «ئىش كىيىمى» دېگىنى 工作服 نى كۆرستەمدۇ ياكى 内衣 نى كۆرستەمدۇ، ئاڭلىغۇچى دەرھال ئاڭقىرالمايدۇ. چۈنكى، «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» دە «工作服» نى «ئىش كىيىمى» دېگەندىن باشقا، «ئىچ كىيىم» دېگەن سۆزنىمۇ «ئىش كىيىم (kiyim ix)» دەپ تەلەپپۇز قىلىڭلار، دەپ ئۆگىتىۋاتىدۇ .(قاراڭ: شۇ نامىلىق لۇغەت، 840 ـ بەت، 1 ـقۇر)

2 ـ ئىملا قائىدىسىنى شەرھلىگىلى بولمايدىغان قىلىپ بۇزۇۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئەسلىدىكى «مەن بارامدىمەن» جۈملىسىنى «مەن بارامدىمە» دەپ «ن» تاۋۇشىنى تاشلىۋېتىش ئاز، يېتەرسىز كۆرۈلۈپ، بارا – بارا «مەن بارامدىم» شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ، تولۇق بىر بوغۇمنى تاشلىۋېتىش ھەدەپ كېتىۋاتىدۇكى، بۇ يەردە، «مەن بارامدىم» چۈشىنىشلىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ «سەن بارامدىڭ»، «ئۇ بارامدى» شەكلى بولمىغاچقا، ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ئىلمى ۋە خاس تىل قائىدىسى جەھەتتە، ئوچۇقلىغىلى ۋە ئىزاھلىغىلى بولمايدىغان بىر يېتىم ۋە چولاق ھال بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.

3 ـ تاۋۇش چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا ئۆزگەرتىۋېتىشنىڭ ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى ۋە قايىل قىلارلىق شەرھى بولمىغاچقا، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا تىل ئوقۇتقۇچىلىرىنى تولىمۇ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇۋاتىدۇ. بولۇپمۇ، چەتئەللىكلەرگە ۋە باشقا مىللەت ئۆگەنگۈچىلىرىگە ئۇيغۇر تىلى ئۆگىتىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلار: «مۇئەللىم، ئۇيغۇرلار زادى نېمە ئۈچۈن، ھەدېسىلا تاۋۇشلارنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويىدۇ؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ‹ق› نى ‹خ› غا ‹چ› نى ‹ش› غا ۋە ‹ج› نى ‹ژ› غا ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىشىنىڭ زاكون ئاساسى نېمە؟ ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنىڭ چېكى زادى قاچان توختايدۇ؟ يېزىش قائىدىسى قاچان مۇقىملىشىدۇ؟» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بېرەلمەي، تىرناق تاتىلاپ تۇرۇشماقتاكى ، بىلگەن ئادەمگە بۇ – بىر مىللەتنىڭ تىل ئوقۇتۇشىدىكى تولىمۇ ئەيىبلىك ھالدۇر!

4 ـ تاۋۇش چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىش مەسىلىسىدىكى قائىدىسىزلىكنىڭ سەۋەبىنى مەزكۇر ئەدەبىي تىل تەلەپپۇز لۇغىتىنى تۈزگەن ئالىم – مۇتەخەسسىسلەرمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

ئالايلوْق، 1997 ـ يىل نەشر قىلىنغان « هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى » نىڭ 124 – بېتىدە، «باج» لىق سۆزلەرنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇزى مۇنداق كۆرسىتىلىدۇ.

<u>ئىملا</u> <u>تەلەپپۇز</u>

باج (باژ)baž

باج تۇرى türi baž

باج تۇزۇمى tüzümi baž

باج كىرىمى kirimi baž

باج نىسبىتى nisbiti baž

باجخانا bažhana

باج – خىراج hirаž baž

لۇغەتنىڭ 219 – بېتىدە «تاج» لىق سۆزلەر مۇنداق بېرىلىدۇ:

<u>ئىملا تەلەپپۇز</u>

تاج taj

تاج تۇكى taj tüki

تاج كىيمەك taj kiymäk

بۇ لۇغەتنىڭ 611 ـ بېتىدە، «كاج» لىق سۆزلەر مۇنداق تەرىپلىنىدۇ:

<u>ئىملا</u> <u>تەلەپپۇز</u>

كاج (كاج) kaj

كاج ئادەم kaj adäm

كاج پەلەك kaj päläk

كاج تەلەي kaj täläy

دېمەكچىمىزكى، مەزكۇر «باج، تاج، كاج» سۆزلىرى ئوخشاشلا بوغۇم ئاخىرى «ج» لىق بولغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر. ھالبۇكى، بۇلارنىڭ بىرىسىدە، «ج» نى «ژ» غا ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىش راۋا كۆرۈلگەن. يەنە بىرسىدە بولسا، «ج» تاۋۇشىنى ئىملادىكى بىلەن ئەينەن ئوخشاش «ج» قىلىپ تەلەپپۇز قىلىش قانۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل پۈتۈنلەي ئوخشاش كاتېگورىيە، ئوخشاش بىر خىل قېلىپتىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق ئوخشىمايدىغان بولۇشى لازىملىقىنىڭ سەۋەبىنى ھەرقانداق ئادەم ھەر قانداق قىلىپمۇ ئىلمىغا ئۇيغۇن قىلىپ چۈشەندۈرەلمەيدۇكى، بۇنى پەقەت ئۇيغۇرتىلى فونېتىكىسىدىكى ئالجوقلىق قىلىش دېيىش مۇمكىن، خالاس!

5 ـ ئەڭ مۇھىمى، مەزكۇر لۇغەت تۈزگۈچىلىرىنىڭ بۈيۈك مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدىن بۇيان ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى بولۇپ كېلىۋاتقان قەشقەر تىلى (خاقانىيە تىلى) تەلەپپۇزىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشى ئەڭ يۈز خاتىرىلىك سۆز بىلەن ئېيتقاندىمۇ خىيانەت ۋە چىدىماسلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئەزەلدىن ئەبەتكە «قاچ» (跑)نى «قاش» دېمەيدۇ؛ «كەچ» (晚 上) نى « كەش » دېمەيدۇ؛ «باج» نى «باژ» دەپ تەلەپپۇز قىلمايدۇ؛ ئۇلارنىڭ تىلىدا، «ئاچ» بىلەن «ئاش» سۆزلىرى بىر – بىرگە بەدەل قىلغىلى بولمايدىغان ئىككى سۆزلەم؛ ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزىدا،

بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ق» (مەسىلەن: قوناق، يانتاق، ئوتلاق، يايلاق، تاق – تاق ماڭماق دېگەنلەرگە ئوخشاش) تاۋۇشى ھەرگىزمۇ «خ» ئېيتىلمايدۇ. تىلچىلىرىمىز بىلسە، قەشقەر تەلەپپۇزى تا ھازىرغىچە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) نىڭ ئۆلچەملىك تىل تەلەپپۇزىنى ئومۇمەن ئەينەن ساقلاپ كېلىۋاتقان، پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋەتىنىدە ئومۇملاشتۇرۇشقا ئەرزىيدىغان سەردار تەلەپپۇزدۇر. مىڭ ئەپسۇس، كېيىنكى ئەللىك يىلنىڭ مابەينىدە، قەشقەر تەلەپپۇزى تەلەپپۇز ئۆلچىمى ۋە نورمىسى ساھەسىدە ھېچ ئاساسسىز ھالدا، يەكلىنىپلا كەلدى. ئەگەر ئېتىراپ قىلىشقا جۈرئەت قىلساق، بۇ – بىر چوڭ نۇقساندۇر !

«بىرنى بىر دېگۈلۈك» دېگەن ئۇيغۇر سەممىيىتى بىلەن ئېيتقاندا، نەچچە مىليون نوپۇسلۇق قەشقەر يەنىلا ئۇيغۇر دۇنياسىنىڭ مەركىزى رايوندۇر. ئەللىك نەچچە يىللىق ئەمەلىيەتمۇ قەشقەر تەلەپپۇزىنىڭ بىر نەچچە يۈز مىڭ تەرمە نوپۇسلۇق ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىغا قارىغاندا، ئىلمىي، ئىلغار، تۇراقلىق ۋە كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، بۇ رېئاللىق جەزمەن ئېتىبارغا ئېلىنىشى كېرەك.

ئۈچىنچى. تارىختىن ساۋاق ئېلىش، رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلىش ۋە كەلگۈسىنى نەزەردە تۇتۇش ئاساسىدا، ئىنقىلاب خاراكتېرلىك كەسكىن بېكىتمە تۈزۈش زۆرۈر

تارىخ بىزگە نېمە ساۋاق بېرىدۇ؟

2500 يىللىق تېبابەت تارىخىغا ئىگە ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ ئاشۇ سانغا ئۇلىشىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، تېبابەت، دورىگەرلىك ئىلمىنى مايىاق بىلەن خاتىرىلىمەيدۇ – دە! « قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى» (قاراڭ: «قامۇسۇل ئەئلام» 3 ـ توم،1876 ـ بەت) بۇ — بىز ئۆزىمىز لاپچىلىق بىلەن دەۋالغان گەپ ئەمەس، بەلكى سەممىيەتچىل ، ھەققەتچىل چەتئەل ئالىملىرىنىڭ قايىللىق

تۇيغۇسى ئىچىدە قىلغان خالىس باياناتى ۋە لىللاھ باھاسىدۇر. دېمەكچىكى، ئۇيغۇر تىل – يېزىقى ھەقىقەتەنمۇ ئىپتىخارلىق ۋە شانلىق تارىخقا ئىگە.

بۇ شانلىق تارىخنىڭ بىزگە بەرگەن زۆرۈر ۋە قىممەتلىك ساۋاقلىرى چىن كۆڭلىمىزدىن ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەرزىيدۇكى، **1908** – يىلى دۇنياغا كەلگەن چوڭ ھەجىملىك نادىر ئەسەر «تارىخى ھەمىدىي» بۇ جەھەتتە بىزگە قىممەتلىك دەرس بېرىدۇ. ئالايلۇق، ئالىم مۇسا سايرامىي ئۆزىنىڭ بۇ ئۇچيۈز توقسانبەش بەتلىك سەرخىل ئەسىرىدە، يەر ئىسمى «ئۇچتۇرپان» نىڭ تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى قىلىپ، «ئۇشتۇرپان» بولۇش جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

« ئۇشتۇرپان قەدىم، كوھنا شەھىردۇر . ئىلگەرىكى ئاتى ‹ئۇچ› ئىكەن. مەنسۇرخان زەمانەلەرىدە ، ئادەملەرى بىئەدەبلىك قىلىپ، ئىتائەتتىن چىققان توغرادىن كايىب ، ئەمرۇل ئۇمەرا ئەمرى جەببار بەردى بەگ دوختۇينى لەشكەرلەرى بىرلە ئىبەرتىپ ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقمەندەسنى يۇرت – يۇرتقا تارقاتىپ ئەتىپ، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئەكەن. بۇ ۋەجھىدىن ، كەنت – ئايماقلارىنىڭ ئىسم – ناملارى تۇرپاننىڭ كەنت – ئايماقلارى ئىسمى بىرلە مۇسەممادۇر : ‹ئۇچ› لەفزىغا ‹تۇرپان› لەفزىنى مۇنەززەم ئەتىپ، ‹ئۇچتۇرپان› دەپدۇر . بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن ‹ئۇشتۇرپان› ئاتاپتۇر » (قاراڭ: ‹تارىخى ھەمىدىي› قوليازما، **342**ـ بەت، **7** – **13** – قۇرلار). (يېشىمى: ئۇشتۇرپان — قەدىمى بىر شەھەر بولۇپ، بۇرۇنقى نامى ‹ئۇچ› ئىكەن. مەنسۇرخان زامانىسىدا، خەلقى خاننىڭ ئەمر – ئىتائېتىدىن چىققانلىقى سەۋەبلىك، خان باش قۇماندان، زالىم سەركەردە، بەردى بەگ دوختۇينى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ خەلقىنى ئومۇمىي قىرغىن قىلغان. قىلىچتىن ئېشىپ قالغانلىرىنى يۇرت – يۇرتقا تارقىتىۋەتكەن. كېيىن، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئاۋاتلاشتۇرغانىكەن. شۇڭا، بۇ شەھەرنىڭ نامى تۇرپاننىڭ نامى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىدىغان، يەنى ‹ ئۇچ › سۆزىگە ‹ تۇرپان › سۆزى قوشۇلۇپ، ‹ ئۇچتۇرپان › دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ھەر ھالدا، كېيىنچە، ئاۋاملارنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە ‹ئۇشتۇرپان› بولۇپ قالغان)

ئالىم مۇسا سايرامىي بۇ يەردە، بىرىنچىدىن، ئەسلىدىكى «ئۈچتۇرپان» دىكى «چ» تاۋۇشىنىڭ ئاۋام خەلق تىلىدا «ش» تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئاۋاملارچە خاتا تەلەپپۇز (ئەغلاتى ئاممە) دەپ ئاتايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بۇخىل ئاۋام خەلق تىلىدىكى خاتا تەلەپپۇز قىلىش ئادىتىنىڭ كېيىنچە، يېزىق تىلىغىمۇ كۆچۈپ، ئەسلىدىكى «ئۈچتۇرپان» نىڭ «ئۈشتۇرپان» قىلىپ يېزىلىدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق كۆرسەتكەن. مېنىڭچە، بۇ يەردە بايان قىلىنغان ئاشۇ بىر ئەسىر بۇرۇنقى «چ←ش» ئۆزگىرىشى مەسىلىسىنى بۈگۈنكى تىل ئەمەلىيىتىمىزگە تەدبىقلاپ، ئۇنىڭدىن ئەھمىيەتلىك دەرس ۋە پايدىلىق ساۋاق چىقىرىشىمىزنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

دېمەكچىكى، بۈگۈنكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ «چ ← ش» ئۆزگىرىشى مەسىلىسى مەۋجۇد. ئالايلۇق، دېھقان ـ لىرىمىزدىن «قوناقلىقىقا سۇ ئاچتۇق» دېگەننى «قوناخلىقىقا سۇ ئاشتۇق » دەيدىغانلار بار؛ «قورساق ئاچتى» دىكى «ئاچتى» نىمۇ ، «يانچۇقتا پۇل ئاشتى» دىكى «ئاشتى» نىمۇ ئوخشاشلا «ئاشتى» دەپلا تۈگىشىدىغانلار ئاز ئەمەس. بۇلارنى ئاز دەپ، تېلېۋىزورلىرىمىزدا، «هوزۇر بېغىشلار <u>ئىشكەندە</u> ئۇنى، ‹<u>ئاخ قوناخ</u>› ماركىلىق شۇ ئېسىل مەينى» دېگەنگە ئوخشاش «چ» نى «ش»، «ق» نى «خ» تەلەپپۇز قىلىشنى ئۆگىتىدىغان ئېلانلار كۇنسايىن كۆپەيمەكتە. ئەڭ ئەجەللىك يېرى، بۇ خىل بولمىغۇر ئادەت بەزى تىلچىلىرىمىز تەرىپىدىن ئوپۇل – توپۇل ئېتىراپ قىلىنىپ، ئەدەبىي تەلەپپۇز لۇغەتلىرىگە، دەرسلىكلەرگە كىرگۈزۈلمەكتە. ئالايلۇق، **1997** – يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» دە، «ئاچ – زار» نى «ئاش – زار» ئوقۇڭلار، «ئاچقۇچ» نى «ئاشقۇچ » دەڭلار، « ئاچ – يالڭاچ » نى «ئاش – يالڭاچ» تەلەپپۇز قىلىڭلار،«تاق سان» نى «تاخ سان» دەڭلار، «تەقۋا» نى «تەخۋا»، «لەقۋا» نى «لەخۋا» تەلەپپۇز قىلىڭلار ، دەپ تەلىمات بېرىلگەن. (قاراڭ: شۇ ناملىق لۇغەت، **68** – ،**228** ـ ،**248** – ، **840** – بەتلەر)

تەبىئىيكى ، مۇنداق كېتىۋەرسە، يەنى بۇ خىل خاھىشقا بىر ئىلمىي چەك قويۇلمىسا ، بىر مەدەنىي نورما بېكىتىلمىسە ، خۇددى بىر ئەسىر بۇرۇنقى «ئۈچتۇرپان» دېگەن ئىسىم ئاۋام خەلقىنىڭ بۇزۇق تەلەپپۇزىغا

بويسۇنۇپ، ئاخىردا «ئۇشتۇرپان» دېيىلىدىغان ۋە يېزىلىدىغان بولۇپ قالغانىدەك، يۇقىرىدا بىز مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن «چ» لىق سۆزلەر ئومۇمىيۈزلۈك «ش» لىق، «ق»لىق كەلىمىلەر بولسا، «خ» لىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە ئاخىرى بېرىپ، تەلەپپۇز بىلەن ئوخشاش يېزىلىدىغان بولۇپ قالىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ. ھالبۇكى، يۈز يىللارنىڭ يالدامىسى بولغان شاھ ئەسەر «تارىخى ھەمىدىي» دە ئەكس ئەتكەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا تالىق بىباھا پاكىتلار بىزنى ئويلاندۇرۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

كونىمىزدىكى رېئاللىق نېمە؟

1953 ـ يىلى ئىشلەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملا قائىدىسى » دە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «خاھلا – (خواەلا ـ) »، «خاھ – ناخاھ (خواە ناخواە)» يېزىلغان سۆزلەرنى خالا ـ (la: ha) ۋە خايناخا (haynaha) قىلىپ يېزىشنى بېكىتتۇق. يەنى بىر يەردە، «ھ» تاۋۇشنى چۈشۈرۈپ قويساق، يەنە بىر يەردە ئۇنى «ي» تاۋۇشىغا ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىشنى ۋە يېزىشنى راۋا كۆردۇق. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، «مەردىكار (مردكار)، ئۆتكەرمە (اوتكارمە)، ئورغاق (اورغاق)، قارغا (قارغا)، كارناي» شەكلىدە يېزىلىپ ۋە دېيىلىپ كەلگەن سۆزلەردىن ھېچ ئاساسسىز ھالدىلا «ر» تاۋۇشنى چۈرۈپ تاشلاپ، «مە:دىكار» (mä:dikar)، « ئۆتكە:مە» (ötkä: mä) ، «ئو:غاق» (o:ğak)، «قا:غا» (qa: ğa)، «كا:ناي (ka:nay)» دېيىشنى ۋە دېگىنىمىز بويىچە يېزىشنى ئومۇملاشتۇردۇق. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، يۇقىرىقىدەك «ھ ، ر» ھەرپلىرىنى تاشلىۋېتىش ئۆز سېپىنى كېڭەيتىپ، «ل» ھەرپىنىمۇ تەلەپپۇز قىلماسلىق، يەنى «كەلمەك» نى «كەمەك» (kä: mäk) دېيىش، «ئولتۇر ـ» نى «ئو:تۇر ـ» (o:tur) ئېيتىشقا قاراپ، سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلماقتا .

بۇ خىل تاۋۇش چۈشۈرۈپ قويۇشتىن باشقا، بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ق» نى «خ» تەلەپپۇز قىلىش، «چ» نى «ش» ئوقۇش ۋە «ج» نى « ژ » دېيىشنى ئۆگىتىش ۋە تەرغىب قىلىش ھەدەپ كەتكەنلىكتىن، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان غەلىتىلىك ۋە قالايمىقانچىلىقتىن ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگۈچىلەرلا ئەمەس ، بەلكى ئۆگەتكۈچىلەرمۇ ئوخشاشلا گاڭگىراش ھېس قىلماقتا.

1953 ـ يىلى ئىشلەنگەن ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسىدىن باشلاپ ھېسابلىساق، ئەللىك يىلنىڭ ئىچىدە ئۈچ قېتىم يېزىق ئۆزگەرتكەن ۋە بەش قېتىم ئىملا قائىدىسى يېڭىلىغان مىللەت بولۇپ قالدۇق. مەزكۇر بەش قېتىملىق ئىملا قائىدىسى يېڭىلاشتا، بىردەم «ھۆرمەت» نى «ھۇرمەت» دەيمىز دېسەك، يەنە بىر دەم «ئىللىق» (温暖) نى «يىللىق» دەيمىز دەپ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي ئەرزىمەس ئىشلارنى قىلدۇق . بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسىدە، ئەسلىدىكى «قولاي» سۆزىنى (يەنى قولغا ئەپ كەلگەن ئىشنى ‹قولاي› دېيىشنى) «قۇلاي» دەيمىز دەپ، مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان، ھېچقاچان ۋە ھېچبىر ۋاقىتتا، باشقا بىر سۆزگە ئارىلىشىپ كېتىپ، ئۇقۇم خاتالىقى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىق دېلوسى بولمىغان «قولايلىق» سۆزلەرنى بىكاردىن – بىكارغا ئۆزگەرتىپ، «قۇلايلىق، قۇلايسىز، قۇلايلاشتۇرماق» دەيمىز ۋە مۇشۇنداق يازىمىز دېگىنىمىزگە قارىغاندا، بۇ خىل لاۋزىلىق ھېچ توگەيدىغاندەك ئەمەس – ئەيىۋھەنناس !

كەلگۈسى بىزدىن نېمىنى كۈتىدۇ؟

ئەگەر بىز بۇ مەدەنىيەت رىقابىتى گويا قۇچاقلاشما جەڭ ھالىتىگە كىرگەن بۈگۈنكى دۇنيادا، بىر تىلنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئەمەلىيەتتە شۇ تىل ئىگىسىنىڭ مەۋجۇدلۇقى ۋە تەرەققىياتى بىلەن تەقدىرداش بولىغان ئەڭ ئاساسلىق ئامىل ئىكەنلىكىنى بىلسەك ۋە ئېتىراپ قىلساق، بۇھالدا ، شۇ قەدەر يارقىن – يېقىملىق ۋە شۇ قەدەر ئەۋرىشىم، باي ئىپادىلىك، گۈزەل ئۇيغۇر تىلىمىزنى ئۇنىڭ ئىلمىيلىكى ۋە مەدەنىيلىكى بىلەن قوغداپ قېلىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە ھەقىقەتەنمۇ ئۇلۇغ بىر ئىش ئىكەنلىكىنى يۈرىكىمىزدىن چوڭقۇر ھېس قىلىمىز ۋە تونۇپ يېتىمىز، ئى، قېرىنداشلار!

ئەمدى، بۇ يەردىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە شۇ: تىل مەدەنىيىتى دېگەن نېمە؟ بىر تىلدىكى سۆز – كەلىمىلەرنى ناخشا قىلىپ ئېيتقاندىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئۇققىلى بولىدىغان، ھەرپ – بوغۇملىرىنى ئېنىق، ئاڭلىنىشلىق قىلىپ، تولۇق ۋە راۋۇرۇس تەلەپپۇز قىلىش مەدەنىيەت بولامدۇ ياكى كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىشتىمۇ ھۇرۇنلۇق قىلىپ، ھەرپ – تاۋۇشلارنى چۇشۇرۇپ قويۇش ۋە خاھلىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىش

مەدەنىيەت بولامدۇ؟ تىل – يېزىق ئوقۇ – ئوقۇتۇشىدىن مەقسەت دېھقاننى تىل مەدەنىيتى بويىچە زىيالىيلاشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ ياكى زىيالىينى گەپ سۆزدە دېھقانلاشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ؟ سۆز – كەلىملەرنى تەلەپپۇز قىلىش ۋە يېزىشتا، ئاۋام خەلقىنىڭ، دېھقانلارنىڭ تىل ئادىتىنى ئاساس قىلىپ، شۇلارنىڭ قۇيرۇقىدا پىرقىراپ يۈرۈش ئىلىم ھېسابلىنامدۇ ياكى دېھقانلىرىمىزنىمۇ، ئاۋام خەلقىمىزنىمۇ تەربىيلەپ، سۆز – كەلىملەرنى ئۆزگەرتىۋەتمەي ، ھەرپ – تاۋۇشلىرىمىزنى يالماپ – يەۋەتمەي، ساق – ساغلام، توغرا – دۇرۇس تەلەپپۇز قىلىش مەدەنىيەت سانىلامدۇ ؟

تارىخىمىزغا نەزەر سالساق، ئەجداد ئالىم بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۆلمەس ئەمگەكلىرى ئارقىلىق، تىل مەدەنىيتى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيتى ھەققىدە، ھىدايەتلىك ساۋاقلارنى ۋە نۇسرەتلىك يوليورۇقلانى بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز . مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان يازما ئەسەرلەرنى بۈگۈنكى زامانىۋى مەدەنىيتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش سەممىيتى بىلەن بېرىلىپ مۇتالىئە قىلساق، بۈيۈك مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى » دىن ئۇلۇغ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە» سىگىچە ، يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دىن ئىسمەتۇللاھ مۆئجىزىينىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيىۇن» ىغىچە ،مىرزا ھەيدەر كوراگان كاشغەرىينىڭ «تارىخى رەشىدىي»سىدىن مۇسا سايرامىينىڭ «تارىخى ھەمىدىي» سىگىچە بولغان پۈتكۈل كلاسسىكلار گويا بىزگە ئەمەلىي ئۈرنەك كۆرستىدۇ ۋە ئۇ مۆھتەرەم ئالىم بوۋىلىرىمىز ئۆزىنىڭ شانلىق ئەسەرلىرى ئارقىلىق بىزگە شۇنداق دەرس بېرىدۇ: سۆز – كەلىملەرنى توغرا، تولۇق تەلەپپۇز قىلىش ۋە سۆز – ئاتالغۇلارنى ئەسرلەر ئۆتسىمۇ ئۇنىڭ سۆز تۈپىنى ۋە ئېتمولوگىيسىنى بىر قاراشتىلا بىلىۋالغىلى بولغۇدەك قىلىپ دۇرۇس يېزىش بولسا، شۇ تىل ئىگىسى ئۈچۈن ئانا مەدەنىيەتتۇر !

ئۇيغۇر تىل – يېزىق مەدەنىيتى تەرەققىي قىلىپ كۈنىمىزدىكى مۇشۇنداق گۈزەل دەۋرگە ئېرىشەلىگەنىكەن ، بىز تىل ئەھلى، تىل خادىملىرى ۋە تىل – يېزىقىمىزنى مىللىي مەدەنىيتىمىزنىڭ ئۇل ئاساسى بىلىدىغان بارلىق زىيالىيلار تىل تەرەققىيات تارىخىمىز تەمىن ئەتكەن ئەمەلىي پاكىتلاردىن ساۋاق – دەرس ئېلىپ، سۆز – كەلىملەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە گەپ – جۈمللەرنى تېخىمۇ قائىدىلىكلەشتۈرۈش مەسلىسى بويىچە ،

پارلاق دەۋرىمىزنىڭ چاپسان قەدىمىگە ماس كېلىدىغان بىر ئىلمىي ئۆلچەك ، بىر مەدەنىي پرىنسىپ بېكىتىپ چىقىشىمىز لازىم. مېنىڭچە، كېلەچەكنىڭ بىزدىن كۈتىدىغىنىمۇ دەل شۇ!

ئۇنداقتا، بىزنىڭ بېكىتىمىز قانداق خاراكتېردە بولۇشى كېرەك؟

مېنىڭچە، بىزنىڭ بۇ قېتىمقى بېكىتىمىز ئۇيغۇر تىلىمىزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇرتىلى دەۋرىلىرىدە ئىپادىلىگەن ئەنئەنىسىنىمۇ ھېسابقا ئالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، دەۋرىمىزنىڭ ۋە كەلگۈسىنىڭ تەلىپىنىمۇ نەزەرگە ئالغان ھالدىكى ئىنقىلاب خاراكتېرلىك كەسكىن بېكىتمە بولۇشى لازىم. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

﴿1﴾ ئۇيغۇر يېزىقىدا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى يوقىتىش كېرەك.

ھەممىمىز بىلىمىز، ئۇيغۇر گىراماتىكىسى ۋە يېزىق ئىملاسىدا، «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىششى» دېگەن بىر ماۋزۇ بار. بىراق ۋىجدانىمىز بىلەن ئىدراك قىلىپ، چىن سەممىيىتىمىز بىلەن ئېتىراپ قىلساق، ئېغىزىمىزدا، «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىششى» دەپ ئاتاۋاتىمىز ، ئەمما ئۆز قولىمىز بىلەن يازغىنىمىزدا بولسا، «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى» قىلىپ ئىپادىلەۋاتىمىز . مەسلەن: « ئاتا← ئانىسى؛ دادا ←دادىسى» دېگەن مىسالنى ئالساق ، مۇشۇ يازغىنىمىز بويىچە ئېيتقاندا، ئاياغ بوغۇمدىكى «ئا» ئەسلىدىكىدىن ئاجىز بولغان بىر «ئا» (å) غا ئاجىزلاشمىدى بەلكى «ئى» (i) دەيدىغان باشقا بىر مۇستەقىل سوزۇق تاۋۇشقا ئۆزگەردى. بۇ بىر ئەجەللىك مەسىلە!

مېنىڭ تەتقىقاتىمچە، ئۇيغۇر تىلىدا، سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلىشىدۇ، يەنى «ئا، ئە» (a ، ä) سوزۇق تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا، ئۆزلىرىدىن نىسبەتەن ئاجىز بولغان «ئا، ئە» (å،ä) تاۋۇشلىرىغا ئا جىزلىشىدۇ ، دېگىنىمىز توغرا. ئەمدى، بۇ خىل ئاجىزلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز لۇغەتلىرىمىزدە ، ئاجىزلىشش بەلگىسى بىلەن كۆرسىتىپ قويساقلا كۇپايە قىلاتتى. بىراق، مەزكۇر ئاجىزلىشش ھادىسىسىنى يېزىقىمىزدا، «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى» قىلىپ ئىپادىلىشىمىز پۈتۈنلەي خاتا

بولغانكى، بۇ خاتالىقنى جەزمەن ۋە ئۆزۈل – كېسىل تۈزىتىشىمىز لازىم. چۈنكى يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان «ئاتا، ئانا» سۆزلىرىنى ئالساق، ئۇلارغا 3 ـ شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى «سى» نى قوشقاندا، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئا» سوزۇق تاۋۇشى ئۆزگە قوشۇلغان «سى» دىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشىنىڭ تەسىرىدىن « ئاتا، ئانا » ئوقۇلغان چاغدىكى «ئا» (a) تاۋۇشىغا قارىغاندا ئاجىزلاشقان ۋە بىر چېكىپلا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ئا» (**å**) تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىدۇ. ئەمدى، بىزنىڭ ئېلىپبەيىمىزدە، « ئاجىز ‹ئا›، ئاجىز ‹ئە› » دەيدىغان ئايرىم ھەرپ بولمىغانىكەن، مەزكۇر ئاجىزلاشقان «ئا» تاۋۇشىنى يېزىقتا يەنىلا نورمال «ئا» بىلەن ئىپادىلەپ «ئاناسى» قىلىپ يېزىشىمىز ۋە ئۇنى تەلەپپۇز لۇغەتلىرىمىزدە «**anåsi**» دەپ (ئىككىنچى بوغۇمدىكى ‹ئا› ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ) ئوقۇلىدۇ، دەپ ئىزاھلاپ قويساقلا كۇپايە قىلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىسى ئېنىقكى، بىز يېزىقتا زورمۇ – زور «ئاتىسى، ئانىسى» قىلىپ يازغىنىمىز بىلەن، ئەمەلىيەتتە ھېچبىر ئۇيغۇر بۇ سۆزلەرنى «**atisi**، **anisi**» دەپ، ئىككىنچى بوغۇمنى ئېلىپبەدە ئۆگەتكەن «ئى» بويىچە تەلەپپۇز قىلمايدۇ. ئىشەنمىسىڭىز، نازۇك تىل ماشىنىسىغا خاتىرىلىتىپ بېقىڭ!

يەنە دېسەك، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش ھادىسىسى ئۇيغۇر تىلىغىلا تەئەللۇق بولغان خاس مۈلۈك ئەمەس، باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تىلىدىمۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىششى مەۋجۇد. ئالايلۇق، تۈركلەرمۇ **buras$_1$**) بۇ يەر (،**alay$_1$m** (ئالاي (، **bakay$_1$m** (باقاي)، دېگەن سۆزلەرنى ئېغىزدا **bur$_1$s$_1$** (بۇرسى)، **al$_1$y$_1$m** (ئاليىم)،**bak$_1$y$_1$m** (باكيىم) شەكلىدە دېگۇدەك تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئەمما، يېزىقتا بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىشىنى ئىپادىلىمەيدۇ، خالاس. نېمىشقا؟ چۈنكى، ئېغىز تىلىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئۆزگىرىشلەرنى بىرمۇ – بىر قالدۇرماي ئىپادىلەپ كەلسە، «تىل – يېزىقنى قېلىپلاشتۇرۇش» دېگەندىن ئېغىز ئاچقىلىمۇ بولمايدۇ!

سەممىيەت بىلەن ئېيتقاندا، 1953 ـ يىلى ئىشلەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبە ۋە ئىملاسى» دا، «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ مۇئەييەن تىل تەلەپپۇز شارائىتىدا، ئۆزلىرىدىن تۆۋەنرەك تەلەپپۇز قىلىنىدىغان » **ä** ، **å**» لەرگە ئاجىزلىشىش ھادىسىسىنى يېزىقتا، ئېنىق ھالدىكى «ئې، ئې»

لارغا ئۆزگەرتىدىغان قىلىپ ئىپادىلەشنى نىزاملاشتۇرۇپ قويۇش بىر تارىخىي گۇناھ بولغان. بىز بۇ گۇناھنى يۇيۇپ تاشلىشىمىز، يېزىقىمىزدىكى «ئا، ئە →ئې، ئى» ئۆزگىرىشىنى قەتئىي يوقىتىشىمىز لازىم. مېنىڭچە، بۇ قىلىسمۇ بولىدىغان، قىلمىسىمۇ بولىدىغان كىچىك ئىش ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) غا ۋارىسلىق قىلىش ھەققىنى ئاداققىي جەھەتتىن قوغداپ قالالىشى ياكى قالالماسلىقىغا بېرىپ تاقىلىدىغان جىددىي ھەم مەسئۇلىيەتلىك زور بىر ئىشتۇر!

2 ›› سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىششىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش لازىم.

گۈزەل ئۇيغۇر تىلىمىزدا، «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى» بولۇپ جەمئىي سەككىز سوزۇق تاۋۇش بار. بۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى ئەزەلدىن – ئەبەتكە جىنسى ئەركەك، جاراڭلىق تاۋۇشلاردۇركى، ئۇلار ھەرگىزمۇ ئۆز ئىچىدىن «جاراڭلىق سوزۇق تاۋۇش» ۋە «جاراڭسىز سوزۇق تاۋۇش» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنمەيدۇ. چۈنكى، بىر سۆز – كەلىمىدە، بىر سۆز بوغۇمىدا، «سوزۇق تاۋۇش جاراڭسىزلاشتى» دېگەن گەپ ئەمەلىيەتتە، «سوزۇق تاۋۇش نا جىنسىلاشتى، سوزۇق تاۋۇش يوقالدى» دېگەن سۆز. بۇ مەسىلىنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك مۇنداق بولىدۇ: ئەگەر بىز «ئىچ، ئىش» دېگەن سۆزلەرنى تەكەللۇمسىنى كەلتۈرۈپ «ix iq, » دەپ تەلەپپۇز قىلماي، تەلەپپۇز لۇغىتىمىز تەلىم بەرگەندەك « i°x، i°ç» دەپ چېكىسىدە تۆشۈكى بار ناجىنسىي قىلىپ، يەنى جاراڭسىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلساق، بۇ ھالدا مەزكۇر سۆزلەرنىڭ بوغۇمىدا ئەمەلىيەتتە، سوزۇق تاۋۇش بولمىغان بولىدۇ. چۈنكى، سوزۇق تاۋۇش دېگەن مەڭگۈ جاراڭلىق بولىدۇ، ئەگەر ئۇ جاراڭسىز بولسا، ھەرگىزمۇ سوزۇق تاۋۇش ھېسابلانمايدۇ.

روشەنكى، ئەگەر بىز «ئۇيغۇرتىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار جاراڭسىزلىشىدۇ» دېگەن لەنەتگەردى يەكۈندە چىڭ تۇرساق ۋە ئەمەلىي تەلەپپۇزدا بۇ چۈشەنچىنى ئومۇملاشتۇرساق، بۇ ھالدا، ئۆزىمىزنىڭ ئېغىزىمىزغا ئۆزىمىز كاچاتلىغان، يەنى «ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەر بىر سۆز بوغۇمىدا بىر دانە سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ» دېگەن تۈپ قائىدىنى يوققا چىقارغان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش، سۆز – كەلىملەرنى شەكىللەندۈرۈش پرىنسىپىغا تالىق ئۇل – ئاساس نىزامنى قاراپ تۇرۇپلا بۇزۇپ تاشلىغان بولىمىز، خالاس!

يەنە دېسەك، ھېچقانداق بىر تارىخىي مەنبەدە، «ئۇيغۇرلار سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر يېرىدىن يەل قېچىپ كېتىپ، پىسىرلاپ قالىدۇ» دەيدىغان بايان كۆرۈلمەيدۇ. دېمەكچىكى ، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ھەرقانداق ئەھۋالدا ، ھەرقانداق تىل شارائىتىدا ، ئاشۇ ئېلىپبەدە ئۆگىتىلگەن سوزۇق تاۋۇش ھالىتى بىلەن راۋۇرۇس تەلەپپۇز قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ھالبۇكى، بىز ئۆزىمىزنىڭ بۇ ئىقتىدارىمىزغا ئىشەنسەك، ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن شەكىللىنىپ قالغان مەزكۇر «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىششى» دەيدىغان ناكەس ئادەتنى تىل – تەلەپپۇز ساھەمىزدىن پاك – پاكىزە سۈپۈرۈپ تاشلىشىمىز لازىم.

ئەڭ مۇھىمى، بىز پەقەت ئۇيغۇرتىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەممىسىنى سۆز – كەلىملەرنىڭ ھەر قانداق يېرىدە، جاراڭسىزلاشتۇرماستىن ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان چېغىمىزدىلا، ئاندىن سۆز – كەلىمىلەردىكى ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش ھادىسىسىنى ئۈنۈملۈك توسيالايمىز ۋە قەتئىي چەكلىيەلەيمىز . بۇ ئارقىلىق، سۆز – كەلىملەرنىڭ ھەر قانداق تىل شارائىتىدا ئۆزگىرىپ كەتمەي، ئوچۇق ۋە مەدەنىي تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرالايمىز. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىز پەقەت «ئىچمەك، ئۇچماق، ئىچ كىيىم، ئىچ مايماق، ئىچ – قارىن، ئۇچقۇر، ئۇچقۇن، قۇچماق، كۈچلۈك...» قاتارلىق سۆزلەردىكى «ئى، ئۇ، ئۈ» سوزۇق تاۋۇشلىرىنى ھازىرقى تەلەپپۇز لۇغەتلىرىمىز تەلىم بەرگەندەك ئۆزۈك تاۋۇشلاشتۇرۇپ، يەنى جاراڭسىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلماي، ئېلىپبەيىمىزدە ئۆگىتىلگەن ئەسلىي ھالىتى بويىچە «ü, u, i» تەلەپپۇز قىلىدىغانلا بولساق، بۇ ھالدا، مەزكۇر سۆزلەرنى «ئىشمەك، ئۇشماق، ئىش كىيىم، ئىش مايماق، ئىش – قارىن ، ئۇشقۇر ، ئۇشقۇن ، قۇشماق ، كۈشلۈك» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ تاشلىمايمىز، بەلكى يازغىنىمىز بىلەن ئەينى قىلىپ، «**içmäk**، **uçqun**، **uçmaq**، **uçqur**، **iç-qarin**، **içmaymak**، **içkiyim**، **quçmak**، **küçlük** » دەپ راۋۇرۇس تەلەپپۇز قىلالايمىز، ئەلۋەتتە.

بۇنىڭدىن چىقتىكى، ئاتالمىش «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىششى» ئۇيغۇرچە سۆز – كەلىمىلەردە، چېكى توختىماس تاۋۇش ئۆزگىرىشى بالاسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان باش جىنايەتچى. بىز بۇ باش جىنايەتچىنى چوقۇم جازالاپ يوقىتىشىمىز كېرەك.

3 ـ تەلەپپۇزدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنى چۈشۈرۈپ قويۇشنى مەنئى قىلىش كېرەك.

تارىخىي ۋە ئەمەلىي پاكىتلار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، تەلەپپۇزدا «ر، ل، ھ، ي» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلارنى چۈشۈرۈپ قويۇش ئۇيغۇرلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى دەۋرىگە كىرىشنىڭ ئالدى – كەينىدە شەكىللەندۈرۈۋالغان بىر ئۇسال ئادەت. شۇنداقلا، گۈزەل ئۇيغۇر سۆز – كەلىمىلىرىنىڭ رىتىمچان، خۇش ئاڭلىنىشچان ۋە ساغلام ئۇستىخان ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ، ئۇنى رەپرەپ، چولاق ۋە كەمتۈك قىلىپ قويۇۋاتقان يامان ئاپەت. ھالبۇكى، ئەگەر بىز بۇ ئاپەتنى يوقاتمىساق ، بۇ ئۇسال ئادەتنى يوق قىلمىساق، تىل تەلەپپۇزدا مەدەنىيلىششنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايمىز.

مەن تەجرىبە ئۈچۈن، «ئەكبەر، ئەسقەر» دېگەن ئىككى سۆزنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن مىڭلىغان ئەر – ئايال، چوڭ – كىچىك ئادەملەرگە تەلەپپۇز قىلدۇردۇم. ھېچبىر ئۇيغۇر ئۇلارنى «ئەكبە : ، ئەسقە : » دەپ، «ر» سىز تەلەپپۇز قىلمىدى. بۇنىڭدىن چىقتىكى، ئۇيغۇرلار بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ر» تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلالماسلىق كېسىلىگە مۇپتىلا بولغان بىمار خەلق ئەمەس. ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆز ئېلىپبەسىدىكى ئوتتۇز ئىككى ھەرپنى سۆز – كەلىمىلەرنىڭ ھەر قانداق يېرىدە، ھەر قانداق تىل شارائىتىدا، ئوخشاشلا تولۇق ۋە ئوچۇق تەلەپپۇز قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ساغلام خەلق. بۇ يەردىكى مەسىلە تىل – مەدەنىيىتى ئېڭىنى تۇرغۇزۇپ، ئىللەتلىك تەلەپپۇز ئادىتىنى يوقىتىپ، ئالدى بىلەن ئۆزىمىز «بار» نى «با: »، «بازار» نى «بازا: »، «ئانار»نى «ئانا: » دېمەيدىغان، ھە دېسىلا «ر» تاۋۇشنى يېمەيدىغان بولۇش؛ ئاندىن بۇنى ئاۋام پۇقرا ۋە بارلىق خەلقىمىزگە ئۆگىتىش؛ شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە، تىل تاۋۇشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويماي، تولۇق تەلەپپۇز قىلىشنى بىر مەدەنىيەت ھېسابلاپ ئومۇملاشتۇرۇش مەسىلىسى خالاس.

مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە ئېيتقاندا ، ئەجدادىمىزدىن مىراس گۈزەل تىلىمىزنى بۇزۇپ، سۆز – كەلىمىلەردە ھېچبىر ئاساسسىزلا ئۆزگەرتىپ، ئۆزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلماي تاشلىۋېتىش ۋە بۇ خىل ئىللەتنى قائىدىلەشتۇرۇپ ، «بۇ دېگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تەلەپپۇز ئادىتى» ، «بۇ دېگەن تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى» دېيىش ئەمەلىيەتتە ئىلمىسىزلىك، جاھىللىق ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىل – يېزىق ئىستېمالىدا ، ئەدەبىي يېزىق تىلى ئارقىلىق ئەدەبىي جانلىق تىلنى يېتەكلەش، قەلەم ئارقىلىق ئېغىزنى يۈگەنلەشنى يولغا قويۇپ، تەلەپپۇزدا ئۆزۈك تاۋۇشلارنى چۈشۈرۈپ قويۇش ئىللىتىنى پات ئارىدىلا تۈگىتىشىمىز كېرەك.

4 ›› تەلەپپۇزدا ئۆزۈك تاۋۇش ئۆزگىرىشكە ئومۇمىيەتتىن يول قويماسلىق لازىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ، ئاساسلىقى«ق» نىڭ «خ» غا، «چ» نىڭ «ش» غا ۋە «ج» نىڭ «ژ» غا ئۆزگىرىشى بولۇپ ئىپادىلىنىۋاتقان تەلەپپۇزدا ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش ھادىسىسى ئەمەلىيەتتە ، پەقەت يېقىنقى يۈز يىلنىڭ مابەينىدە ئاۋام خەلق ئارىسىدا ، سىستېمىلىق تىل ۋە مەدەنىيەت تەربىيىسى كۆرمىگەن ئاددىي پۇقرالار ئىچىدە ، سەۋىيىسىزلىك ۋە بىلمىگەنلىكتىن ھەدەپ كېتىپ، بازار تېپىپ قالغان ئۇسال ئادەت. ھالبۇكى، بىزنىڭ زىيالىيلىرىمىز ، خۇسۇسەن تىل – يېزىق ساھەسىدە تەر تۆكۈپ ئىشلەۋاتقان خادىملىرىمىز بۇ خىل ئۇسال ئادەتنى ئۇنداق ئۆزلىرى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ يۈرۈپ بايقىۋالغان «يېڭى بايقاندى» ، «يېڭى تەتقىقات نەتىجىسى» ساناپ، ئۇپۇل – توپۇللا لۇغەت ۋە دەرسلىك كىتابلارغا كىرگۈزۈپ، قانۇنلاشتۇرۇپ قويماسلىقلىرى لازىم. مېنىڭچە، بىزنىڭ تىل – يېزىق خادىملىرىمىز تارىخنىمۇ بىلىدىغان، كەلگۈسىگىمۇ كۆز يەتكۈزەلەيدىغان، ئەجدادلارنىمۇ تونۇيدىغان، ئەۋلادلارغىمۇ يۈز كېلەلەيدىغان، ممللىي مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى كۈچلۈك ئالىملاردىن بولۇشى لازىم. بىزنىڭ تىل ئالىملىرىمىز ئۆزلىرى خىزمەت قىلىۋاتقان تىل ساھەسىنىڭ باشقا ھەرقانداق بىر ساھەگە ئوخشاشلا ، ياخشى ، ئاكتىپ نەرسىلەرمۇ ، پاسسىپ نەرسىلەرمۇ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغان بىر مەيدان ئىكەنلىكىنى ئاڭقارغان ھالدا ، تىل – يېزىق ئىستېمالىدا ئاۋام خەلق ئىچىدە ئوتتۇرىغا چىققان تىل ھادىسىلىرىنىڭ قايسىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشقا تېگىشلىك ياخشى، ئاكتىپ ھادىسە، يەنە

قايسلىرىنىڭ بولسا، دەرھال توسۇش ۋە چەكلەشكە تېگىشلىك ناچار، پاسسىپ ھادىسە ئىكەنلىكىنى بايقاپ ئايرىيالايدىغان مۇتەخەسسىسلەردىن بولۇشلىرى لازىم.

ئاندىن، تىل ھادىسىلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، قائىدە – نىزاملاشتۇرۇش مەسىلىسىدە، جان باقارمەن ميانە يولغا كىرىۋالماي، كەسكىن تەدبىرلىك بولۇش لازىم. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۆنىمىزدىكى «ق← خ؛ چ← ش؛ ج← ژ» ئۆزگىرىشى مەسىلىسىدە، ياكى «ق، چ، ج» ھەرپلىرىنى ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبە جەدۋىلىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىپ تاشلاپ، «قاق» نى «خاخ» «قوناق» نى «خوناخ» «چاچ» نى «شاش»، «چۆمۈچ» نى «شۆمۈش»، «جازا» نى «ژاژا» دېيىشنى ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك، ياكى بولمىسا، «ق، چ، ج» تاۋۇشلىرىنى سۆز – كەلىمىلەرنىڭ ھەرقانداق يېرىدە يەل قاچۇرۇپ قويماي، ئەينەن، راۋۇرۇس تەلەپپۇز قىلىشنى نىزاملاشتۇرۇش لازىمكى، جەزمەن ئىككىنىڭ بىرى بولسۇن !

مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمچە ، ئۇيغۇرلار ئۆز ئېلىپبەسىدىن «ق، چ، ج» ھەرپلىرىنى چىقىرىپ تاشلاشنى ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ. شۇنداقكەن، تىل تەلەپپۇز بازىرىدا، خاتا يېتەكچىلىكنىڭ كاساپىتىدىن كۆنسېرى يامراپ كېتىۋاتقان «ق← خ ؛ چ ← ش؛ ج← ژ» ئۆزگىرىشىنى قەتئىي مەنئى قىلىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلار ئالدى بىلەن ئوقۇتۇش مۇنبىرىدە، ئوقۇغۇچىلارغا مەزكۇر «ق، چ، ج» ھەرپلىرىنى سۆز – كەلىمىلەرنىڭ ھەرقانداق يېرىدە كېلىشىدىن قەتئىينەزەر ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشنى ئۆگىتىشى، تېلېۋىزور، رادىئو دىكتورلىرى ۋە پروگرامما رىياسەتچىلىرى باشلامچى بولۇپ، ئۆز تىل تەلەپپۇزىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتىۋېتىش ئىللىتىنى ئىمكان بار ئەڭ قىسقا زاماندا، ئۇزۇل – كېسىل يوقىتىشلىرى لازىم.

مېنىڭ تەتقىقاتىمچە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تەلەپپۇزىدىكى «ئا ، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىز «ئا، ئە ، ä ، å »» تاۋۇشلىرىغا ئاجىزلىششىنى يېزىقتا «ئې، ئى»گە ئۆزگىرىش قىلىپ ئىپادىلەش، تىل تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇش ، سوزۇق تاۋۇشلارنى جاراڭسىزلاشتۇرۇش ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇزدا ئۆزگەرتىۋېتىش بولۇپ ئىپادىلىنىۋاتقان بۇ تۆرت ئىللەت ئۇيغۇر تىل – يېزىق ئىستېمالىنى مەدەنىيەتسىزلىك ۋە ئىلمىسىزلىك گىردابىغا سۆرەۋاتقان تۆرت چوڭ ئاپەتتۇر. ھالبۇكى، بىز ئۇيغۇر

زىيالىيلىرى جەزمەن بىر ئىنقىلاب قىلىپ، بۇ تۆرت چوڭ ئاپەتنى چوقۇم يوقىتىشىمىز، شۇ ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىل – يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ داغدام يولدا، ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى ئەمەلىي كاپالەتكە ئىگە قىلىشىمىز لازىم.

خاتىمە

بىر چاغدا، ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىۋاتقان بىر نەچچە بۇرادىرىم بىلەن ئۇيغۇر تىل – يېزىق ئىستېمالىنىڭ كۆڭۈلسىزدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا غەيرى رەسمىي زاكونلىشىپ قالدىم. بىر بۇرادىرىم قولىنى جۆنەپ تۇرۇپ: «مۇشۇ ‹تىل – يېزىق كومىتېتى› دېگەن ئورگان ۋە ئۇنىڭدا ئىشلەۋاتقان مۇشۇ ئادەملەرلا بولىدىكەن، ئۇيغۇر تىل يېزىقىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ چېكى مەڭگۈ توختىمايدۇ؛ سۆز ئاتالغۇلىرىمىز مەڭگۈ قېلىپلىشالمايدۇ» دېۋىدى، ئۆمرۈمدە ئۇنتۇلغۇسىز بىر رەنجىش ئىچىدە پۈچىلاندىم، خاپا بولغىنىمدىن ئۆزۈمنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدىم. ئەمىسچۇ؟ دەۋرىمىزدىكى بۇ تىل – يېزىق كومىتېتى بىر ھوقۇقلۇق ئورگان. ئۇ يەردە پۇتكۈل ئۆمرىنى سەرپ قىلىپ، ئۇيغۇرۇمىنىڭ تىلىنى ۋە يېزىقىنى ئىلمىيلاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان پىداكار ئالىملىرىمىز، تىل ئۇستازلىرىمىز ئىشلەيدۇ. ھالبۇكى، تىل – يېزىقىمىزنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە مۇقىملىشالماسلىقىنى قانداقمۇ ئۇ زاتلاردىن كۆرگىلى بولسۇن؟!

ئىككى كۈننىڭ ئالدىدا، دەرس سۆزلەۋېتىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل – يېزىقىنىڭ ئالتە يۈز يىللىغىچە مۇقىم ئىملادا بولغانلىقىنى ئىپتىخار بىلەن مەدھىيىلەۋاتسام، بىر ئوقۇغۇچى كەسكىن ئاۋاز بىلەن: «مۇئەللىم! چاغاتاي ئۇيغۇرتىلى دەۋرىدە تىل – يېزىق كومىتېتى بارمىدى؟» دەپ سورىۋېدى، تۇرۇپلا قالدىم. ئەمەلىيەتتە، ئۇجۇقۇپلا كەتتىم دېسەممۇ بولىدۇ.

ئەمىسە، تارىخنى ۋاراقلاپ باقايلى. شۇنىسى قىزىقكى، ھېچبىر مەنبەدە، ئاز كەم ئالتە ئەسىرلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئۇيغۇر دۇنياسىنىڭ قايسى بىر يېرىدە، تىل – يېزىقنى ئىملا ۋە تەلەپپۇز بويىچە بىر

قائىدىگە سېلىشنى، سۆز – ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇشنى ئۆزىگە ۋەزىپە قىلغان ئورگان، يەنى بىر «تىل يېزىق كومىتېتى» نىڭ بولغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ئۇنداق بولسا، كۆنىمىزدە تىل – يېزىقىمىزنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە مۇقىملىشالماي، توختىماي قورچۇلۇپ تۇرۇشنى بۇگۈنكى مۇشۇ تىل – يېزىق كومىتېتىمىز كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتامدۇ – يا؟

ئەگەر بىزنىڭ جاۋابىمىز «شۇنداق! » بولىدىغان بولسا، قولىمىزدىكى بۇ ئەسەرنى يېزىشىمىزنىڭمۇ ھېچبىر ئەھمىيىتى بولماي قالىدۇ. چۈنكى، بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىكى مەزكۇر مىللەتلەر تىل – يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ھۆكۈمىتىمىز تەرىپىدىن مەخسۇس كۈچ ۋە مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن، تىل – يېزىقىمىزنىڭ زامانىغا ماس ھالدا قائىدىلىكلىشىشى ۋە ئىلمىيلىشىشى ئۈچۈن بەجانىدىل خىزمەت قىلىۋاتقان ئورگان. ئۇ يەردە ئىشلەۋاتقان تىل خادىملىرىمىز ۋە ئالىملىرىمىزنىڭ ئەمگەكلىرى ھالال ۋە ئەجرى مۇكاپاتقا مۇناسىپتۇر. ھالبۇكى، بىز پەقەت ھەر بىر يېڭى مۇدىر ئالماشسا، بىر قېتىم ئىملا قائىدە ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى يېڭىلايدىغان ئادەتكە خاتىمە بېرىپ، سەممىيەت بىلەن بېرىلگەن پىكىر – تەكلىپلەرگە نىسبەتەن «بۇ پىكىرنى كىم ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ قەيەرلىك، قانچە ياش...؟» دەيدىغان مەھەللۋىيلىك زېھنىيىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىلمىيلىك ۋە مەدەنىيلىك تارازىسى بىلەن ئۆلچەش ئاساسىدىكى خالىس ۋە دورۇس مۇئامىلىدە بولىدىغانلا بولساق، ئەڭ مۇھىمى، بىر – بىرىمىزنى ئېتىراپ قىلساق، بىر – بىرىمىزنى ئىچىمىزگە سىڭدۈرەلەيدىغان بولساقلا ، ئۆز ئىشلىرىمىزنى ئۆزىمىز چوقۇم ياخشى ئىدارە قىلىپ كېتەلەيمىز. شۇ قاتاردا ، تىل – يېزىقىمىزنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىنىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك، تۇراقلىق ۋە نىسبىي مۇقىملىققا جەزمەن ئېرىشتۈرەلەيمىز ، ئەلۋەتتە.

. 0042 ـ يىل 4 ـ مارت، پەيشەنبە ، بېيجىڭدا يېزىلدى.

2005 – يىل 30 – سىنتەبىر، تولۇقلاندى.

ئۆگىنىش ئىبادىتى ۋە ئىنسان سائادىتى

(نەسر)

مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئان كەرىمنىڭ بىرىنچى ئايىتى « ئىقرا بىسمى رەببىكە (پەرۋەردىگارىڭنىڭ نامى بىلەن ئوقۇ – ئۆگەن!)» دەپ نازىل بولغانىكەن. دېمەككى، ئىنسان ئۈچۈن، ئۆگىنىش ئەڭ مۇھىم، ئۆگىنىش تولىمۇ زۆرۈر، ئۆگىنىش بەك مۇقەددەس؛ ياشامنى ئەھمىيەتلىك، تۇرمۇشنى مەنىلىك ۋە ھاياتنى قىممەتلىك قىلىدىغان قورالالار ئىچىدە، ئۆگىنىشنىڭ ئالدىغا ھېچ قاندىقى مەڭگۈ ئۆتەلمەس!

مۇسۇلمانلىق ئىمان پرىنسىپى بويىچە ئېتىقاندا، ئاللاھنىڭ دېگىنىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش يولىدىكى پائالىيەت ئىبادەت جۈملىسىگە كىرىدۇكى، بۇ پائالىيەتلەر ئىچىدە، ئۆگىنىش پائالىيتى ئەڭ باشتا تۇرىدىغان مۆتىۋەر پائالىيەت سانىلىدۇ. ئېچىپ دېسەك، ئۆگىنىش بىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھېلىقىدەك قىلسىمۇ بولىدىغان، قىلمىسىمۇ بولىدىغان ئىش ئەمەس، بەلكى ئۇ ئاللاھ ئۈچۈن قىلىنىدىغان ئىبادەت قىممىتىدىكى پەرز ئىشتۇر، دېسەك ئوشۇق كەتمەس!

ئىنساننىڭ ئىبادەت قىلىشتىن مەقسەت ـ مۇددىئاسى مەڭگۈلۈك سائادەتنى قازىنىش ئۈچۈندۇر. ھالبۇكى، ھەر قانداق سائادەت، بولۇپمۇ بىز دەۋاتقان مەڭگۈلۈك سائادەت ئەمگەكسىز، رىيازەتسىز ۋە جاپا ـ مۇشەققەتسىز قولغا كەلمەس.

دېمەكچىمىزكى، ھەر قانداق ئىبادەتنىڭ جاپاسى ـ رىيازىتى بار، ئوخشاشلا ئۆگىنىش ئىبادىتىنىڭ ھەم مۇشەققىتى بار. ھەتتا، ئۆگىنىش ئىبادىتىنىڭ رىيازىتى ۋە مۇشەققىتى باشقا ئىبادەتلەرنىڭكىدىن قىلچىمۇ قېلىشماس.

رىيازەتتىن قاچماي، مۇشەققەتتىن قورقماي، ئىخلاس بىلەن قىلىنغان ھەر قانداق ئىبادەتنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ھالاۋىتى، شارابىتى ۋە مۇكاپاتى بولىدۇ. ئەمدى، ئۆگىنىش ئىبادىتىنىڭ مۇكاپاتى شۇكى، ئۇ

ئىنسانغا بىلمىگەننى بىلدۈردى، ئۇقمىغاننى ئۇقتۇردى، ئىنساننى بىلمەس مەخلۇقتىن بىلگىن ئالىمغا، مىسكىن مەغلۇبتىن مەغرۇر غالىبقا ئايلاندۇردى.

يەنە دېسەك، ئىنساننىڭ تۇرمۇشى ئۆگىنىش بىلەن زىننەت تاپىدۇ: زىننەتلىك تۇرمۇش، گۈزەل ھايات ئەمەلىيەتتە، ھەر قانداق ئىنساننىڭ بىرىنچى ئارزۇسى، ئەڭ باشتا تۇرىدىغان ئارمىنىدۇر. ھالبۇكى، ئىنساننىڭ بۇ ئارزۇسى ۋە بۇ يۈكسەك ئارمىنى پەقەت ۋە پەقەت ئۆگىنىش-ئوقۇش بىلەنلا رېئاللىققا ئايلىنىدۇ.

كىشىلىك ھايات ئۆگىنىش بىلەن لەززەت تاپىدۇ: شۇنىسى ئېنىقكى، تەمسىز ھاياتنى ھېچكىممۇ ياقتۇرمايدۇ؛ لاۋزا تۇرمۇشنى ھېچكىممۇ ياراتمايدۇ. ھالبۇكى، ئۆگىنىش-ئوقۇش ئىنسان تۇرمۇشىغا تەم كىرگۈزىدىغان خاسىيەتلىك تۈزدۇر؛ تىرىشىپ – تىرمىشىپ ئىجتىھات قىلىش بولسا، كىشىلىك ھاياتنى تەملىك، تاتلىق، ياشىغانسېرى ياشىغۇسى كېلىدىغان مەززىلىك قىلىدىغان سېھرى كۈچنىڭ دەل ئۆزىدۇر.

ھەر قانداق ئادەمنىڭ ھاياتى پەقەت جاپالىق ئۆگىنىش بىلەن، ئىخلاسلىق ئوقۇش بىلەن ئۆزىگە تېگىشلىك قىممەت تاپىدۇ؛ ئىنساننىڭ ئۆزى بولسا، ئۆگىنىش بىلەن، ئوقۇش بىلەن ئۆزىگە لايىق ھۆرمەت، ئىكرام ۋە ئىززەت تاپىدۇ.

شۇنداق دېيىش مۇمكىنكى، بۈگۈنكى دۇنيادا، ستودېنت بولمىغان، بىلىك ئېگىدا ستودېنت سەۋىيىسىنى ھاسىل قىلالمىغان مۇسۇلمان نېمىلا دېگەنبىلەن بىر ناچار مۇسۇلماندۇر. بۈگۈنكى ئالەمدە، كومپيوتېر بىلمىگەن، بىلىك، ئۈچۈر ۋاستىلىرىنى قوللىنالمايدىغان مۇسۇلمان بولسا، سېپى ئۆزىدىن بىر ناكار مۇسۇلماندۇر.

«ياشلىقتا قىلغان ئىبادەت تاشقا مۆھۈر باسقاندەك». ئوخشاشلا، ئۆگىنىش ئىبادىتىمۇ ئۆمۈر مەۋسۇمىنى بەك تاللايدۇكى، ياشلىق-نەۋقىرانلىق ئۆگىنىش ئىبادىتىنىڭ ئەڭ پەيز مەۋسۇمىدۇر.

ئى ، ياش مۆمىن! ئى ، ياش نەۋقىران مۇسۇلمان! ئۆگىنىش ـ ئوقۇش ئىبادىتىدىن ھەرگىز نېسۋىسىز قالما ، تىرىشىپ ئۆگەن! ياشلىق ـ بەختىياشلىق ۋە قاشقاشلىق ئېتىكىنىڭ بېشىغا دەرھال سال يۆگەن!

ئىلىم – پەن كىتابلىرىنىمۇ ئاشۇ قۇرئان ـ ھەدىس كىتابىنى ئوقۇغاندەك مۇھەببەت بىلەن ، سۆيگۈ بىلەن ۋە چىن ئىخلاس تەسبىھاك بىلەن ئوقۇ! چۈنكى ، ئۇ كىتابلاردا سۆزلىنىۋاتقىنى دەل ئاللاھ مۆجىزاتلىرىنىڭ تەسۋىرىدۇر؛ ئۇ پەن ۋە ئۇ تېخنىكىلارنىڭ بىلدۈرىدىغىنى بولسا ، بەلكى پەرزىي بىلىملەرنىڭ جەۋھىرىدۇر!

خۇلاسە كەلام، ئۆگىنىش ئىبادىتى مۆمىن ئىنسان سائادىتىنىڭ خاسىيەتلىك ئاچقۇچىدۇر. ھالبۇكى، پەقەت ئۆگىنىش ئىبادىتىنى ئىخلاس بىلەن قىلغان ئىنسانلا، ئاخىرقى ھېسابتا، ئىككى دۇنيالىق سائادەتلىك ياشام ئۆپۈقىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرەلەيدۇ ۋە ئۇ يەردە، ئىنسانىي ھاياتنىڭ پەيزىنى راۋرۇس سۈرەلەيدۇ!

2010 – يىل 20 – يانۋار، بېيجىك.

ئۆگىنىش ئېگى – نۇسرەتنىڭ تېگى

(نەسر)

ئىنسان بۇ دۇنياغا مۇشۇنداق بىر ئىنسان سۈپىتى بىلەن تۆرەلگەنىكەن ، ياشىشى كېرەك ، ياشىغاندىمۇ ئىنسانغا مۇناسىپ رەۋىشتە ياخشى ياشىشى كېرەك. شۇنداق دېيىش مۇمكىنكى ، ياشاش ، ياشىغاندىمۇ بار ئىمكان بىلەن ياخشى ياشاش ھەر قانداق ئىنسان ئۈچۈن بىر مەجبۇرىيەتتۇر.

ھالبۇكى ، ياشام مەجبۇرىيىتىنى جايىدا ئادا قىلىپ ، ياخشى ياشاشنى ئويلىغان ئادەم ئالدى بىلەن جەزمەن ئۆگىنىشى كېرەككى، ئۆگىنىش تېگى – تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ھەر قانداق بىر ئىنسان ئۈچۈن باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچ ۋە زۆرۈر مەسئۇلىيەتتۇر.

شۇنداق، ئۆگىنىش – ھەر قانداق ئادەم بۇ دۇنيادىكى ياشام يولىدا دۇچ كېلىدىغان تۇنجى ئۆتكەلكى، بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتەلىسەڭ، تاللىنىپ ياشاپ قالىسەن؛ ئۆتەلمىسەڭ، شاللىنىپ سەپتىن قالىسەن: بوۋاقنىڭ ئانىنى ئىمىشنى بىلىشى ئۆگىنىشكە باغلىق؛ سەبىي بالىنىڭ ئۆملەشنى، مېڭىشنى بىلىشمۇ ئوخشاشلا ئۆگىنىشكە تالىق. ئەقىل يېشىدىكى ھەر قانداق بىر ئادەمنىڭ ئۆسۈپ، كامالەت تېپىپ، يېتىك بىر مەدەنىي ئىنسان بولۇپ ياشيالىشى ئاداققىي جەھەتتە يەنىلا ئۆگىنىشكە قاراشلىق.

ئۆگىنىش ئەمەلىيەتتە، ئىنسانلىق ياشام بىلىكلىرىنى بىلىشنى، تۇرمۇش ھۈنەر – سەنئەتلىرىنى پەم قىلىشنى ۋە ھاياتلىق تېخنىكىسىنى ئىدراك قىلىشنى، شۇ ئارقىلىق، دۇنيا ھاياتىنى ھەقلىق رەۋىشتە مەندار قىلىشنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلىدۇكى، ئۆگىنىش – ھەر قانداق بىر ئىنساننىڭ ئالدى بىلەن ئۆزىنى چۈشىنىشى، ئۆزىنىڭ نەرخ – باھاسىنى بىلىشى، ئاندىن دۇنيانى، دۇنيا ياشامنى بىلىپ يېتىشىنىڭ مۇتلەق زۆرۈر قاتتىق دېتالى؛ ئۇنىڭغا، يەنى ئۆگىنىشكە مۇجەسسەمدۇر دۇنيادا ياشاشنىڭ، ھايات كۆچۈرۈشنىڭ پۈتكۈل چارىسى، تەدبىرى ۋە ھەممە ئامالى.

ھالبۇكى، ئۆگىنىشنى خاھلىمىغان، ئۆگەنمىگەن ئادەم ئۆزىنىڭ قەدىر – قىممىتىنى بىلەلمەيدۇ؛ ئۆگىنىشنى پەرز بىلمىگەن ئادەم بۇ دۇنيانى، بۇ دۇنيا ھاياتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ يېتەلمەيدۇ؛ ئۆگىنىشنى ئۆزىگە بۇرچ بىلمىگەن ئادەم بۇ دۇنيادا قانداق ياشاشنى، قانداق تۇرمۇش كەچۈرۈشنى تېگى – پېيى بىلەن بىلىپ كېتەلمەيدۇ.

شۇنداق، ئۆگىنىش – ھەر قانداق ئىنسان بۇ دۇنيادا جەزمەن ئورۇنداشقا تېگىشلىك بىرىنچى ۋە ئەڭ چوڭ مەجبۇرىيەتكى، بۇ مەجبۇرىيەتنى ئۆتىمەي تۇرۇپ، ئىنسان ھەقىقىي مەنىدىكى ئىنسان بولالمايدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئان كەرىمنىڭ بىرىنچى ئايىتى « ئىقرا بىسمى رەببىكە (پەرۋەردىگارىڭنىڭ نامى بىلەن ئوقۇ – ئۆگەن!) » دەپ نازىل بولغانىكەن. دېمەككى، ئىنسان ئۈچۈن، ئۆگىنىش ئەڭ مۇھىم، ئۆگىنىش تولىمۇ زۆرۈر، ئۆگىنىش بەك مۇقەددەس؛ ياشامنى ئەھمىيەتلىك،

تۇرمۇشنى مەنىلىك ۋە ھاياتنى قىممەتلىك قىلىدىغان قوراللار ئىچىدە، ئۆگىنىشنىڭ ئالدىغا ھېچ قانداقى مەڭگۈ ئۆتەلمەس!

ئۆگىنىش – ھەر قانداق ئىنساننى بۇ دۇنيادا ئاكتىپ، تەشەببۇسكار ۋە راھەت ياشاش ئىمكانىغا ئىگە قىلىدىغان بىرىنچى بۈيۈك تەدبىر. « تەدبىرىڭ قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولىدۇ». ھالبۇكى، ئۆگىنىش ئېڭى بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرالىغان، ئۆزىدە ئۆگىنىش ئېڭىنى تۇرغۇزالىغان ۋە ئۆگىنىش بىلەن ئۆزىنى ئاۋۇندۇرالىغان ئىنسان ئەمەلىيەتتە، ئۆز تەقدىرىنى ئۆز قولىدا تۇتالىغان ئىنسان بولىدۇ.

ئىنسانلىق سۈپىتىگە مۇناسىپ ياشاشنىڭ ئەمەلىيەتتە، ئۆزى ئۈچۈن بىر مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكىنى تونۇغان ئىنساندا، ئۆگىنىش ئاڭلىقلىقى جۇلالاپ تۇرىدۇكى، ئۆگىنىش ئاڭلىقلىقىغا ساھىب بولغان ئىنسان ئۆزىنى غەلىبە ـ نۇسرەتنىڭ ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغان ئىنسان ھېسابلىسا، ھەتتا ئۆزىنى غەلىبە ـ نۇسرەتنىڭ يېرىمىنى قولىغا كەلتۈرۈپ بولغان ئىنسان سانىسا بولىدۇ. چۈنكى، ئۆگىنىش ئاڭلىقلىقى ئىنسانغا ھەمىشە ئۈزلۈكسىز، ئۈزلۈكىدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى ئاتا قىلىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، مۇئەييەن بىر ئاڭ ئىنسان مېڭىسىدە تۇرىۋېرىپ سىڭىپ كەتمەي، مۇناسىپ بىر ھەرىكەتكە ئايلانغاندىلا، ئاندىن ئۇ مەلۇم نەتىجە كۆرسىتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاڭلىق مەخلۇق ھېسابلىنىدىغان ئىنساندا، پەقەت ۋە پەقەت ئۆگىنىش ئاڭلىقلىقى بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ غەلىبە ـ نۇسرەت قازىنالايدۇ. ئاندىن ئۇ بۇ ئەمگەك ـ ئىجاد دۇنياسىدا ئىنساندەك ياشيالايدۇ، ئاندىن بۇ گۈزەل ھاياتنىڭ ھوسۇللۇق قەنتىنى راسا چاقالايدۇ.

سىناپ باق، قېرىنداشىم سەنمۇ. كاللاڭدا ئۆگىنىش ئېڭىنى تۇرغۇز ۋە تىرىشىپ ئۆگەن. ئۆگىنىش ئېڭى بىلەن تۇرمۇش ئېتىكىنىڭ بېشىغا سالغىن يۈگەن!

2008 ـ يىل 29 ـ دېكابىر.

(ئېلىندى: «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى2009 ـ يىللىق 2 ـ سان)

هجرەت ۋە نۇسرەت ــــ

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي

هجرەتتە بىباها ئىمكان

مەن ھېلىقىدەك ئۆز ئۆمۈر ياشامى ئۈچۈن باشتىلا بىر ئۇلۇغۋار پىلاننى تۈزۈۋېلىپ، شۇپىلان بويىچىلا ئىش قىلسام دەيدىغان ۋە «قىلىمەن» دېگەن ئىشنى روياپقا چىقارمىسا، زادىلا ئۇنىمايدىغان قالتىس جاسارەتلىك ئىنسان قاتارىغا كىرەلمىسەم كېرەك. ئەمما، مۇھىت ئىمكانى، ھاياتلىق مۇمكىنچىلىكى يار بەرسىلا، ئۆمۈرنى ئاشۇ ئىمكانلار دائىرىسىدە قەدىرلەپ ۋە گەۋدىلەندۈرۈپ ياشاشقا يېتەرلىك شجائەت كۆرسىتەلەيدىغانلاردىنمەن دەيمەن ئۆزەمچە. مۇشۇنداق خۇي ـ تەبىئەت ۋە خاراكتېر بىلەن ياشاپ كەلگەن مۇھاجىرەتلىك ھاياتىمدا، ھجرەتنىڭ ئىنسانغا ئاتا قىلىدىغان ئىمكانى ئۆز يۇرتىدىكى ئىمكانلاردىن سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە مول ۋە كەڭ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە، تەڭداشسىز دەرىجىدەقىممەتلىك بولىدىكەن، دەپ قالدىم.

«لۇتپۇللاھ مۇتەللىپ مەڭگۈ ئۆگىنىش ئۈلگەڭلەر بولسۇن!»

باشتا تاپشۇرما قىلغىنىمدەك، 1972 ـ يىلى،يىگىرمە ئىككى ياشلىق مەن بېيجىڭغا ھجرەت قىلىپ، مەركىزىي مىللەتلەرئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىردىم. «ئوقۇشقا كىرىش تەربىيىسى» دېگەندەك رەتتىكى زۆرۈر پائالىيەتلەرنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، رەسمىي دەرسكە چۈشۈپ كەتتۇق.كەچقۇرۇن كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپ بىردەم ئارام ئالغاندىن كېيىن، سائەت يەتتىدىن توققۇزغىچە ئۆزىمىزگە تەئەللۇق سىنىپىمىزغا بېرىپ، كوللېكتىپ ھالدا، «كەچلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش» قىلاتتۇق. مۇنداق چاغلاردا، دەرس ئوقۇتقۇچىلىرىمىز نۆۋەتلىشىپ، سىنىپىمىزغا كېلىپ، ئىختىيارى ھەمسۆھبەتتە بولاتتى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىر ئاخشىمى ئىدى، ئەدەبىي تەرجىمە ئوقۇتقۇچىمىز ماشۇجىن مۇئەللىمنىڭ بىزگە بايان قىلغان سۆھبىتى ھېلىھەم ئېسىمدە: — مەن لۇتپۇللاھ مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان ماشۇجىن بولىمەن، ـ دېدى ئۇ ھەر قايسىمىز بىلەن قىزغىن قول ئېلىشىپ

كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن، ـ سىلەر ل. مۇتەللىپنىڭ مىللەتداشلىرى، يۇرتداشلىرى. سىلەرنى كۆرۈپ، بەك خوش بولدۇم. پايتەختكە ئۆگىنىش ئۈچۈن كەلگىنىڭلەرگە قۇتلۇق بولسۇن! ئۇ ئۇيغۇرچىنى خۇددى بىراۋغا كىتاب ئوقۇپ بېرىۋاتقاندەك، ھەر بىر كەلىمىنى ئايرىم ـ ئايرىم قىلىپ، ئۆزىگە خاس بولغان بىر خىل تاۋۇشۇق تەلەپپۇزدا سۆزلەيتتى. ئەمما، چىراي ئىپادىسى ۋە سۆز ـ جۈملىلەرنى مارجاندەك تىزىپ ئېيتىشتىكى ئەستايىدىللىقى ئۇنىڭ سەممىيلىك بىلەن تويۇنغان قەلب ـ يۈرىكىنى تەرجىمان بولۇپ چۈشەندۈرۈپ تۇراتتى گويا. ھەممىمىز ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ھەيران ـ ھەس بولغان ھالدا، خۇددى ماگىنىت تېشىغا تارتىلىپ چاپلىشىپ قالغان تۆمۈر پارچىلىرىدەك قېتىپ ئولتۇرۇپلا قالدۇق. ئەمىسچۇ؟ بىر خەنزۇ ئادەم سىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىڭدىن بولغان بىرئىلمىپەرۋەر ئوتيۈرەك ئىنساننى شۇ قەدەر سۆيسە. ئۇنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى سەندىنمۇ بەكرەك بىلسە؛ ئۇ يازغان شېئىرلارنى شۇ قەدەر ئەزىزلىسە ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنىغا ئەدىبلەرگە خاس ئىلمىيلىك بىلەن چوڭقۇر چۆكسە، ئاندىن ئۇلارنى دۆلەت تىلى بولغان خەنزۇ تىلىغا ئۆرۈسە، سەن تەسىرلەنمەي تۇرالامسەن ئەجەبا!؟ – باشقىسىنى قويۇپ تۇرايلى، ـ دېگەن ئىدى ماشۇجېن مۇئەللىم شۇ كۈنى يارىشىملىق قول ھەرىكىتى بىلەن جىددى قىياپەتتە، ـ ل. مۇتەللىپ ھەممىدىن تولا ئۆگىنىش ـ ئوقۇشنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ زۆرۈر ۋە ئەڭ مۇقەددەس پائالىيەت ئىكەنلىكىنى؛ ئىنساننىڭ ياشلىق مەزگىلىنىڭ بولسا، ئۆگىنىش ـ ئوقۇشنىڭ تېپىلماس ۋە بىباھا پۇرسەت چېغى ئىكەنلىكىنى ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنگەن ۋە بۇ چۈشەنچىنى زامانداشلىرىغا، ئەۋلادلارغا تولۇقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە سەممىيەت ۋە جىددىيەت بىلەن تىرىشقان ئىنسان ئىدى. ئۇنىڭ بۇخىل ئالتۇندەك ئېسىل ئىدىيىسى ۋە ئالماستەك قىممەتلىك ئېڭى ئۆزىنىڭ «يىللارغا جاۋاب»، «ياشلىق ئۆگەن»، «بىز شىنجاڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى»، «بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى» قاتارلىق نادىر شېئىرلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندۇر. ھالبۇكى، سىلەر لۇتپۇللاھ مۇتەللىپنىڭ روھىدىن ئوبدان ئۆگىنىشىڭلار، ئەلا ئۆگىنىش نەتىجەڭلەر ئارقىلىق، ئۇ ئوتيۈرەك ئەجدادىڭلارنىڭ ئىزىنى بېسىشىڭلار ۋە ئەمەلىي تۆھپەڭلەر ئارقىلىق، ئۇنىڭ ياش غۇنچە گۈلىنى ئېچىلدۇرۇشۇڭلار كېرەككى، ل. مۇتەللىپ سىلەرنىڭ ئەبەدىيلىك ئۆگىنىش ئۈلگەڭلەربولسۇن! ماشۇجېن مۇئەللىمنىڭ خىتاپنامە خاراكتېرىدىكى بۇ تەۋسىيەسىنى ئاڭلاپ ھەممىمىز بەك خوش بولدۇق، بەكمۇ ھاياجانلاندۇق. ھاياجانلاندۇقلا ئەمەس، بەلكى ھەيران ـ ھەس قالدۇق. ئەمىسچۇ؟ 1966 ـ يىلى باشلانغان ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئانا يۇرتىمىزدا، لۇتپۇللاھ مۇتەللىپلەرنىڭ ھەيكەللىرىنى چېقىپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلغان، پائالىيەتلىرىنى كىنو سىنارىيەلەشتۈرگەنلەرنىڭ

ھەممىسنى «ئەكسىيەتچى ئىلىم نوپۇزلۇق قارا يىپلار» قىلىپ ئايرىپ، كوچىلاردا سازايى قىلدۇرۇپ، ئاممۋى كۈرەشكە تارتىپ مۇشتلاپ ـ ئۇرۇپ،قەددىنى كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكەن تۇرسا، ئۇ يەردە، «ل. مۇتەللىپنىڭ ‹ياشلىق ئۆگەن ›دېگەن شېئىرى ياخشى. ئۇ بىزنىڭ ئۇلگىمىز» دېيىش ئىمكانىمىز يوق بولدى ـ دە! ئەمما،مانا بۈگۈن بۇ يەردە ـ پايتەخت بېيجىڭدا، سىنىپ تەربىيىچىلىرىمىزدىن بىرى بولغان ماشۇجېن مۇئەللىم بىزنىڭ يۈرىكىمىزدىكى گەپلەرنى دېدى، دېگەندىمۇ چىن دىلىدىن پۇخادىن چىققۇدەك قىلىپ دېدىكى، بېيجىڭ دېگەن بولىدىغان يەر ئىكەن جۇمۇ!؟ مانا بۇ بىزنىڭ پايتەخت بېيجىڭدىكى تۇنجى تەسراتىمىز – شۇ قەدەر تەبىئىي، شۇ قەدەر نەق. بولۇپمۇ كىچىكىمدىن لۇتپۇللاھ مۇتەللىپ ھەيرانىسى بولغان مەن بېيجىڭدا، پىكىر ـ تەپەككۇر ۋە ئىلمىي پائالىيەت قىلىش جەھەتتە شۇ قەدەركەڭ ئىمكانلار ساھىبى بولىدىغانلىقىمدىن سۆيۈنۈپ، تېرەمگە پاتماي قالغاندەك بولۇپ كەتتىم. شۇ كېچىسى، ئون يىللار ئىلگىرى مەن ئوقۇغان قەشقەر 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنى چۈشەپتىمەن.ئەنە، مەكتەپنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىشكىلا پىششىق خىشلىق، ئىككى تەرىپى ئاكاتسىيىلىك خېلى كەڭ مەيدان، مەيداندىن ئۆتۈپ، چىرايلىق پەلەمپەيلەر بىلەن يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈۋاتىمىز. ئالدىمىزدا، ئالدىغا يارىشىملىق ئۇيغۇرچە پېشايۋان چىقىرىلغان ئوقۇتۇش بىناسى. ئۇنىڭ قوش قاناتلىق كەڭ كىرىش ئىشىكىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بادام دوپپىلىق لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ قولىدا بىر كىتاب بار پۈتۈن بەدەن ھەيكىلى غەيۇر ۋە جاسارەتلىك تۇرۇق بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بوينۇمدا قىزىل گىلاستۇك.ھەيكەلنىڭ ئالدىدىن پىئونىرلارچە سالام بېرىپ ئۆتىۋاتىمىشمەن،.. ھەي،... قانداق گۈزەل چاغلار ئىدى ـ ھە ئۇ! شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتچان گەپ ـ سۆزلىرى ۋە ھوسۇللۇق ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق يېتەكلەپ، بىزنىڭ پىكىر ـ تەپەككۇر ئۇپۇقىمىزنى كەڭ ئاچقان ماشۇجېن مۇئەللىم بىلەن ئىجىل ـ ئىناق ئۇستاز ـ شاگىرت بولۇپ قالدۇق. ئۇنىڭ ھەيدەكچىلىكى ۋە رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن سىنىپىمىزدا، «ل.مۇتەللىپ ئەدەبىيات كۇرژۇكى» قۇرۇۋالدۇق. كۇرژۇك ئەزالىرى قەرەللىك سۆھبەت يىغىنلىرى ئۇيۇشتۇراتتۇق. بەزى شەنبە ـ يەكشەنبە ۋە بايرام كۈنلىرى تەكلىپ بىلەن، ماشۇجېن مۇئەللىمنىڭ ئۆيىگە باراتتۇق. ئۇ ئۆزىنىڭ ل.مۇتەللىپ شېئىرلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىش جەريانىنى زوق ـ شوق بىلەن سۆزلەپ بېرەتتى.ھەمىشە بىزنى ل.مۇتەللىپنىڭ «يىرتىلسا كالىندارنىڭ بىر ۋارىقى، تۆكۈلىدۇ ياشلىقتىن بىر تال يوپۇرماق» دېگەن ئۆلۈمسىز بېيىتى بىلەن ئاگاھلاندۇرۇپ، ئويۇنپەرەسلىك قىلماي، ھەر بىر مىنۇت ـ سېكونتنىمۇ ئىسراپ قىلماي، جان جەھلىمىز بىلەن تىرىشىپ ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈرەتتى. ئىمكانىيەت

قوينى جۇڭگودىكى ھەر قانداق يەردىن سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە كەڭ بولغان بېيجىڭ مۇھىتى بىزنى ئاقىبەتتە، بىلىم قۇرۇلمىسى نىسبەتەن كەڭ ۋە پىششىق، پىكىر ـ تەپەككۇرى نىسبەتەن ئەركىن، ئويغاق ۋە ئويناق قىلىپ تەربىيىلەپ چىقتى. 1975 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگىنىمىزدە، مەن ئوقۇغان ئون ئۈچ ئوقۇغۇچىلىق 72 ـ يىللىق يۇكسەك سىنىپتىن ئون نەپىرىمىزنى مەركىزىي مىللەتلەرئۇنىۋېرستېتى، مەركىزىي تەرجىمە ئىدارىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى ۋە شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئىلىم ئورگانلىرىغا تەقسىم قىلدى. شىنجاڭ گېزىتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ پېنسىيونېرى خالىدە ئىسرائىل، شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىنىڭسابىق باشلىقى قۇربان ياسىن ۋە «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى تۇرۇپ بارات قاتارلىقلار مېنىڭ شۇ زاماندىكى ئېپتىخارلىق ساۋاقداشلىرىم بولىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئۆز مەكتەپ، ئۆز فاكۇلتېتىمغائېلىپ قېلىنغاندىن كېيىنمۇ، ماشۇجېن مۇئەللىمنىڭ « ل. مۇتەللىپ سىلەرنىڭ ئەبەدىيلىك ئۆگىنىش ئۈلگەڭلەر بولسۇن!» خىتابىنى ئۇنتۇپ قالمىدىم. ئوقۇغۇچى ئەۋلادلارنى ل.مۇتەللىپنىڭ «ئىجاد ـ يىللارنى قېرىتىدۇ، دەپ بېرىمىز جاۋاب» روھى بويىچە يېتەكلەپ، تىل، ئەدەبىيات ۋە تەرجىمىچىلىك ئوقۇ ـ ئوقۇتۇشى ساھەسىدە، بىرقەدەمدە بىر ئىز چىقىرىپ، بىجانىدىل ئىشلەپ كەلدىم. ئەدەبىيات ۋە يېزىقچىلىققا ئاشىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە، ل.مۇتەللىپ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان كۈنلەرنى ئاساسەن ئەس ـ يادسىز ئۆتكۈزۈۋەتمىدۇق. چوڭراق قىلغىنىمىز 1995 ـ يىلى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرستېتىئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ تەشكىللىشىدە ئۆتكۈزۈلگەن «لۇتپۇللاھ مۇتەللىپ ۋاپاتىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» بولۇپتۇ. كېلەر يىلى، يەنى 2012 ـ يىلى، مەكتىپىمىزدە، «لۇتپۇللاھ مۇتەللىپ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 90 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»ئۆتكۈزۈشنى پىلانلاۋاتىمىز. زامان ياخشى، نىيەت خالىس، ئىمكانلىرىمىز تەل.ھالبۇكى، تىرىشساقلا، ھەر قانداق ئىشنى قىلالايمىز بۇ يەردە.

بېيجىڭدە ئەلشىر نەۋائىي تەنتەنىسى

2011 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، پايتەخت بېيجىڭدىكى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرستېتىدە، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى باشچىلىقىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان «بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ570 يىللىقىنى غۇرۇر بىلەن خاتىرىلەيمىز» ماۋزۇلۇق بىر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى داغدۇغىلىق ۋە

تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا، بېيجىڭدىكى مۇناسىۋەتلىك ئىدارە ئورگانلاردا ئىشلەۋاتقان كادىرلار، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ۋە ئانا يۇرتىمىزدىن بېيجىڭغاخىزمەت بىلەن كەلگەن يۇرتداشلىرىمىز ۋەكىللىرىدىن بولۇپ ، جەمئىي 200 گە يېقىن كىشى ئىشتىراك قىلدى. بۇ نۆۋەت بېيجىڭدا ئېچىلغان بۇ ئەلشىر نەۋائىي تەنتەنىسى يىغىنىنىڭ مەكتەپلەر تەتىل قىلغان بىر چاغ بولۇشىغا قارىماي، بۇ قەدەرداغدۇغىلىق قىلىپ ئۆتكۈزۈلۈشى مۇنداق بىر ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن بولغانىدى. بۇلتۇر،يەنى 2010 - يىل 9 - ئايدا، جۇڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى ئۈرۈمچىدە ھەيئەتلەر يىغىنى چاقىرىپ، بۇ يىل، يەنى 2011 - يىل 10 - ئايدا،بېيجىڭدە، ئەلشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئاچىدىغانلىقىنى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوتتۇز توملۇق ئەلشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى نەشرقىلماقچى بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ھاياجان ئىچىدە، بېيجىڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ قۇتلۇق خوشخەۋەرنى مەكتىپىمىزدىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارغا يەتكۈزدۇق.ھەممەيلەن بىزگە ئوخشاشلا شادلىنىپ، قاينام تاشقىنلىققا چۈمدى. شۇ ئارىلىقتا، مەن«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تەتقىقاتى» دەرسىنى سۆزلەۋاتقان ئۇيغۇر تىل ئەدەبىيات فاكۇلتېتى 2007 - يىللىق سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى: - مۇئەللىم، بىز بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان ئاشۇخەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا جۆر بولۇپ، سىنىپ بويىچە بىر خاتىرىلەش پائالىيىتى قىلساق قانداق؟، - دەپ مەسلىھەت سورىدى. – ياخشى گەپ، بىزمۇ ئۇ مۇھتەرەم بوۋىمىزنىڭ 570ياشقا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەيلى، ئەمىسە، – قاچان خاتىرىلىسەك بولۇر؟ – نەۋائىي بوۋىمىز بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقان ئاشۇ2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خاتىرىلىسەك، قانداق؟ – بولىدۇ. ئەمىسە، پۈتۈشتۇق. بولۇنغان گەپ شۇ. ئوتتەك قىزغىن پىكىرلىك ۋە چەپدەس ئىنكاسلىق ياش ئەۋلادلىرىمىز ئۇيغۇر فاكۇلتېتى رەھبەرلىكىگە دەرھال دوكلات يازدى.توغرا ئىشنى، ياخشى پائالىيەتنى پائال قوللاشنى ئۆزلىرىگە بۇرچ بىلىدىغان فاكۇلتېت رەھبەرلىكى: «ياخشى ئويلاپسىلەر، بۇ پائالىيەتنى بىر سىنىپ نامىدىن ئەمەس، پۈتۈن فاكۇلتېت نامىدىن قىلايلى. ياخشى تەييارلىق قىلىڭلار» دەپ يوليورۇق بەردى ۋەئۆزلىرى باش بولۇپ، مەكتەپ مەمۇرىيىتىگە دوكلات يېزىپ، ئىزنى - ئىجازەت ۋە پائالىيەت مەيدانى ئېلىپ بەردى. ئىككى يۈز كىشىلىك كۆلەمدىكى بىر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزۈش دېگەننى ئاسان دېسە ئاسان، تەس دېسە، تولىمۇ بەسى مۇشكۇل بىر ئىش.

ئۈنىڭئۈستىگە 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى دېگەن قىشلىق تەتىلنىڭ دەل كىندىكى. قىزغىنلىقتا، «ھە،شۇنداق قىلايلى!» دەپ بەك ۋارقىراپ قويۇپ، ۋاقتى كەلگەندە، تەتىل قىلىپ ئانا يۇرتقا قايتىۋاتقانلارنى كۆرۈپ، ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇغ تۇغقانلارنى سېغىنىش ئوتىنىڭ كۆيدۈرۈشىگە بەرداشلىق بېرەلمەي: «دادامدىن تېلېفون كېلىپ قالدى. ئانامنىڭ مىجەزى يوق بولۇپ قاپتۇ» دەپ ئۆيگە تىكىۋېتىپ، قاتنىشىدىغان ئادەم ئاز، پائالىيىتىمىزچۆپچۆل بولۇپ قالارمۇ؟ ئۇنداق بولمىدى. دەل ئەكسىچە، «ئەلىشىر نەۋائىي بوۋىمىزنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى ئۆتكۈزىمىز» دەپ، ھەتتا 2010 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئوقۇشقاكىرگەن ۋە يېڭى، ماكان، يېڭى مۇھىت تۇپەيلى ئانا يۇرت ۋە ئاتا ـ ئانىسىنى ئەڭ سېغىنىپ كېتىدىغان 2010 ـ يىللىق سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن قىز ـ يىگىتلەر تەتىلدە ئۆيلىرىگە قايتمىدى. بەزىلىرى 9 ـ فېۋرال ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغان كۈنى تەنتەنىسىنى قىلىۋېتىپ، ئاندىن قايتىدىغان بولۇشتى. يەنە بىرمۇنچەيلەن، تەتىل قىلىپ دەسلەپ ئۆيگە كېتىپ، 9 ـ فېۋرال كۈنىگە ئۈلگۈرۈپ قايتىپ كەلدى. باق، قېرىنداشلىرىم، ۋە پەخىرلەنكى، مانا بۇ بىزنىڭ بىيجىڭدا ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇرپەرزەنتلىرىمىز!

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بولغانىكەن، ئۇنىڭدا ئەلىشىر بوۋىمىزنىڭ ھاياتى ۋە ئەمگەكلىرىگە تالىق مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنغان ۋە ئالىي بىلىم يۇرتىدىكى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ يارىتىشىغا ۋە ئۇلارنىڭ قايىللىقىغا مۇيەسسەر بولغىدەك ئىلمىي ماقالىلەر ئوقۇلۇشى كېرەك. بىز بۇنىڭغائەستايىدىل تەييارلىق قىلدۇق: ئوقۇتقۇچىلارمۇ، ئوقۇغۇچىلارمۇ بەس ـ بەستە ماقالەماۋزۇلىرىنى بېكىتىشتى، ئەستايىدىل ئىزدىنىپ تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىشتى. ئاندىن، بىز بۇ پائالىيەتنى ئانا يۇرتىمۇ ئۆزئىچىگە ئالغان كەڭ جەمئىيەتكە ئىشكى داغدام ئېچىۋېتىلگەن ئومۇم خەلق پائالىيىتى قىلماقچى بولدۇق. چۈنكى، ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي ھەممە ئۇيغۇرنىڭ بوۋىسى. شۇنداقىكەن، ھەممە ئۇيغۇر بۇ يىلنىڭ بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائىي 570 ياشقاكىرگەن قۇتلۇق يىل ئىكەنلىكىنى بىلسۇن دېدۇق. شۇ مۇددىئادا، بىر تەكلىپنامە ئىشلىدۇقكى، شۇ خىلدىكى تەكلىپ ـ دەۋەتناملارغا ئۆرنەك بولغىدەك. بىز بۇ تەكلىپنامىنى جوڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام جەمئىيىتى رىياسىتىدىكى ئەمەلدارلاردىن تارتىپ، ھەر قايسى چوڭ گېزىت ـ ژۇرناللار تەھرىر بۆلۈمىدىكى ئىلمدارلارغىچە تارقاتتۇق: «ئىمكانىڭلار بولسا، كېلىڭلار، ئۇيغۇر نەۋائىينىڭ بەش يۈز يەتمىشىيىشىغا بىرلىكتە تەنتەنە قىلايلى» دېدۇق. مەزكۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۈچۈن تارقاتقان تەكلىپنامىنىڭ باش بېتىگە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ھايات ۋاقتىدا سىزىلغان سىزما رەسىمىنىڭ باش قىسمى چۈشۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئاستىغا «بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570

يىللىقنى غۇرۇر بىلەن خاتىرىلەيمىز» دېگەن خاتىرىلەش كۈنى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىڭ ماۋزۇسى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە ئېنگلىزچە يېزىق بىلەن دۇرۇس ئىملالىق قىلىپ بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاستىغا تەكلىپ سۆز تېكستى يېزىلدى. تەكلىپنامەنىڭ ئارقا يۈزىگە بولسا، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزامۇھەممەد ھەيدەر كوراگان ملادىيە **1551**-يىلى، ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» ناملىق مەشھۇر تارىخ كىتابىغا تاشقا مۆھۆر باسقاندەك قىلىپ يېزىۋەتكەن «نەۋائىينىڭ ئاتاسى ئۇيغۇر باخشىلارىدىن ئەردى، ئاتىنى ‹غىياسۇددىن كىچكىنە› دەر ئەردىلەر- يەنى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ دادىسى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بولۇپ، ئىسمى غىياسىددىن كىچىكنە ئېدى» دېگەن ھۆججەت ئۈزۈندىسى يۇقىرىقى ئۈچ خىل يېزىقتا بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاستىغا بولسا، «بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىي مىلادىيە **1441**-يىلى **2**-ئاينىڭ **9**-كۈنى، قەدىمىي خۇراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى ھىرات شەھرىدە، غىياسىددىنكىچىكنە ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر زىيالىيسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇرئەسىرى «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»دە: «‹تور›— ‹تورغا چۈشمەك› تىكى تور؛ ‹تۇر› —تەلەپپۇزى يۇقىرىقىدىن تارراق بولۇپ، قۇش ئولتۇرىدىغان ياغاچنى بىلدۇرىدۇ؛ ‹تۆر›— تەلەپپۇزى يۇقىرىقىدىن تارراق بولۇپ، ئۆينىڭ تۆرىنى بىلدۇرىدۇ؛ ‹تۈر› —تەلەپپۇزى ھەممىدىن تار بولۇپ، ‹تۈرمەك› پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى ھېسابلىنىدۇ»قاتارلىق مول پاكىتلار ئارقىلىق، ئۆز تىلىنىڭ ئۇنداق «ئو، ئۇ» ئىككىلا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى بولغان ئوزبەك تىلى ئەمەس، بەلكى «ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ» بولۇپ، جەمئىي تۆرت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى بار مۇبارەك ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەندۇر» دېگەن ئاخىرقى يەكۈن ۋە كەسكىن ھۆكۈم خاراكتېرلىك بىر ئابزاس بېرىلگەن بولدى. ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بىزنىڭ بۇ تەكلىپنامىمىزدا قىلماقچى بولغان ئىشىمىز، يەتمەكچى بولغان مۇددىئايىمىز بىر قاراشتىلا بىلىنگىدەك بولدىكى، ئەلىشىر نەۋائىي مىللىي كىملىكى جەھەتتە، ھېچقانداق بىر ئىنتائىلىقتىنئىز-ئەسەر يوق، ھەر قانداق بىر غۇدۇق-بۇدۇق قۇسۇرغا يول يوق بولغان مۇبارەك ئۇيغۇر ئىنسانىدۇر. ئۇنى تونۇش، ئۇنىڭدىن تاناسلىق بىزنىڭ پەرزىمىزدۇر. ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش بولسا، بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز ۋە بىزنىڭ باش تارتىپ بولماس قەرزىمىزدۇر. شۇنداق قىلىپ، ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىزتەكلىپنامىدا دېيىلگەن بويىچە، **9**-فېۋرال كۈنى چۈشتىن كېيىن بېيجىڭ ۋاقتى دەل ئۈچتەباشلاندى. ئالدى بىلەن، ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، پروفېسسور،دوكتور لېتىپ توختى ئەپەندى دۆلەت رەھبەرلىرىمىزدىن بولغان مۆھتەرەم ئىسمايىل تىلىۋالدى ئەپەندىم مەزكۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۈچۈن ئەۋەتكەن

تەبرىك خېتىنى يۇقىرى ئېنتوناتسىيە بىلەن ئوقۇپ ئۆتتى. تەبرىك خېتىنىڭ تولۇق تېكىستى مۇنداق: «مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى 9 ـ فېۋرال ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى رىياستىگە: بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى ئەلشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمەيىغىنىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن! بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى ئەلشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ هايات مۇساپىسىدە، بارلىق يۈرەك قېنىنى ئۇيغۇر شېئىرىيەتى ئۈچۈن بېغىشلىغان. بىز ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلانماي تۇرالمايمىز. ئەلشىر نەۋائىي شېئىرلىرى ئەينى چاغدىلا دۇنيادا شۆھرەت قازانغان بولۇپلا قالماستىن، بۈگۈنكى دەۋرىمىزدەتېخىمۇ نۇرلىنىپ، شېئىرىيەت ئاسمىنىدا چولپاندەك پارلاپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەلقىمىز قەلبىگە ئورناپ كەتكەن. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيەتىنىڭ بايراقدارى.شۇڭا، يىغىن قاتناشچىلىرى ۋە بارلىق دوستلارنىڭ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرتەتقىق قىلىپ ۋە ئۇنى ئۆرنەك قىلىپ، نەۋائىيدەك ئۆلمەس ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ،خەلقىمىزنى ياخشى مەنىۋى ئوزۇق بىلەن تەمىنلىشكىلارنى ئۈمىد قىلىمەن. ئاخىرىدا، بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى ئەلشىرنەۋائىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا، مەدەنىيەت ئىشلىرىمىزنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشىگە تىلەكداشمەن. يولداشلارنىڭ تېنىگە سالامەتلىك، ئۆگىنىش ۋەخىزمەتلىرىگە ئۇتۇقلۇق تىلەيمەن. ئىسمائىل تىلىۋالدى. 2011 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.» تەبرىك خەت ئوقۇپ بولۇنغاندا، يىغىن قاتناشچىلىرى ئۇزۇنغا سوزۇلغان گۈلدىراس ئالقىشلىرى بىلەن، سۆيۈملۈك رەھبىرىمىز ئىسمائىل تىلىۋالدى ئەپەندىمنىڭ ئۆزلىرى بىلەن ھەمنەپەس بولغانلىقىغا قارىتا چىن يۈرىكىدىن ئۇرغۇغان هاياجانلىق سۆيۈنۈشنى ۋە سەممىي رەھمىتىنى بىلدۈرۈشتى. ئارقىدىن، يىغىن رىياستى تەرىپىدىن تەييارلانغان،بۈيۈك ئۇيغۇر شائىرى ئەلشىر نەۋائىينىڭ هايات پائالىيتى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئۇ ئىلمىي ئەمگەكلەرنىڭ مەملىكىتىمىزدە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىنى سۈرەتلىك پاكىتلار بىلەن جانلىق تەسۋىرلەيدىغان ئون مىنۇتلۇق مەخسۇس فىلىم يىغىن ئەھلىنىڭ هوزۇرىغا سۇنۇلدى. ئاندىن، ئىلمىي ماقالە ئوقۇش باشلاندى. چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتىن بەش يېرىمغىچە ساق ئىككىيېرىم سائەت داۋاملاشقان بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، مەركىزىي مىللەتلەرئۇنىۋېرسىتېتىدە ئوقۇۋاتقان دوكتور، ماگىستېر ئاسپىرانتلىرى ۋە تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى، شۇنداقلا بېيجىڭدىكى باشقا ئىدارىدا ئىشلەۋاتقانلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولۇپ ئون نەپەر تەتقىقاتچى ئۆزلىرىنىڭ كۆپ تەرەپلىملىك قېتىرقىنىپ ئىزدىنىشى ئاساسىدا تەييارلىغان «ئەلشىر نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر مائارىپ ـ مەرىپەتچىلىكىگە قوشقانتۆھپىسى ھەققىدە»، «بابۇر نەزەرىدىكى ئەلشىر نەۋائىي»، «ئەلشىر نەۋائىينىڭ ئانا

تىلنى ئۆلۈغلىشى ھەققىدە»، «ئەلشىر نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى»، «ئەلشىر نەۋائىينىڭ ‹فەرھاد ۋە شرىن› داستانى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى ھەققىدە»، «نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ‹مەجالىسۇن نەفايىس› ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»،«ئەلشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىدىكى ئاسترونومىيىلىك بىلىملەر توغرىسىدا» قاتارلىق ماۋزۇلار بىلەن يېزىلغان ئون پارچە ئىلمىي ماقالە ۋە شېئىر- غەزەللىرىنى ئوقۇپ ئۆتتى. بېيجىڭدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانا خادىمى، تەتقىقاتچى گۈلنىگار ئەسقەر خانىم «دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقان ئەلشىرنەۋائىي ئەسەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قىممىتى» ماۋزۇسىدىكى ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇپ كېلىپ، ئەلشىر نەۋائىينىڭ «غەرايىبۇس سىغەر»، «نەۋادىرۇش شەباب»، «بەدىئۇل ۋەسەت»ۋە «فەۋائىدول كىبەر» تۆرت چوڭ دىۋانىدىن تەركىب تاپقان «خەزائىنۇل مەئانى» ناملىق شاھ ئەسىرىنىڭ بۈيۈك بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ناملىق شاھ ئەسىرى قاتارىدا، «دۆلەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئەسەر» بولۇپ باھالانغانلىقىنى ئېيتقىنىدا، يىغىن ئەھلى غۇرۇرلۇقلىكدە قىزغىن ئالقىش ياڭراتتى. پېقىر **ئابدۇرەئوپ**پولات تەكلىماكانىينىڭ «قوش تىلچىلىق تەتقىقاتىنىڭ سەركەردىسى ئۇيغۇرنەۋائىي» ماۋزۇلۇق ئىلمىي ماقالىسىمۇ، پات-پات ياڭرىغان گۈلدىراس ئالقىشلار بىلەن ئۈزۈلۈپ تۇردى... مانا بۇ – بۇ يىل باش باھاردىلا بېيجىڭدا ياڭرىغان ئەلشىر نەۋائىي تەنتەنىسى. بۈيۈك تۆھپىكار ئەجدادلارنى ھەمىشە ئەسلەش خەلقىمىزنىڭ ئۇدۇم ئەنئەنىسى! ئۆزىنىڭ بوۋىسىنى «بوۋام» دېيەلمەسلىك ئىمكان مەسىلىسىمۇ ياكى... ئىنسان ئۆز كۆڭلىگە پۈككەن بىر ئىشنى ئاشۇ ئارمان قىلغىنىدەك پىچىمدە ئەمەلىيلەشتۈرۈۋالسا،بەكلا خوش بولۇپ قالىدىغان گەپكەن. مەزكۇر 9 - فېۋرال «بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرشائىرى ئەلشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى غۇرۇر بىلەن خاتىرىلەيمىز»ماۋزۇلۇق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنى چەندىكىدەك ئۆتكۈزۈپ، ئالدى بىلەن، ئۆزىمىز كۆپ خوشال بولدۇق، خوشال بولدۇقلا ئەمەس، مەمنۇنلۇق قايىنىمىغا چۆمۈلدۇق گويا. «ئۆزىمىزلا خوشال بولۇپ ئولتۇرمايلى، خوشاللىقىمىزنى، شادلىقىمىزنى قېرىنداشلىرىمىزبىلەنمۇ ئورتاقلىشايلى» دەپ ئويلىدۇق ۋە ئۇ پائالىيىتىمىزنىڭ جەريانىنى رەسىملىك قىسقا خەۋەر، ئومۇمىيەتلىك تونۇشتۇرما ۋە ئەدەبىي ئاخبارات شەكىللىرىدە يېزىپ،ئانا يۇرتىمىزدىكى بىر قانچە تور بېكەتلىرى ۋە گېزىت-ژۇرناللارغا ئەۋەتتۇق. نەتىجىدە،بىر قانچە خەلق باشقۇرغان تور بېكەتلىرى ئېلان قىلىپ بەردى، سۆيۈندۇق. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى باشقۇرغان ئاساسلىق گېزىتلەردىن پەقەت بىردانىسىلا بىر قىسقاخەۋرىمىزنى ئېلان قىلىپ بەردى، شۇنىڭغىمۇ شۈكرى قىلدۇق. ئەمما، خەۋەرنىڭ

ماۋزۇسى ۋە تېكستى ئىچىدىكى «ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلشىر نەۋائىي» دېگەن بىرىكمە تەركىبىدىن «ئۇيغۇر» دېگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنى چىقىرىۋېتىپ، ئەلشىر نەۋائىينى مىللەت تەۋەلىك يوق ناجىنسى قىلىپ قويغانلىقىغا بەكلا خاپا بولدۇق، ئۆكۈندۇق. ئاڭلىساق،10 ـ ئايدا ئېچىلىدىغان خەلقئارالىق يىغىنىمۇ ئەلشىر نەۋائىينى «ئۇيغۇر»دېمەيدىغانلارنى قاتناشتۇرۇپ، «ئۇيغۇر» دېگۈزمەي ئاچارمىش. نېمە دەيلى ئەمدى؟ئەلشىر نەۋائىينى بىز بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار ئۆزىمىزچە تالىشىپ ياكى ھەۋەسىمىز كېلىپ«ئۇيغۇر» دېۋالمىدۇق. بەلكى، مۇندىن 510 يىل بۇرۇن يېزىلغان مەشھۇر تارىخ كىتابى«تارىخى رەشىدىي»نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان كاشغەرىي شۇنداق دېگەن، بەشئەسىردىن بۇيان، پۈتكۈل جاھاندىكى ئىلىم ئەھلى «ھەق راس» دېگەن. ھالبۇكى، مېنىڭچە،بۈگۈنكى مەدەنىيەت دۇنياسىدا، ھەر قانداق بىر مىللەت ۋە بىر قەۋم خەلقى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ بوۋىسىنى «بوۋام» دېيەلمەسلىك ياكى دېمەسلىك ھېچقانداق بىر ئىمكان مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئىنسانىي ۋىجدان مەسىلىسى، خالاس! بىزنىڭ ئەقىدىمىزچە، ھەققەت بەزىدە ئېگىلىپ، پۈكلىنىپ، بىزە – پىشكە خارلىنىپ قالسىمۇ،ھەرگىزمۇ سۇنۇپ كەتمەيدۇ ئاداققىي جەھەتتە. شۇڭا، قېيداپ ئولتۇرمىدۇق. بارئىمكانلىرىمىزدىن تولۇقتىسىز پايدىلىنىپ، يەنە ئۆز پائالىيەتلىرىمىزنى قىلىپ تۇردۇق.مۇشۇ 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتى ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئەلشىر نەۋائىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىنى قۇتلۇقلاش شېئىر ـ نەسر دېكلىماتسىيە قىلىش مۇسابىقىسى» ئۆتكۈزۈلدى. بۇ پائالىيەتتە، ئاساسى پەن سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدىكى ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىغا نۇقتىلىق سەھنە ـ مەيدان بېرىلدى. ئىككى يېرىم سائەت داۋاملاشقان بۇ خاتىرىلەش پائالىيىتىدە، ئەۋلادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ بوۋىمىز ئەلشىرنەۋائىينىڭ ئۆرنەك ھاياتى ۋە ئۆلمەس ئەمگەكلىرىنى قايىللىق بىلەن مەدھىيەلەپ يازغان بىر ـ بىرىدىن رەڭدار ۋە بىر ـ بىرىدىن مەنىدار شېئىر ۋە نەسرلىرىنى مەغرۇرئىنتوناتسىيە بىلەن ئوقۇپ، ئاق بالداق ئېتىلغاندەك قويۇۋەتتىلەر! مەن بۇيەرگە، شۇ قېتىملىق پائالىيەتتە، فاكۇلتېتىمىز 2009 ـ يىللىق سىنىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئالىمجان توختى ئۆزى ئاھاڭغا سېلىپ، دۇتار بىلەن ئوقۇغان بىر لەۋھەن ناخشىنىڭ تېكىستىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ قويدۇم. ھوزۇرلانغايسىزلەر، دىلكەش قېرىنداشلىرىم،

ئۇيغۇر نەۋائىي

(ناخشاتېكستى)

(ئەلشىرنەۋائىي تەۋەللۇتىنىڭ 570 يىللىقىغا ئاتاپ)

مىلادىيە بىر مىڭ تۆرت يۈز قىرىق بىردە،

خۇراساننىڭ پايتەختى ھىرات شەھرىدە.

كۆزئاچتى دۇنياغا ئەلشىر نەۋائىي،

غىياسۇددىن ئىسىملىك ئۇيغۇر ئۆيىدە.

لاپ گەپ ئەمەس بۇ ئۆزىمىزچە دېۋالغان،

جاھان تونۇق ئېنىق ھۆججەت ئاساسى بار،

دەيدۇ«تارىخى رەشىدىي»(1) زەر نامىنى،

«مىرزاھەيدەر كوراگان» دەپ ئىمزاسى بار.

نەقرات:

نەۋائىي،نەۋائىي، ئى، ئۇيغۇر نەۋائىي،

باشقىلارنىڭ بولماغاي ساڭا دەۋايى!

ئۆنىڭسىزمۇ«مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»(2) ،

شاھىدلىقتا بەجايىكى ئابىدە تاش.

شەرھلەنگەن تۆرت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش،

نەۋائىينىڭ كىملىكىگە بولۇپ قانداش.

ئەلىشىر ئىبنى غىياسۇددىن نەۋائىي،

ئىپتىخارلىق بوۋىسىدۇر ئۇيغۇرلارنىڭ ،

بۈيۈك مىراس ئەمگەكلىرى ئالەمشۇمۇل.

خەزىنىسى جەسۇر روھى ئەۋلادلارنىڭ.

نەقرات:

نەۋائىي،نەۋائىي، ئى، ئۇيغۇر نەۋائىي،

ساڭا دىلدىن مۇجەسسەم ئەلنىڭ دۇئايى!

ئىزاھات:

(1) مىلادىيە 1551 ـ يىلى، مىرزا ھەيدەر كوراگان تەرىپىدىن يېزىلغان مەشھۇر تارىخ كىتابى. ئۇنىڭدا: «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ دادىسى ئۇيغۇرزىيالىلىرىدىن بولۇپ، ئىسمىنى ‹غىياسۇددىن كىچىكىنە› دەر ئەردىلەر» دېيىلگەن. (2) بۈيۈك ئۇيغۇرمۇتەپەككۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىي تەرىپىدىن 1499 ـ يىل يېزىلغان مەشھۇرتىلشۇناسلىق ئەسىرى. ئۇنىڭدا، ئەلىشىر نەۋائىي تىلىنىڭ پەقەت «ئو، ئۇ» ئىككىلا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى بار ئوزبەك تىلى ئەمەس، بەلكى «ئو، ئۇ ئۆ، ئۈ» بولۇپ ساق تۆرت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشى بولغان ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى ئېنىق قەيت قىلىنغاندۇر.

2011 – يىل 9 ـ ئاپرىل،بېيجىڭ. (ئاپتور:مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور، دوكتورانت يېتەكچىسى.) مەنبەسى:مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرستېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتىتى "سادا"ژۇرنىلى

رادىل ئابلا تەڭلىمىسى ۋە ئۇيغۇر تۇرمۇش پەلسەپىسى

— «كۆڭۈلدىكى سۆز – رادىل ئابلا بىلەن يۈزمۇ يۈز»نى كۆرۈپ

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانىي

شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى «كۆڭۈلدىكى سۆز» پروگراممىسى تەشكىللىگەن «رادىل ئابلا بىلەن يۈزمۇيۈز» سۆھبەت نومۇرىنى تەكرار ۋە ئەستايىدىل كۆردۈم. رىياسەتچى ئۈمىد غەنىنىڭ سۆھبەت ئاخىرىدا ئېيتقان: «ھۆرمەتلىك كۆرۈرمەنلەر، يۇقىرىدا كۆردۈڭلار ۋە ئاڭلىدىڭلار، رادىل ئابلا ‹قىينچىلىق دېمەك مېنىڭ بايلىقىم دېمەكتۇر› دەپ قارىغان. ئىشىنىمەنكى، بۇ سۆھبەت سورۇنىمىزدىكى شۇنداقلا، ئېكران ئالدىدىكى قېرىنداشلارنىڭ قىينچىلىقى رادىل ئابلانىڭكىدىن ئاز ئەمەس. كۆرگىنىڭلارغا رەھمەت، خەير-خوش، كېلەر ساندا كۆرۈشەيلى!» دېگەن يەكۈن سۆزىنى گويا بىر نۇسرەت مەشئىلى بىلىپ سۆيدۈم.

ئەمسىچۇ؟ بۇ دۇنيادا كىمنىڭ قىينچىلىقى يوق؟ ھەممە ئادەمنىڭ قىينچىلىقى بار. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئالەمدە قىينچىلىقى يوق ئىنسان يوقتۇر. ئەمما، «‹قىينچىلىق دېمەك بايلىق دېمەكتۇر›، يەنى ‹مېنىڭ قىينچىلىقىم بار› دېگەن گەپ ‹مېنىڭ بايلىقىم بار› دېگەن بولىدۇ» دېگەننى ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن. ئەھمىيەتلىك يېرى، بۇ سۆز قۇرۇق گەپ قىلىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان بىر ساپساپچى ئادەمنىڭ ئەمەس، بەلكى ھەر بىر قەدىمىدە بىر ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ مېڭىۋاتقان بىر ئەمەلىيەتچى سەردار ئىنساننىڭ ئېغىزىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇ قەلبىمنى لەرزىگە سالدى، كۆڭلۈمنى قايىللىق تۇيغۇسى بىلەن ئۆزگىچە رام قىلىپ ئالدى.

مەن رادىل ئابلاغا چىن پۈتتۈم. ئۇ تولۇپ تاشقان ئىشەنچ ۋە چىن يۈرەكتىن ئۇرغۇغان سەمىمىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان «قىينچىلىق = بايلىق (قىينچىلىق باراۋەر بايلىق)» دېگەن تەپەككۇر جەۋھىرىنى

شەرتلىك ھالدا، «رادىل ئابلا تەڭلىمىسى» دەپ ئاتىدىم ۋە بۇ تەڭلىمىنى يېشىپ، ئەمەلىي ھەرىكەتلىك جاۋابىم بىلەن، رادىل ئابلاغا جۇز بولۇشقا نايابا ئۆمرۈمنى ئاتىدىم!

رادىل ئابلا تەڭلىمىسى ماتېماتىك تەڭلىمىلا ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پەلسەپىلىك تەڭلىمىدۇر. شۇڭا بۇ تەڭلىمىنى يېشىش ئۈچۈن، ئېلىش ـ قوشۇش ئەمىلىنى بىلىشتىن باشقا، تەڭلىمىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئامىللارنى ئوبدان ۋە توغرا تونۇش مەرىپىتى بولۇش كېرەك. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، «قىينچىلىق = بايلىق» تەڭلىمىسىنى يېشىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن «قىينچىلىق» قانداق ئەھۋالدا، ئاندىن «بايلىق»قا باراۋەر بولىدىغانلىقىنى بىلىش كېرەك. رادىل ئابلانىڭ ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، گويا بۇ تەڭلىمىنىڭ يېشىمىنى ئىمالىق ئىزاھلاپ كۆرسىتىشكە ئاساسلانغاندا، تۆۋەندىكىدەك ئەھۋالدا، قىينچىلىق بايلىققا باراۋەر بولىدۇ:

(1) ئاڭ جەھەتتىن قىينچىلىقنى توغرا تونۇش. قىينچىلىق دېگەن زادى نېمە؟ باشتىن ئېيتساق، قىينچىلىق دېگەن تەۋەللۇتتىكى ئانىنىڭ تۇنجى ئىنجىقى؛ بۇدرۇق بۆۋەكنىڭ تۇنجى قەدىمىكى، ئانىنىڭ ئىنجىقى بولمىسا، ئانا ئىنجىقلاشقا جۇرئەت قىلمىسا، ۋەلەد (پەرزەنت) تەۋەللۇت بولمىغان (تۇغۇلمىغان) بولاتتى، ھاياتتىكى داۋامەتلىك بولمىغان بولاتتى؛ بوۋاق تۇنجى قەدەمگە جۇرئەت قىلمىغان بولسا، مول مەزمۇنلۇق تۇرمۇش نېسۋىسىدىن بەھرىلىنىپ، راھەت ياشىمىغان بولاتتى. مۇندىن چىقتىكى، قىينچىلىق ھەر قانداق ئىنسان ھەر قانداق ئىشتا دۇچ كېلىدىغان تەبىئىي ئۆتكەل ۋە زۆرۈر پەللە. يەنىمۇ ئېچىپ ئېيتقاندا، قىينچىلىق ئىنساننىڭ دۈشمىنى ئەمەس، بەلكى ئۇ ھەرقانداق ئادەمنىڭ مەڭگۈلۈك ھەمراھى، سەپەردىشى ـ يولدىشى، خالاس! روشەنكى، ئاڭ جەھەتتىن قىينچىلىقنى توغرا تونۇش، دۇرۇس ئاڭقىرىش بولسا، مەزكۇر «قىينچىلىق = بايلىق» تەڭلىمىسىنى يېشىشتە، ئاساسنىڭ ئاساسىدۇر.

(2) قىينچىلىقنى سۆيۈش. قىينچىلىق ئىنسان تۇرمۇشىدىكى تەبىئىي ئۆتكەل ۋە بېسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان زۆرۈر پەللە بولۇش سالاھىيىتى بىلەن سۆيۈملۈكتۇر. ئىنسان قىينچىلىقنىڭ مۇشۇ سالاھىيىتىنى

تونۇغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭغا توغرا يۈزلىنەلەيدۇ، ئۇنىڭدىن قورقمايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن قاچمايدۇ. چۈنكى بىر ئىنسان ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەمەلىيەتتە قىينچىلىقتىن قېچىپمۇ قۇتۇلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدىن قېچىش بىلەن بىھۇدە ئاۋارە بولغاندىن كۆرە، ئۇنى قوبۇل قىلىپ، ئېتىراپ قىلىپ ۋە سۆيۈپ تۇرۇپ يېڭىش كېرەك بولىدۇ.

مېنىڭچە، قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىكى «تاشنى چايىنغىلى بولمىسا، سۆيۈش كېرەك. (‹تۈركىي تىللار دىۋانى›، 1 ـ توم، 221 ـ بەت)» دېگەن ماقالمۇ، قىينچىلىقنى قورقۇش بىلەن ئەمەس، بەلكى قوبۇل قىلىش ۋە سۆيۈش بىلەن يېڭىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

(3) قىينچىلىقنى يېڭىشتە، جانلىق، ئاكتىپ ۋە ئەمەلىيەتچىل بولۇش. بىزنىڭ قىينچىلىقنى تونۇشىمىز ۋە ئۇنى سۆيۈشىمىز ئاداققىي جەھەتتىن ئۇنى يېڭىش ئۈچۈندۇر. ھالبۇكى، قىينچىلىقنى يېڭىش ئۈچۈن، ئىنساندا ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ جاسارەت، كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە پاراسەتتىن ئىبارەت ئۈچ ئامىل تەل بولۇشى كېرەك. جاسارەت قىينچىلىقنى يېڭىشنىڭ ئاچقۇچىدۇر. بىر ئىنساندا ئالدى بىلەن، قىينچىلىققا توغرا يۈزلىنەلەيدىغان جاسارەت، مۈشكۈلچىلىكلەرگە دۇرۇس قارىيالايدىغان جۈرئەت بولۇش كېرەككى، بۇ بولمىسا، قىينچىلىقنى يېڭىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئەمدى، قىينچىلىقنى تونىغان، جۈرئەت ـ جاسارەت بىلەن ئۇنى يېڭىشكە ئاتلانغاندىن كېيىن بولسا، نۇسرەت قازىنىشقا زۆرۈر بولغان ئەمەلىي ھەل قىلغۇچ چارە كېرەك بولىدۇكى، بۇ چارە جىسمانىي كۈچ ـ قۇدرەت ئىشلىتىش بولۇشىمۇ، مەنىۋى ئەقىل ـ پاراسەت قوللىنىش بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇئەييەن ئەقىدىگە ساھىب بولغان نورمال ئىنسان بۇ دۇنيا ياشامى جەريانىدا، ھامان بىر خىل ياخشى ئارزۇ، ئەزگۈ تىلەك ۋە غايىۋى مەقسەتنىڭ تەلپۈندۈرۈشىگە جور بولۇپ ئۆتىدۇ. ئەمدى ئاشۇ ئارزۇ ۋە غايىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ياكى مەزكۇر ئارزۇ ۋە غايىنىڭ خىيالى بىلەنلا چەكلىنىش جەھەتتە، ئىنسان يەنە «ئاكتىپ» ۋە «پاسسىپ» ياكى ئەمەلىيەتچىل» ۋە «خىيالپەرەس» دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ھالبۇكى، ئۆز ئارزۇسىغا يېتىش، كۆڭۈل تىلىكىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ كۈرەش قىلغان، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىزدەنگەن ئىنسانلارلا دۇنيا ياشامىنىڭ پەيزىنى سۈرەلەيدۇ. بىراق، بۇ خىل

ئاكتىپ كۈرەش قىلىش ۋە بۇ خىل ئىزدىنىش بولسا، ئىنساندىن يېتەرلىك جىسمانىي كۈچ-قۇدرەت بىلەن مۇناسىپ پەم-پاراسەت كۈتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ مۇئەييەن بىر ئارزۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كۈچ بىلەن بولۇشمۇ، پەم بىلەن بولۇشمۇ مۇمكىن. بۇ هال بەزەن چاغدا، ئىنساننىڭ جىسمانىي كۈچ ئىشلىتىپ كەسكىن ۋە قەتئىي بولۇشىغا هاجەتمەن بولسىمۇ، كۆپ هاللاردا، ئاددىي قوپال ئەمەس، بەلكى سەبىرچان، تاكتىكىلىق ۋە سىلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەهمىيەتلىك يېرى شۇكى، «كەسكىن ۋە قەتئىي بولدۇم» دەپ، مۇشت ئىشلىتىپ قويۇپ، نەتىجىدە مەقسەتكە يېتەلمەي داغدا قالغاندىن، هۇش ئىشلىتىپ، مەسىلىنى ئىمكان بار سىلىق ئىلمىي يول بىلەن هەل قىلىپ، مۇددىئا غايىسىگە يېتىش ئاخىرقى هېسابتا يەنىلا ئاكتىپ ياشاش ۋە ئەمەلىيەتچىل بولۇشقا كىرىدۇ، ئەلۋەتتە.

مۇئەييەن ئەقىدىگە ساهىب بولغان نورمال ئىنسان بۇ دۇنيا ياشامى جەريانىدا، هامان بىر خىل ياخشى ئارزۇ، ئەزگۈ تىلەك ۋە غايىۋى مەقسەتنىڭ تەلپۈندۈرۈشىگە جور بولۇپ ئۆتىدۇ. ئەمدى ئاشۇ ئارزۇ ۋە غايىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ياكى مەزكۇر ئارزۇ ۋە غايىنىڭ خىيالى بىلەنلا چەكلىنىش جەھەتتە، ئىنسان يەنە «ئاكتىپ» ۋە «پاسسىپ» ياكى «ئەمەلىيەتچىل» ۋە «خىيالپەرەس» دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. هالبۇكى، ئۆز ئارزۇسىغا يېتىش، كۆڭۈل تىلىكىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ كۈرەش قىلغان، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىزدەنگەن ئىنسانلارلا دۇنيا ياشامىنىڭ پەيزىنى سۈرەلەيدۇ. بىراق، بۇ خىل ئاكتىپ كۈرەش قىلىش ۋە بۇ خىل ئىزدىنىش بولسا، ئىنساندىن يېتەرلىك جىسمانىي كۈچ-قۇدرەت بىلەن مۇناسىپ پەم-پاراسەت كۈتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ مۇئەييەن بىر ئارزۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كۈچ بىلەن بولۇشمۇ، پەم بىلەن بولۇشمۇ مۇمكىن. بۇ هال بەزەن چاغدا، ئىنساننىڭ جىسمانىي كۈچ ئىشلىتىپ كەسكىن ۋە قەتئىي بولۇشىغا هاجەتمەن بولسىمۇ، كۆپ هاللاردا، ئاددىي قوپال ئەمەس، بەلكى سەبىرچان، تاكتىكىلىق ۋە سىلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەهمىيەتلىك يېرى شۇكى، «كەسكىن ۋە قەتئىي بولدۇم» دەپ، مۇشت ئىشلىتىپ قويۇپ، نەتىجىدە مەقسەتكە يېتەلمەي داغدا قالغاندىن، هۇش ئىشلىتىپ، مەسىلىنى ئىمكان

بار سلىق ئىلمىي يول بىلەن ھەل قىلىپ، مۇددىئا غايىسىگە يېتىش ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئاكتىپ ياشاش ۋە ئەمەلىيەتچىل بولۇشقا كىرىدۇ، ئەلۋەتتە.

مەن «قىينچىلىق دېمەك بايلىق دېمەكتۇر» دېگەن رادىل ئابلا تەكلىمىسىنىڭ بىباھا قىممىتى ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ «ئەمگەك بىلەن ھالال ياشاش» قىلىپ ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان تۇرمۇش پەلسەپىسىنى مەنبە قىلغانلىقىدا دەپ قارايمەن. ئىزدىنىش ۋە پارلاق ئەسلىمىزنى قېزىش تىلىكىدە، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي تۈزگەن بۈيۈك قامۇس «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن قوللىنىپ ۋە ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇش پەلسەپىسىنىڭ مېغىزلىق شەرھىنى كۆرۈپ سۆيۈنىمىز. ئالايلۇق:

ئىشچاننىڭ ئەرنى(لېۋى) ياغلىق، ھۇرۇننىڭ بېشى قانلىق. ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گۆشلەرنى كۆپ تېپىپ يېگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھۇرۇن ئادەم ئۆزىنىڭ ئېرىنچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھۇرۇنلۇقنى تاشلاپ، ئىشچان بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. قاراڭ: «تۈركىي تىللار دىۋانى»(ت ت د)، **1** ـ توم (ت **1**)، **96** ـ بەت(ب)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، **1980** ـ يىل نەشرى.

تىكمگىچە ئۇنمەس، تىلىمگىچە تېپىلماس. يەنى دەرەخ تىكىلمىگىچە ئۇنمەيدۇ، مۇراد ـ مەقسەت ئىزدەنمىگىچە قولغا كەلمەيدۇ. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا، كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، تىرىشىش لازىملىقىغا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.(ت ت د، ت**2**، **27** ب)

يازدا قاتتىق ئىشلىسە، قىشتا سۆيۈنەر. (ت ت د، ت**3**، **218** ب)

ئەمگەك بىكار كەتمەس. بۇ ماقالنىڭ مەزمۇنى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «ان مى السريسرا» (ئىننە مەئەلئۇسرى يۇسران: ئەلۋەتتە ھەر بىر مۇشكۇللۇك بىلەن بىر ئاسانلىق بار) دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. (ت ت د، ت**1**، **149** ب)

كىچىكىدە قېتىرقىنسا، ئۆلغايغاندا(قېرىغاندا) سۆيۈنەر. (ت ت د، ت2، 390ب) مانا بۇ ماقاللاردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياشام پەلسەپىسى ئالدى بىلەن، ئىشچانلىق پەلسەپىسى، ئىش ـ ئەمگەكنى سۆيۈش پەلسەپىسى ئىكەنلىكى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ.

مەلۇمكى، بۇ دۇنيادا ياشاش، هايات كۆچۈرۈش ئەمەلىيەتتە بىر پائالىيەت جەريانىدۇر. ئەمدى، هەر قانداق بىر ئىنسان بۇ پائالىيەت جەريانىنى ياخشى نەتىجىلىك ۋە ئىمكان بار راهەتلىك قىلىش، مۇمكىن بولغىنىچە هۇزۇر ئىچىدە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەمگەك قىلىشقا، تەر ئاققۇزۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئاندا: «ليس للانسان الا فى السؤ» (لەيسە لىلئىنسان ئىللا فىسسىئا: ئىنسان ئۈچۈن، سەئيى ـ ئېهتىمام قىلىشتىن، تىرىشىپ ئەمگەك قىلىشتىن باشقا يول يوقتۇر.) دېيىلىدۇ. دېمەكچىكى، ئەمگەك قىلىش، تىرىشچانلىق كۆرستىش ئىنسان ياشامى ئۈچۈن، بىر خىل زۆرۈرىيەتتۇر، بىر خىل مەجبۇرىيەتتۇر. ئەمما ئىنسان مۇشۇ ئەمگەكنى سۆيۈش ـ سۆيمەسلىك مەسىلىسىدە، «ئىشچان» ۋە «هۇرۇن» دەپ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىشچان بولۇشنى، ئەمگەكنى سۆيۈشنى ئۆزلىرىگە تۈپكى تۇرمۇش پەلسەپىسى قىلغاچقا: «ئىنسان ئەمگەك قىلسا، تىرىشچانلىق كۆرسەتسە، يەنى ئىشچان بولسا، بۇ هالدا، هايات پائالىيتى ياخشى نەتىجىلىك بولىدۇ، لېۋى ياغلىشىدۇ، تۇرمۇشى هۇزۇر ئىچىدە ئۆتىدۇ» دەپ قارىغان ۋە بۇ قاراشنى ئومۇملاشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، هۇرۇنلۇقنىڭ ئىنسان هاياتىنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەچكە: «هۇرۇننىڭ بېشى قانلىق» دېگەن كەسكىن يەكۈن بىلەن، خەلقنى ئاگاهلاندۇرغان. شۇنداقلا، «ئەزمىگە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنۇر»(ت ت د، ت1، 59 ب)، «ئېرىنچەككە بۇلۇت كۆلەڭگىسى يۈك بولۇر»(ت ت د، ت1، 186 ب) قاتارلىق ماقاللار ئارقىلىق، هۇرۇنلۇق ئىللەتلىرىنى رەهىمسىزلىك بىلەن سۆككەن ۋە جىددىي تەنقىد قىلغان.

دېمەك، ئۇيغۇرلار مىڭ يىللار مابەينىدە ئەمگەك بىلەن ياشاشنى ئۆزلىرىنىڭ تۈپلۈك تۇرمۇش پەلسەپىسى قىلغانلىقى ئۈچۈنلا، تارىخ بويىچە ئالدىغا ئۇچرىغان تۈرلۈك ـ تۈمەن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، مەۋجۇتلۇق ئالەمدە ئۆزلىرىنىڭ نېسۋە داستىخنى ۋە تىرىكچىلىك ئورنىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ساقلاپ،

تەرەققىيات دۇنياسىنىڭ بوگوڭكى دەۋرلىرىگە سالامەت يېتىپ كېلەلىگەندۇر. ھالبۇكى، بوگوڭكى كۈندە، رادىل ئابلا ئەپەندىنىڭ ئەجدادلار روھى شادلىق ۋە قۇۋانچ بىلەن ئىپتىخارلانغىدەك جاسارەت بىلەن ئىشلەپ ئۆلگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ئۆز قېرىنداشلىرىغا قىلغان «قىيىنچىلىق دېمەك بايلىق دېمەكتۇر» دېگەن خىتابى ئەمەلىيەتتە، بۈگۈنكى ئىنسان ۋەكىللىك قىلغان پىداكار كارخانىچىلارنىڭ مىللەتنىڭ كۆز ئالدىمىزدىكى بۇ رەھىمسىز رىقابەت دېڭىزىدىن زەپەر قۇچۇپ چىقىشى ئۈچۈن قىلىۋاتقان بۈيۈك تىرىشچانلىقلىرىنىڭ نەزەرىيە ئاساسىدۇر.

ھاسىلكالام، رادىل ئابلا تەڭلىمىسى كۈچلۈك ۋە ئىلغار پەلسەپە ئاساسىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئىشەنچلىكتۇر؛ بۇ تەڭلىمە «يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم» دەپ، جان تىكىپ ئىشلەشكە توغرا كېلىۋاتقان بۇ دەۋرىمىزدە، ئۆزىگە خاس قىممەت قارىشىغا ساھىب بولغان ھالدا، ياڭراق كۈرەش بۇرغىسىنى ياڭراتقانلىقى بىلەن قىممەتلىكتۇر؛ قاراپ تۇرۇڭلار، مەن ئۆز ئەمەلىيىتىم بىلەن كۆرسىتىمەن، قېرىنداشىم، سەنمۇ سىناپ باققىنكى، بۇ تەڭلىمىنىڭ يېشىمى جەزمەن ھىدايەتلىك ۋە نۇسرەتلىكتۇر!